QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.028

Cild: 5 Sayı: 11

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impact Factor: 1.028

Volume: 5 Issue: 11

Bakı – Baku
2023

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Gülnar QƏMBƏROVA, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. Gulnar GAMBAROVA, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Gülşən ATAKİŞİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
a_gulsen00@mail.ru

Assistant editor

Master Gulshan ATAKISHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
a_gulsen00@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vüsalə AĞABƏYLİ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vusala AGABAYLI, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, "İdrak" liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/6-9

Məmməd Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
eliyevmemmed453@gmail.com
Nərmin Novruzova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nerminorucova34@gmail.com

MUZEYLƏRDƏ ARXEOLOJİ MATERİALLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Arxeoloq Mari Köniqin fikrincə, arxeoloji materiallar insan varlığı boyu baş verən dəyişən şərtlərin və təsirlərin əsas sübutudur. Köniq iddia edir ki, mövcudluğumuzun ilkin mərhələlərində, sənaye dövründən əvvəl, arxeoloji materialların əksəriyyəti cənub və şimal siyasi mərkəzlərdəki kiçik və orta ölçülü yaşayış məntəqələrdən əldə edilmişdi və bu, tez-tez münaqişələr, köçlər və ya formalaşma zamanı sənədləşdirilmişdir və 10-cu əsrə qədər dövlətlərin dağılması. Bu materiallar forma, rəng, maddi kompozisiya və ya mədəni kontekst kimi hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik alətlər, artefaktlar, dulusçuluq və üzvi qalıqlar da daxil olmaqla geniş formaları əhatə edir. Arxeoloqlar qazıntılar və diqqətlə təhlillər nəticəsində bu materialların əhəmiyyətini və hekayələrini deşifrə edə biliblər. Qədim materialların kəşfi insan həyatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən qida istehsalı, kənd təsərrüfatı, ticarət, texnologiya, incəsənət və ictimai təşkilatın inkişafını izləməyə imkan verdi. Məsələn, yerlərin qazılması və dulusçuluq fraqmentlərinin tədqiqi nəticəsində tədqiqatçılar qədim sivilizasiyaların qidalanma vərdişlərini və kulinariya təcrübələrini başa düşə bildilər. Arxeoloji materiallarda keçmiş cəmiyyətlərin tikintisi və memarlığı haqqında dəyərli fikirlər verir. Tədqiqatçılar binaların, məbədlərin və abidələrin qalıqlarını tədqiq etməklə qədim sivilizasiyaların fiziki mənzərələrini və mədəni nailiyyətlərini yenidən qura bilərlər. Arxeoloji materiallar elmi və tarixi dəyəri ilə yanaşı, həm də estetik və bədii gözəlliyə malikdir.

Açar sözlər: *muzey, arxeologiya, araşdırma, mədəni irs, tarixi metodlar*

Mammad Aliyev
Nakhchivan State University
PhD in history
Narmin Novruzova
Nakhchivan State University
Nerminorucova34@gmail.com

Studying archaeological materials in museums

Abstract

According to archaeologist Marie Koenig, archaeological materials are the primary evidence of changing conditions and influences throughout human existence. Koenig argues that in the early stages of our existence, before the industrial age, most archaeological material came from small to medium-sized settlements in southern and northern political centers, often documented during conflicts, migrations or formations, and states by the 10th century dissolution. These materials cover a wide range of forms, including tools, artefacts, pottery and organic remains, each with unique characteristics such as shape, colour, material composition or cultural context. Through excavation and careful analysis, archaeologists have been able to decipher the significance and stories of these materials. The discovery of ancient materials has made it possible to trace the development of various areas of human life, including food production, agriculture, trade,

technology, art, and social organization. For example, by excavating sites and studying pottery fragments, researchers have been able to understand the dietary habits and culinary practices of ancient civilizations. Archaeological materials also provide valuable insights into the construction and architecture of past societies. By examining the remains of buildings, temples, and monuments, researchers can reconstruct the physical landscapes and cultural achievements of ancient civilizations. In addition to scientific and historical value, archaeological materials also have aesthetic and artistic beauty.

Keywords: *museum, archaeology, research, cultural heritage, historical methods*

Giriş

Muzeylər arxeoloji materialların incələnməsi və öyrənilməsi üçün mükəmməl qaynaqlardır. Arxeoloji materiallar insanlıq tarixinə və mədəniyyətinə dair önəmli məlumat mənbəyidir. Onlar arasında keramika, yazılı abidələr, və s yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji materiallar diqqətlə qorunan və ya saxlanılan artefaktlarla məhdudlaşmır. Bir çox arxeoloji materiallar zamanla məhv edilib və ya itirilib və onların qorunub saxlanılması müxtəlif amillərdən, o cümlədən təbii proseslərdən, insan fəaliyyətindən və qəsdən müdaxilələrdən asılıdır. Arxeoloji metodlar və texnikalar haqqında anlayışımız təkamül etməyə davam etdikcə, bəşər tarixini dək etməyimizə kömək edən çoxlu sayda materialı kəşf etmək və şərh etmək qabiliyyətimiz də artır.Bu materilları öyrənməklə arxeoloqlar keçmişimizin tapmacasını birləşdirə və dünyamızı formalaşdıran müxtəlif mədəniyyətlər, cəmiyyətlər və qarşılıqlı əlaqələr haqqında fikirlər əldə edə bilirlər (Qurbanova, Əlizadə, 2011).

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müstəqil dövlət quruculuğunun çağdaş dövründə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində, o cümlədən muzey fəaliyyəti ilə bağlı tələblər və məqsədlər dəyişmişdir. Belə ki, istər siyasi, istər iqtisadi sistemlərin tamamilə yeniləşməsi, təbii olaraq, sözügedən muzey fəaliyyətinin yeni, daha işlək mexanizmlərinin yaradılmasını aktuallaşdırır. Əslində Avropada və bir sıra Şərq ölkələrində muzey fəaliyyətinin çeşidi və istiqamətləri, onun ideya-estetik məzmunu çoxdan müəyyənləşmiş, burada zəngin təcrübə əldə edilmişdir (Novruzova, 2022).

Yaşadığımız dövrdə muzey idarəetməsi müasir texnologiyaların tətbiqi, muzeyin cəmiyyət həyatında mövqeyinin bərqərar olması, onun fəaliyyətinin istiqamətləri tənzim olunmaqla səmərə verə bilir. Bu zaman idarəetmənin özündə də təkmilləşmə prosesi labüdləşir və onun prinsipləri müəyyənləşir. Çünki yeni mədəni siyasət xətti, ictimai reallıqlar, elmi-estetik proseslər, təbii olaraq bu işin məzmununu formalaşdırır.

Muzeyşünaslıq sahəsində arxeoloji materialların araşdırılması, öyrənilməsi istiqamətində hansı işlər görülür, hansı problemlər mövcuddur? Bütün bunların araşdırılması və atıla biləcək yeni addımların müəyyən olunmasıdır?

Arxeologiya (yun. arxayos - qədim, loqos - bilik "köhnə haqqında bilik") deməkdir. Arxeologiya qədim maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənən elm olub, tarix fənninə kömək edir.

İlk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixinin öyrənilməsi arxeologiya elminin ən əsas vəzifələrindən biridir. Arxeologiya elmi insanlığın uzaq keçmişini maddi mədəniyyət qalıqları vasitəsilə öyrənir. Arxeoloji abidələr və qədim əşyalar əsas arxeoloji mənbələr olub tarixi proseslərin araşdırılmasında mühüm rol oynayır və tarixin digər tədqiqat obyektlərindən, o cümlədən yazılı mənbələrdən öz spesifikliyi ilə fərqlənir (Baxşəliyev, Catherine, Aşurov, 2008: 111-116).

Arxeoloji mənbələr. Arxeoloji mənbələr öz xarakterinə və daşıdığı informasiyanın növünə uyğun olaraq xüsusi qrupa aid edilir və aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Əmək alətləri
2. Silahlar
3. Məişət əşyaları
4. Dini-inanc xarakterli əşyalar
5. Bəzək əşyaları

Arxeoloji abidələrə qədim yaşayış məskənləri, qəbirlər,qayaüstü rəsmlər- petroqliflər aid edilir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, xalqın təşəkkülü və formalaşması prosesinin izlənilməsində arxeologiya elminin rolu son dərəcə böyükdür. Bəşər cəmiyyətinin bütün dövrlərinə aid zəngin abidələr diyarı olan Azərbaycan hələ kecən əsrdən dünyanın müxtəlif ixtisas sahiblərinin diqqətinin cəlb etmişdir. Görkəmli Azərbaycan tarixcisi A.Bakıxanov özünün "Gülüstani-İrəm" əsərində tarixi hadisələri şərh edərkən maddi-mədəniyyət abidələrindən bir mənbə kimi faydalanmışdır. A.Bakıxanovun Qəbələ, Dərbənd, Gilgilcay sədləri və başqa abidələr haqqında verdiyi məlumat öz əhəmiyyətini indiyədək saxlamışdır. Azərbaycan abidələrinə, onların yerləşməsinə, xüsusilə qədim Yunan tarixcisi Böyük Plininin "Təbiətin tarixi" adlı əsərindəki toponimik adların müasir kartoqrafiyadakı yerinə dair ilk əsaslı işi 1829-cu ildə Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyası tərəfindən göndərilmiş A. Yanovski görmüşdür. Onun araşdırmaları 1846-cı ildə "Qədim Qafqaz Albaniyası" haqqında adlı böyük məqalədə öz əksini tapmışdır. Sonraki dövrlər, daha doğrusu, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək arxeoloji abidələrin tədqiqilə əsasən əcnəbi həvəskar arxeoloqlar məşğul olmuşdur. 1834-cü ildə İsvecrə səyyahı Dübua de Manperi indiki Xanlar rayonu ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmış və tapdığı materialları Fransaya göndərmişdir. 1848-ci ildə görkəmli rus şərqşünası V.H.Xanıkov Azərbaycanın bir sıra orta əsr abidələri, o cümlədən Bərdə və Naxçıvan abidələri barədə, 1862-ci ildə fransız səyyahı A.Berje Muğan düzündəki bir qrup abidələr haqqında məlumat vermişlər. Naxçıvanda məktəb müfəttişi işləmiş K.A.Nikitin 1870-ci ildə buradakı duz mədənlərində istifadə olunmuş qədim daş gürz və baltalar toplanmışdır. 1871-ci ildə Gürcüstanda Qafqaz Arxeoloji Komitəsinin yaradılması Azərbaycan abidələrinə marağı artırmışdı. 1881-ci ildə Tiflisdə çağırılmış 5-ci arxeoloji qurultayın qərarlarından sonra bu maraq daha da genişlənmişdir. 1879-cu ildə, qurultaya hazırlıq dövründə İ.S.Polyakov tərəfindən Naxçıvan ərazisində, N.O.Selosani tərəfindən isə Bərdə şəhər xarabalığında axtarış işləri aparılmışdır. Özlərində kolleksiya toplamaq məqsədilə bir sıra həvəskarların Azərbaycanın zəng qəbir abidələrinin qərət etməsi də o vaxtdan başlamışdı. Məsələn, Gədəbəy və Daşkəsən mis mədənlərində çilingər işləmiş V. Belk adlı birisi 300-dən çox abidəni qarət etmiş və topladığı qiymətli yadigarları Hamburq və Münhen müzeylərinə göndərmişdir. 30-cu illərdə Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu illərdə Mil düzünə, xüsisən Örənqala şəhər yerinə, Kiçik Qafqazın Cənub-Şərq ətəklərinə, Naxçıvan ərazisinə və Azərbaycanın qərb rayonlarına ekspedisiyalar təşkil olunur. Bu işdə yerli alimlərdən Ə.Ələkbərovun, İ.Cəfərzadənin, D. Şərifovun, S.Qazıyevin, eləcə də Y.İ.Hummelin xüsusi xidmətlərini göstərmək lazımdır (Seyidov, 2003).

Muzeylərin yenilənməsi, muzeyşünaslığın günü gündən inkişafı insanın yaradıcı təfəkkürünün bir məhsuludur. Mədəniyyət məhsulları insanın istehsal və istehlak məhsuludur.

Muzeyin hər sahəsində istər fond, ekspozisiya, istərsə də elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında yeniliklər artmaqda, bu isə muzey işinin daha da inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Muzeylərdə arxeoloji abidələrin sərgilənməsi çox vacib məsələlərdən biridir. Bu zaman arxeoloji materiallarla birgə arxeoloqların işləmə texnikası, araşdırma zamanı baş verən proseslər haqqında videoçarxların nümayişi də çox maraqlı ola bilər. Eyni zamanda arxeoloji materialların öyrənilməsiylə yanaşı müxtəlif seminar, tədris proqramları ilə tamaşaçılar birbaşa arxeoloqlarla əlaqə quraraq arxeoloji qazıntı prosesində iştirak edə və analizləri yaxından izləyə bilərlər (Əliyev, Aşurov, 1992: 38-40).

Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi XIX əsrin 30-50-ci illərində qədim abidələrin qeydə alınması ilə başlamışdır.1923-cü ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin və Azrbaycan arxeoloji komitəsinin təşkil olunmasının milli arxeoloq kadrların yetişdirilməsində mühüm rolu olmuşdur (Baxşəliyev, 2007: 240). Azərbaycanda Erkən Tunc, Orta tunc və Son Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeologiyası öyrənilmişdir. Xüsusilə Naxçıvan ərazisində O.Həbibullayev, V.Əliyev, V.Baxşəliyev və başqaları tərəfindən tapılmış arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində Orta Tunc dövrü mədəniyyəti İlk Tunc dövrü mədəniyyətinin təbii davamı kimi meydana çıxmışdır (Baxşəliyev, Seyidov, 1995: 62; Seyidov, 2000).

Nəticə

Zəngin tarixi, arxeoloji materiallara sahib olan Azərbaycanda arxeoloji materialların öyrənilməsi və təbliği yönündə bəzi addımların atılması vacibdir.

1. Bir çox muzeylərdə sərgi üçün yer azdır və bu da arxeoloji materialların çox qisminin sərgilənə bilməməsinə gətirib çıxarır.

2. Artefaktların adekvat nümayişi. Arxeoloji cəhətdən qorunan artefaktlar bəzən adekvat tərtibat və nümayiş texnikası ilə təqdim olunmur. Bu transkriptlərin tam başa düşülməsi və qiymətləndirilməsi potensialını məhdudlaşdıra bilər.

3. Natamam məlumat materialı. Bəzi muzeylərdə arxeologiya şöbələrinin əsərlərini ehtiva edən kifayət qədər məlumat materialı təqdim olunmur. Təfərrüatlı məlumatın saxlanması və bu məlumat saxlanmasının anlaşılması məhdud ola bilər.

4. İnteraktiv təcrübələrin olmaması. Bəzi muzeylərdə arxeologiyada interaktiv təcrübələrin təfərrüatları olmaya bilər. Məsələn, bəzi struktur bölmələrinin çöküçünü və ya interaktiv zəifləməsini, məsələn, rəqəmsal texnologiyalarla canlanmaları hiss edə biləcək təcrübələr ola bilər.

5. Məhdud rəqəmsal mövcudluq. İnkişaf edən texnologiya ilə muzeylər öz arxeologiya şöbələri üçün güclü rəqəmsal mövcudluğa sahib olmağa çalışmalıdırlar. Buraya online verilənlər bazası, virtual sərgilər və ya interaktiv təhsil resursları daxil ola bilər.

Bu maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi müxtəlif perspektivlər təmin edə və arxeoloji irsin təsvirini və şərhini gücləndirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanova, E., Əlizadə, A. (2011). “Muzeylərdə elmi-tədqiqat işinin təşkili və metodikası”. Bakı: Təknur.
2. Novruzova, N. (2022). “Müasir muzeylər üçün əsas tələblər”, muallim.edu.az.
3. Baxşəliyev, V.B., Catherine, M., Aşurov, S.H. (2008). Ovçulartəpəsi yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. № 1, s.111-116.
4. Seyidov, A.Q. (2003). Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 339 s.
5. Baxşəliyev, V.B. (2007). Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 240 s.
6. Əliyev, V., Aşurov, S. (1992). Maxta Tunc dövrü abidələri. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, s.38-40.
7. Baxşəliyev, V.B., Seyidov, A.Q. (1995). Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan nəşr, 62 s.
8. Seyidov, A.Q. (2000). Naxçıvan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 318 s.

Göndərilib: 26.09.2023 Qəbul edilib: 20.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/10-15

Səbinə Tarverdiyeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
s.y.tarverdiyeva@gmail.com

MEDİADA QADIN PROBLEMLƏRİNİN İŞIQLANDIRILMASINDA ETİK SƏRHƏDLƏR

Xülasə

Məqalədə qadın hüquqları mövzusunun işıqlandırılmasında etik normaların qorunması haqda bəhs olunur. Xüsusi olaraq, medianın cəmiyyətdə qadın mövzusunun səsləndirilməsində, müzakirə platformasının yaradılmasında yeri və əhəmiyyəti göstərilir. Burada mediada problemlərin işıqlandırılmasında əsas meyar olaraq önləyici xarakter daşımasının və daha çox maarifləndirici aspektinin olmasının vacibliyi göstərilir. Müəlliflərin mövzunu təqdim etmə üslubları da mühümdür. Göstərilir ki, bir çox hallarda təəssüf ki, müəlliflər məsələnin həssaslığını nəzərə almadan, reytinq qayğısı ilə hərəkət edirlər. Bunu müxtəlif dövrlərdə keçirilmiş qəzet və saytların monitorinqində də aydın görmək olur. Seçilmiş dövr ərzində müxtəlif qəzet və sayt materialları nəzərdən keçirilmiş və aparılmış təhlil məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *qadın hüquqları, müzakirə platforması, etik sərhədlər, media, cəmiyyət*

Sabina Tarverdiyeva
Baku Slavic University
PhD in philology
s.y.tarverdiyeva@gmail.com

Ethical boundaries in the coverage of women’s issues in the media

Abstract

This article discusses the main ethical issues related to the coverage of women’s rights in the media. It specifically emphasizes the role and significance of the media in shaping a platform for discussing pressing societal issues related to women. It underscores that these discussion platforms should either prevent the emergence of many pressing issues or aid in their proper resolution. Much depends on how the material is presented and the choice of authors: whether it is for cheap ratings or professionalism, which entails adhering to ethical norms and standards. The article also analyzes the results of monitoring newspapers and websites in their coverage of women’s issues at two different stages, in November 2022 and October 2023. Appropriate conclusions were drawn based on the research subject.

Keywords: *women’s rights, discussion platforms, ethical boundaries in the media, society*

Giriş

Media həyatımızı hərtərəfli əhatə etmiş bir sahədir. O, bəzi hallarda hakim, bəzi hallarda elmi, siyasi, etik polemikaların meydanı, bəzi hallarda isə problәmləri həll edən yaxud yaradan bir platformadır. Bir məsələ şübhəsizdir ki, media həyatımızın vacib, ayrılmaz hissəsidir. Müasir cəmiyyətin formalaşması da məhz media vasitəsilə daha effektiv və faydalı ola bilər. Eyni zamanda, media cəmiyyətimizin aynası rolunu da öz üzərinə götürmüşdür. Bu spektrlər həyatın və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir və bu baxımdan son dərəcə mühüm bir funksiyanı yerinə yetirir.

Azərbaycan Respublikasında bu sahə 08 fevral 2022-ci il tarixdə təsdiqlənmiş “Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” ilə tənzimlənir (1). Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından irəli gələn təməl hüquq və vəzifələrə istinad edərək “Məlumat azadlığı haqqında”, “Fərdi məlumatlar haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “İnformasiya,

informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarından, eyni zamanda, media sahəsini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarından ibarət bəndləri özündə əks etdirir. Təbii olaraq, son dərəcə vacib olan qanunvericiliyə uymaq tələbindən başqa mediada öz əksini tapmış istənilən informasiyanın dürüstlük, qərəzsizlik, obyektivlik və s. kimi özündə etik aspektləri cəmləşdirən vəzifəsi də danılmazdır. Bu məsələdə peşə etikası, xalqımızın adət-ənənələrinin nəzərə alınması da xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyin 5 maddəsinin birinci bəndinə əsasən media azaddır (1). Elə həmin maddənin beşinci bəndindədə Azərbaycan Respublikasının digər qanunları ilə məhdudlaşmasının mümkünlüyü göstərilir (1). Bu konkret qanun çərçvəsində medianın fəaliyyətini təmin edir. Dövlət bu qanunda media qarşısında öz vəzifələrini də müəyyən edir. Belə ki, qanunun 4 maddəsində informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaratmaq, media sahəsində fikir müxtəlifliyi və fəaliyyət azadlığını təmin etmək kimi məsələlər öz əksini tapmışdır (1). Lakin bütün bunlar medianın da üstünə böyük məsuliyyət qoymuşdur. Həyatımızın bütün sahələrini; ictimai, siyasi, sosial və iqtisadi rakursdan düzgün və hərtərəfli işıqlandırılması vəzifəsi özündə vicdanlılıq və obyektivlik kimi vacib məqamları birləşdirir (Süleymanova, 2023: 8).

Məhz bu baxımdan cəmiyyətimizin müasir dövr ən aktual problemlərindən biri, daha doğrusu birincisi etik davranış problemidir. Bu problem mediada işıqlandırılması vacib, eyni zamanda medianın özünün xüsusi diqqətdə saxlaması gərəkən problemdir. Ən acınacaqlısı isə ondan ibarətdir ki, bu problem həyatımızın bütün sahələrində özünü bariz göstərir: təhsil və səhiyyə, biznes və hüquq, incəsənət, sosial şəbəkə və media. Bunun təbii olaraq, bir çox səbəbləri vardır. Qloballaşma, eyni zamanda daxili mənəvi sərhədləri qoruma istəyi, müxtəlif milli-mənəvi dəyərlər sisteminin inteqrasiya prosesində qarşıdurması, tolerant dəyərlər və fərdi düşüncə tərzlərinin toqquşması və s. Lakin əsas səbəb və əslində problemin yaranma ocağı həyatımızın bütün sahələrinin əks olunduğu mediadadır. Belə ki, yuxarıda göstərdiyimiz sahələrin hamısının, ümumiyyətlə həyatımızın məlumat bazasının media olduğunu nəzərə alsaq, medianın çiyinlərinə belə ağır problemin, eyni zamanda da missiyanın qoyulması məncə anlaşılandır (İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil uşaqlarla görüşüb, 2022: 2).

Məsələn, qadın hüququ mövzularının mediada işıqlandırılması problemi. Təəsüf ki, bu mövzu yalnız iki halda mediada müzakirə mövzusuna çevrilir. Ya hər hansı bir beynəlxalq yaxud lokal tədbirin işıqlandırılması. Yaxud hər birimizdə təəsüf hissi yaradan qadın cinayətlərinin kriminal xəbərlər bölməsində işıqlandırılmasında. Birinci halda, məqsəd və məram aydındır. Bu yalnız məlumatı bölüşmək, informativ xarakter daşıyır. Eyni zamanda, cəmiyyətimizdə bir növ təbliğat missiyasını yerinə yetirir. Bu xarakterli yazılarda etik normaların qorunması problemi yaranmır.

Ən çox və köklü problem qadınların iştirak etdiyi hadisələrin, yaxud qadın cinayətlərinin işıqlandırılması zamanı bariz nəzərə çarpır. Başlıqların seçilməsi burada ən ciddi problemdir. Belə ki, medianın günümüzdə reytinq "qayğısı" olduğundan, oxucunun elə yazıların başlığından cəlb etmək istəyi bir çox hallarda etik sərhədlərin kobudcasına pozulmasına gətirib çıxarır. Bu zaman müəlliflər sensasiya xarakterli başlıqlara üstünlük verirlər. Bu tip informasiyanın verilməsində ən başlıca problem cinayət törədən, ya da cinayət qurbanı olan şəxslərin, yaxud hər hansı bir yol qəzaları haqda məlumatlarda hadisə iştirakçılarının cinsiyyətlərinə vurğu olunmasıdır. Məsələn, günümüzdə "qadın sürücü qəzaya səbəb oldu" məzmunlu başlıqlar sırf ucuz reytinq və müzakirə mövzusu olaraq seçilir. Təəsüf ki, bu mövzü geniş şərhlərə və bir qayda olaraq, etik normalardan kənar müzakirələrə gətirib çıxarır. Məhz bu tip müzakirələrdə qadın hüququ anlayışları təhrifə uğrayır. Siz heç "kişi sürücü qəzaya səbəb oldu" başlıqlı yazıyla rastlaşmısınızmı?! Əlbəttə ki, xeyr. Bu başlıq ciddi etik problemi yaradır və müəllifin məqsədi elə öncədən bəllidir. Yaxud, qadın cinayətlərinin işıqlandırılması zamanı "iki uşaq anası xəyanət zəminində həyat yoldaşı tərəfindən öldürüldü" başlıqlı yazı. Artıq bu başlıqda bütün etik normalar, eyni zamanda prosessual qanunlar pozulmuşdur. Cinayət qurbanını Ana olmasından tutmuş, hələ istintaqı aparılan cinayətdə qadının xəyanəti, cinayəti törədənin məhkəmə qərarı olmadan əminliklə deyilməsi heç bir etik norma və standartlara uymur.

Bir başqa problem isə paylaşılan xəbər materiallarının başlıqları üçün seçilən şəkillərdir. Burada da bir çox hallarda etik normaların qorunmaması hallarına rast gəlinir. Məsələn, hər hansı bir xəstəlikdən bəhs edərkən məhz qadın obrazlarının seçilməsi də cəmiyyətdə şüuraltı yanlış assosasiyaların yaradılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, reklamlara da diqqət versək qadın bədəninin, qadın "mövzusunun" həddindən artıq istismara məruz qaldığının şahidi oluruq. Bəs bu hallar üçün qanun nə deyir? Qanunun 14.1.4. bəndində məhz irqi, dini, mənşə, cinsi, etnik və digər ayrı-seçkilik təbliğ olunmamasının vacibliyi göstərilir. Bu tələb hətta on ikinci maddədə də öz əksini tapır. Belə ki, loqotip- emblemlərdə də irqi, dini, cinsi və s. ayrı-seçkiliyin yolverilməz olduğu göstərilir (1).

Problemin real vəziyyətini araşdırmaq məqsədi ilə iki müxtəlif zamanlarda bir sıra qəzetlərin dəqiq vaxt aralığında monitorinqini apararaq qadın mövzusunun işıqlandırılması aspektlərini nəzərdən keçirdik. Bu qəzetlər "Xalq qəzeti", "525-ci qəzet", "Azərbaycan müəllimi", "İki sahil", "Respublika". "Azərbaycan", "Bakinskiy rabociy" qəzetləridir. Seçdiyimiz ilk dövr 2022-ci il noyabr ayı ərzindədir. Bu dövr ərzində "Respublika" qəzetində bir yazı insan hüquqları üzrə müvəkkilin keçirdiyi görüş haqda məlumat (Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ailə, qadın problemləri sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub, 2023: 3), digər bir sayda qadın və kişi beyinləri arasında bioloji fərqləri araşdıran tədqiqat haqda kiçik məlumat və elə həmin sayda da insan xoşbəxtliyinin maddi vəziyyətlə bağlılığını araşdıran tədqiqat haqda material dərc olunub (Həsənova, 2022: 2). Sonuncu material ümüminsani problemin araşdırılmasına həsr olunsa da şəkil olaraq əlində əskinaslar tutmuş gülümsəyən qadın şəkli seçilmişdir. Bu mövzunun davamı olaraq "Yeni Azərbaycan" qəzetinin 11.11.2022-ci il tarixli sayında "Alış-veriş qadınların ən bahalı terapiyasıdır, çünki heç vaxt bitmir" adlı material dərc olunmuşdur (Rəhimli, 2022: 8). Yəqin ki, yazıda nələrdən bəhs olunduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Bu dövr üzrə qadınlara həsr olunmuş yeganə yazı budur. "Səs" qəzetində monitorinq keçirilən ilk dövrdə üç yazı dərc olunmuşdur. Qəzetin 22.11.2022-ci il tarixli sayında iki yazı verilmişdir. Mövzulardan birində gəncləri ailədən uzaqlaşdıran səbəblər təhlil olunmuş (Şəfiyeva, 2023: 10), digərində isə taksi sürücüsünü şantaj edən qadın haqda kiçik məlumat verilmişdir (Hüseynli, 2022: 11) 24.11.2022-ci il sayında isə bir yazı dərc olunmuşdur. Yazı son dərəcə aktual qadın hüququ ilə əlaqəli mövzuya həsr olunmuşdur və "Abort: həvəs yoxsa cinayət?" adlanır (Vəli, 2022: 12-13). Lakin yazı səthi xarakter daşıyır. Belə ki, abortun tarixi, səbəbləri, tibbi göstəriciləri, növləri, abortdan əvvəl və sonra edilməsi nəzərdə tutulanlar, qiymətləri, müxtəlif ölkələrdə qanuni prosedurları məsələləri öz əksini tapsa da, Azərbaycanda problemin real vəziyyəti ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz aspektlərin heç biri dəqiq araşdırılmamışdır. Bu böyük başlıq - boş içlik xarakterli yazıdır ki, belə vacib mövzunun belə işıqlandırılması son dərəcə yanlış yanaşmadır. "Azərbaycan müəllimi" qəzetində bu dövrdə yalnız bir yazı dərc olunmuşdur ki, burada da qadınlar üçün təqaüd proqramı haqda məlumat verilmişdir (Qadınlar üçün "Təqaüd Proqramı" çərçivəsində tələbə qızlara dəstək göstəriləcək, 2022: 12). "525-ci qəzet" bu dövr üzrə nəzərdən keçirildikdə bu sahədə vəziyyət nisbətən ən yaxşı sayıla bilər. Belə ki, monitorinq dövründə dörd yazı dərc olunmuşdur. Yazıların hər biri aktual və maraqlı aspektlərdən qadın mövzusuna həsr olunmuşdur. 17.11.2022-ci il sayında "İdman qadınlarda özünə güvən hissi yaradır" başlığı ilə taekvando üzrə dünya və Avropa çempionu Fəridə Əzizova ilə müsahibə dərc olunmuşdur ki, burada Azərbaycanda professional idmanda qadınların yeri və nailiyyətləri, bu yolda bir qadın olaraq mümkün və labüd çətinlikləri, qız uşaqlarına tətbiq olunan "xüsusi qadağalar" və ailələrin münasibəti kimi mühüm suallar cavablandırılmışdır (Şəfiyeva, 2022: 16). 18.11.2022-ci il saylı yazıda müasir Azərbaycan qadınının ictimai mövqeyi, bu yolda tarixi yolu, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən strukturların beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, qoşulduğu konvensiyalar, protokollar, qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, gender siyasəti ətraflı təhlil olunmuşdur (Qarayeva, 2022: 13). 23.11.2022-ci il sayında dərc olunmuş yazıda Britaniya səfirinin ADA unuversitetində "Davamlı Sabah üçün Qadınlar" mövzusunda konfransda "Böyük Qayıdışda" qadınların daha fəal mövqedən çıxış etmələri, hətta ANAMA əməliyyatlarında belə artıq qadın komandaların mövcudluğu müsbət hal olaraq göstərilməsi fikirləri əksini tapmışdır (Britaniya səfiri: "Artıq qadınlar da ANAMA-nın əməliyyatlarında iştirak edir", 2023: 2). Diqqətimizi yaxşı mənada

çəkən isə 24.11.2022-ci il tarixli sayında dərc olunmuş "Qız qarğaşası" yazısı oldu (Qarayeva, 2022: 13). Burada qız övladlarının dünyaya gəlməsinə cəmiyyətdə və ailələrdə formalaşmış münasibət, Azərbaycanda dünyaya gələn uşaqların cinsi nisbəti, bu məsələdə Şərq-Qərb yanaşması, bir sıra mütəxəssis və millət vəkillərinin bu problemlə bağlı fikirləri öz əksini tapır. Gördüyümüz mənzərə ondan ibarətdir ki, bir ay ərzində istisnalar nəzərə alınmaqla respublikanın aparıcı qəzetləri qadın mövzusuna demək olar ki ya səthi, yaxud ümumiyyətlə müraciət etməmişlər. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyətimizdə gəncliyimizə təbliğ olunmalı dəyərlərimiz və təqdim edilməli rol-model çatışmamazlığı mövcuddur, belə bir boşluğun olması yolverilməzdir (Vəli, 2022: 11).

Bu mövzuya yenidən Azərbaycan qadınlarının VI qurultayı keçirilən zamanın fonunda, müqaisə məqsədi ilə yenidən qayıtdıq. Bu monitorinq üçün isə artıq 2023-cü ilin 16-23 oktyabr aralığında dərc olunmuş qəzet materialları nəzərdən keçirilmişdir. Bu dövr də təsadüfi seçilməmişdir. Belə ki, 19.10.2023-cü il tarixdə Azərbaycan qadınlarının VI qurultayı keçirilmişdir. Məqsədimiz dövlət səviyyəli tədbirin fonunda işıqlandırılan xəbər və problemlərin xüsusiyyətlərini təhlili idi. Azərbaycan qadınlarının VI qurultayı haqqında məlumat demək olar ki, nəzərdən keçirdiyimiz bütün qəzetlərin rəsmi məlumat üçün ayrılmış səhifələrində verilmişdi və məzmun baxımından fərqlənmirdilər. "İki sahil" qəzetinin 18.10.2023-cü il tarixli sayında Yapon qadınlarının qoçalmamaq və kökəlməmək "problemlərinə" həsr olunmuş yazı verilmişdir (Süleymanova, 2023: 8) "525-ci qəzetdə" isə ailə problemlərinin həlli zamanı psixoloq xidmətindən istifadə haqqında müsahibə dərc olunmuşdur (Şəfiyeva, 2023: 10). "Azərbaycan" qəzetinin 19.10.2023-cü il tarixli sayında Milli Məclisin Ailə, qadın və uşaq məsələləri üzrə komitənin üzlərinin Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Qadın və kişi bərabər imkanları komissiyasının üzvlərindən ibarət nümayəndə heyəti ilə rəsmi görüş haqqında məlumat verilmişdir (Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ailə, qadın problemləri sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub, 2023: 3). Və nəhayət, mövzu çərçivəsində "Bakinskiy rabociy" qəzetinin 20.10.2023-cü il tarixli sayında erkən nigah probleminin səsləndirildiyi yazıya rast gəlirik (Malakhova, 2023: 7). Nə qədər parodaksal səslənsə də Azərbaycan kimi maarifçilik ənənələri, qadın məsələlərində hüquqi bazası və problemin həlli yolunda yetərincə tarixi təcrübəsi mövcud olan bir ölkə üçün bu problem son dövrlərdə aktuallaşmışdır. Bu baxımdan problemin səsləndirilməsi, cəmiyyətdə müzakirə olunaraq həlli yolları axtarılması, ümumilikdə müzakirə platforması yaradılması vacibdir. Onu qeyd etmək istərdik ki, belə müzakirə platforması internet məkanda daha effektivdir. İnternet məkanda, xəbər saytlarında paylaşılan məlumatların geniş oxucu kütləsinə çatması tempi və onların müzakirəyə cəlb olunması mexanizmi daha çevik və qısamüddətlidir. Bəs görəsən qəzet yazılarını təhlil etdiyimiz dövrdə saytlar hansı məlumatlarla bölüşüblər? Gəncədə küçəyə atılan azyaşlılar haqda məlumat ("Axar.az", "Qafqazinfo") (14), kəndlərdə geniş yayılmış erkən nigah problemi haqda ("Oxu.az") (15), qanuni nigah yaşı ilə əlaqədar istisnaların ləğvi haqda ("Axşam.az") (16). Təəssüf ki, digər xəbərlər kriminal xəbərlərdir. Əminik ki, digər xəbər portallarına nəzər salsaq, yenə də bu kimi yazılara rast gələcəyik. Məsələ ondadır ki, faktiki olaraq rəsmi məlumatlardan başqa, müxtəlif məqsədli və müxtəlif səpkili yazılar heç də yetərincə aktual və bütün platformalarda müzakirəsi mütləq və vacib olan məsələləri əhatə etmir. Yaxud düzgün rakursdan təqdim olunmur. Müzakirəsi vacib olan problemlərin səsləndirilməsi və həlli yollarının axtarılması üçün cəmiyyətimizin bütün təbəqələrinin cəlb olunmasının vacibliyi danılmazdır. Müzakirələrin təşkili və rəy formalaşması olmadan bu problem hələ ki kiçik bir qisim əhali üçün aktualdır. Lakin diqqət verilməzsə daha da dərinləşmə və böyümə təhlükəsi mümkündür. Bu zaman məsələlərin həlli real deyil.

Müşahidə etdiyimiz digər maraqlı məqam isə ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda ümumi auditoriyanı əhatə edən bəzi neqativ yüklü xəbərlərdə seçilmiş şəkillərdə daha çox qadınların yer aldıqları şəkillər olur. Məsələn "İki sahil" qəzetində ard-arda dərc olunmuş narkomaniya probleminə, qaraciyər xəstəlikləri problemlərinə və hipnozla müalicə mövzusuna həsr olunmuş yazılarda fon olaraq qadın şəkillərinin seçilməsi (Süleymanova, 2023: 8; Zeynalov, 2023: 8). Qeyd etmək istəyərdik ki, bu spektrdə yazılara digər qəzet və sayt xəbərlərində də rast gəlirik. Fikrimizcə, bu da özlüyündə bir diskriminasiya halı kimi dəyərləndirilə bilinər. Belə ki, media haqqında qanunun 12 və 14 maddələrində dini, irqi, cinsi ayrı-seçkiliyin yolverilməz olduğu göstərilir (22).

Biz düşünülmüş şəkildə fərqli qaynaqlara müraciət etmişik. Daha çox rəsmi məlumatlara yer ayıran dövlət qəzetlərinin səhifələrində və internet xəbər saytlarında səslənən məlumatlar əksini tapmışdır. Ancaq gördüyümüz kimi, mövzu və səsləndirilən məlumatlar baxımından fərq demək olar ki yoxdur. Bir çox hallarda məlumat sadəcə səsləndirilir. Onun yaranma səbəbləri, necə qarşısını almaq olardı yaxud çıxış yolu haradadır suallarına cavab axtarılmır. Bəzi hallarda isə mediada qadın mövzusunun səsləndirilməsi sadəcə şablon xarakter daşıyır.

Əslində isə reytinq "qayğısı" fonunda media cəmiyyətdə öz maarifləndirici missiyasını unutmuş kimi görsənir. Bir çox problem və cəmiyyətdə rezonans doğuran cinayətlərin qarşısı alınması məhz maariflənmə yolu ilə mümkündür. Etik normaları qoruyaraq xəbər təqdimatı ənənəsi olarsa və media bu missiyasını layiqincə yerinə yetirməyə çalışarsa, günümüzdə cəmiyyətimiz üçün faydalı alətə çevrilə bilər. Milli-mənəvi dəyərləri şəxsində ehtiva edən, düzgün seçilmiş Uğurlu rol-model Qadın obrazının, nümunələrinin cəmiyyətə təqdim və təbliğ olunması bu problemin həllinə kömək ola bilər (Qarayeva, 2022: 8).

Nəticə

Media, yalnız hər hansı bir qadın hüquqlarının müzakirə olunduğu tədbirlərin, yaxud cinayət hadisəsinin kriminal bölməsində işıqlandırılması zamanı deyil, eyni zamanda, ciddi, **Etik** standartlara uyğun və **Sağlam** müzakirə **Platforması** yaratmaq funksiyası ilə daha doğru istiqamət almış olar. Belə olan halda cəmiyyətin inkişafına və maariflənməsinə töhfə vermiş olar.

Ədəbiyyat

1. Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://president.az/az/articles/view/55399
2. Süleymanova, N. (2023). Yapon qadınlarının sirri: niyə qocalmırlar və kökəlmirlər? İki sahil, 18 oktyabr, 8 s.
3. İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil uşaqlarla görüşüb. (2022). Respublika, 13 noyabr, 2 s.
4. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ailə, qadın problemləri sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub. (2023). Azərbaycan, 19 noyabr, 3 s.
5. Həsənova, E. (2022). Xoşbəxtlik özü də nisbidir. Respublika, 16 noyabr, 2 s.
6. Rəhimli, S. (2022). Alış-veriş qadınların ən bahalı terapiyasıdır, çünki bu, heç vaxt bitmir. Yeni Azərbaycan, 11 noyabr, 8 s.
7. Şəfiyeva, H. (2023). Ailə problemləri ilə bağlı psixoloqlara daha çox müraciətlər olur. 525-ci qəzet, 18 oktyabr, 10 s.
8. Hüseynli, B. (2022). Bakıda qadın taksi sürücüsünü şantaj edib, 22 noyabr. Səs, 11 s.
9. Vəli, A. (2022). Abort: həvəs, yoxsa cinayət? Səs, 24 noyabr, s.12-13.
10. Qadınlar üçün "Təqaüd Proqramı" çərçivəsində tələbə qızlara dəstək göstəriləcək. (2022). Azərbaycan müəllimi, 18 noyabr, 12 s.
11. Şəfiyeva, H. (2022). İdman qadınlarda özünə güvən hissi yaradır. 525-ci qəzet, 17 noyabr, 16 s.
12. Qarayeva, S. (2022). Müasir Azərbaycan qadınına: yüksək ictimai mövqedə. 525-ci qəzet, 18 noyabr, 13 s.
13. Britaniya səfiri: "Artıq qadınlar da ANAMA-nın əməliyyatlarında iştirak edir". (2023). 525-ci qəzet, 23 noyabr, 2 s.
14. Vəli, A. (2022). Gəncləri ailədən uzaqlaşdıran səbəblər nələrdir? Səs, 24 noyabr, 11 s.
15. Süleymanova, N. (2023). Dərman qəbul edərkən qaraciyəri necə qorumalı? İki sahil, 18 oktyabr, 8 s.
16. Malakhova, Y. (2023). Prervannoye detstvo. Bakinskiy rabochiy, 24 oktyabr, 7 s.
17. Gəncədə azyaşlı bacı və qardaş küçəyə atıldı. https://axar.az/news/toplum/797714.html
18. Daha çox kəndlərdə rast gəlinən fəsad - "Kaspi"nin araşdırması. https://oxu.az/society/793368
19. Qanuni nikah yaşı ilə bağlı istisna ləğv edilə bilər.

https://qafqazinfo.az/news/detail/qanuni-nikah-yasi-ile-bagli-istisna-legv-edile-biler-416357
20. Süleymanova, N. (2023). Hipnozla hansı xəstəlikləri müalicə etmək olar? İki sahil, 19 oktyabr, 8 s.
21. Zeynalov, Z. (2023). Narkomaniyaya qarşı mübarizədə necə addımların atılması zəruridir. İki sahil, 24 oktyabr, 8 s.
22. Yeddi yaşlı qıza zorakılıq edən şəxs 18 illik həbs olundu. https://qafqazinfo.az/news/detail/7-yasli-qiza-zorakiliq-eden-sexs-18-illik-hebs-olundu-415813
23. Qarayeva, S. (2022). Qız qarğaşası. 525-ci qəzet, 24 noyabr, 8 s.

Göndərilib: 09.09.2023 Qəbul edilib: 04.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/16-20

Zülfiyyə Hacıyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
haciyeva-zulfiyye@inbox.ru

MÜƏSSİSƏDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

İqtisadi səmərəlilik müəssisələrin uğurlu fəaliyyətinin əsas komponentlərindən biridir. O, təşkilatın məqsədlərinə çatmaq, davamlı artım və gəlirliliyi təmin etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Səmərəlilik müəssisə üçün daimi prioritet olmalıdır və bu, sistemli yanaşma, davamlı təkmilləşdirmə və çeviklik tələb edir. İqtisadi səmərəliliyə nail olmaq üçün istehsal proseslərini optimallaşdırmaq lazımdır. Buraya resurslardan istifadənin yaxşılaşdırılması, xərclərin azaldılması, məhsuldarlığın artırılması və istehsal vaxtının azaldılması daxildir. Müəssisə öz proseslərini davamlı olaraq təkmilləşdirməyə çalışmalı və fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün müasir idarəetmə üsullarını və texnologiyalarını tətbiq etməlidir.

Açar sözlər: *müəssisə, iqtisadi səmərəlilik, strateji planlaşdırma, maliyyə planlaşdırması, strateji plan, strategiya*

Zulfiyya Hajiyeva
Sumgayit State University
PhD in economics
haciyeva-zulfiyye@inbox.ru

Directions for improving the strategic planning in the enterprise

Abstract

Economic efficiency is one of the main components of the successful operation of enterprises. It determines the organization's ability to achieve its goals, ensure sustainable growth and profitability. Efficiency must be a constant priority for the enterprise and this requires a systematic approach, continuous improvement and flexibility. To achieve economic efficiency, it is necessary to optimize production processes. This includes improving resource utilization, reducing costs, increasing productivity, and reducing production time. The enterprise should strive to continuously improve its processes and apply modern management methods and technologies to increase the efficiency of its activities.

Keywords: *enterprise, economic efficiency, strategic planning, financial planning, strategic plan, strategy*

Giriş

İqtisadi səmərəliliyin əsas aspektlərindən biri müəssisə resurslarından rasional istifadədir. Bura müxtəlif növ resurslardan istifadənin optimallaşdırılması daxildir. Şirkət öz fəaliyyətində maksimum səmərəliliyə nail olmaq üçün itkiləri minimuma endirməyə və mövcud resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa çalışmalıdır. İqtisadi səmərəliliyi qorumaq üçün şirkət tədqiqat və inkişafa investisiya qoymalıdır. Buraya bazar tendensiyalarının daimi təhlili, yeni texnologiyaların və innovasiyaların öyrənilməsi, yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanması və tətbiqi daxildir. Tədqiqat və təkmilləşdirmələr müəssisənin rəqabətə davamlı olmasına kömək edir, böyümə və inkişaf üçün yeni imkanlar yaradır, həmçinin riskləri azaldır və istehsal səmərəliliyini artırır. Kadrların səmərəli idarə edilməsi müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinə nail olunmasının tərkib hissəsidir. Bacarıqlı və həvəsləndirilmiş işçilər məhsuldarlığı artıra, tapşırığın tamamlanma vaxtını azalda və məhsul və ya

xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdıra bilirlər. Müəssisə uyğun iş şəraiti yaratmalı, işçilərinin bacarıqlarını inkişaf etdirməli, yaxşı nəticələr əldə olunmasına stimul yaratmalıdır. Maliyyə nəticələrinin təhlili, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, resurslardan səmərəli istifadə, kadrların idarə edilməsi, tədqiqat işlərinin aparılması və strateji planlaşdırma vasitəsilə müəssisələr yüksək göstəricilərə, artıma və davamlı inkişafa nail ola bilərlər. İqtisadi səmərəliliyi təmin etmək üçün şirkətin aydın strategiyası və inkişaf planı olmalıdır. Buraya məqsəd və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, xarici və daxili mühitin təhlili, strateji və taktiki tədbirlərin hazırlanması daxildir (İsmayılov, 2018: 72).

Müəssisədə müfəssəl strateji planlaşdırmanın olması hələ onun uğurlu gələcəyinin təminatı deyil. Müəssisənin idarəetmə strukturunu, onun ayrı-ayrı əlaqələrinin sistemlərini və qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini elə tənzimləmək lazımdır ki, təcrübədə uzunmüddətli strategiyanın aydın şəkildə reallaşdırılmasını təmin etsin.

Strateji planlaşdırma sistemləri çox vaxt aşağıdakı səbəblərə görə səmərəsiz olur:

- strategiya naməlum gələcəklə bağlıdır;
- müəssisənin keçə biləcəyi bir çox yol var;
- rəqabət mühiti yüksək dinamizmi ilə xarakterizə olunur;
- idarə heyətinin açıq və üstüörtülü şəkildə ifadə oluna bilən qeyri-müəyyən baxış nöqtələri və motivləri mövcuddur.

İstənilən səviyyədə fəaliyyətin strateji planlaşdırılmasının effektivliyi onun planının daha yüksək səviyyələrin planlarına uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Odur ki, strateji planlaşdırma strateji idarəetmə prosesinin vacib hissəsidir. Bütün müəssisənin gələcəyi strateji planlaşdırma vasitələrinin nə dərəcədə düzgün seçilməsindən və istifadə olunmasından asılıdır (Shtapova, Melnikov, 2016: 156). Strateji planlaşdırma prosesi onun reallaşdırılması məqsədilə formal və qeyri-rəsmi prosedurlardan istifadə edir. Bu proses elə strukturlaşdırılmalı və rəsmiləşdirilməlidir ki, şirkətin bütün bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti səmərəli olsun. Strateji planlaşdırma prosesində təkcə məqsədlər və onlara nail olmaq yolları müəyyən edilmir, habelə şirkət üçün yeni imkanlar inkişaf etdirilir, məsələn, müəssisənin profilinin dəyişdirilməsi və ya texnologiyanın köklü dəyişməsi. Müəssisədə nəzarət, təşkilati və motivasiyaedici funksiyalar strateji planların hazırlanmasına yönəldilir (Məmmədova, 2020: 252). Müəssisələrin heç bir planlaşdırma işi olmadan müvəffəqiyyət qazanması şübhəsiz ki, mümkündür. Strateji planlaşdırma müvəffəqiyyətə zəmanət vermir, çünki təşkilat, motivasiya və nəzarətdəki elementar səhvlər səbəbindən müəssisə iflasa uğraya bilər. Bununla belə, strateji planlaşdırma hələ də gələcək çağırışları və imkanları formal olaraq proqnozlaşdırmağın əsas və yeganə yolu kimi özünü göstərir. Beləliklə, strateji planlaşdırmanın missiyası xarici mühitdəki dəyişikliklərə adekvat və çevik reaksiya vermək məqsədilə müəssisəyə yenilik və təşkilati dəyişiklik gətirməkdir. Müəssisə üçün strateji planlaşdırmanın bir sıra üstünlüklərini müəyyənləşdirmək mümkündür (şəkil).

Müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün ən vacib parametrlərə diqqət yetirilməsi

Mövcud resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması

Xarici amillərin təsiri altında müəssisənin fəaliyyətinin maksimum çevikliyinə nail olunması

Müəssisə fəaliyyətinin səmərəsiz parametrlərindən uzaqlaşma

Müəssisə fəaliyyətinin prioritet sahələrinin müəyyənləşdirilməsi

Müəssisənin inkişafının ümumi istiqamətlərinin başa düşülməsi

Şəkil. Müəssisə üçün strateji planlaşdırmanın faydaları

Müəssisədə planlaşdırılan vəziyyətlərin reallaşdırılması ehtimalının və planlaşdırılan göstəricilərin etibarlılıq dərəcəsinin yüksək olması onun strateji planlaşdırılmasının əsas üstünlüklərindəndir. Strateji planlaşdırma iqtisadiyyatda mövcud dəyişikliklərin tempi sürətli olduğundan gələcək inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasının əsas yollarından biri kimi görünür. O, müəssisənin üst rəhbərliyini uzunmüddətli dövrlər üçün planlar yaradacaq vasitələrlə təmin edir, qərar qəbuluna əsas yaradır və bu zaman yaranan riskləri azaltmağa kömək edir, bütün struktur bölmələrin və icraçıların məqsəd və vəzifələrinin inteqrasiyasını təmin edir (Korolenko, 2017: 388).

Strateji planlaşdırmanın aşkar üstünlükləri ilə yanaşı, onun əhatə dairəsini məhdudlaşdıran və istənilən iqtisadi problemlərin həllində universallıqdan məhrum edən bir sıra çatışmazlıqları var.

Strateji planlaşdırmanın çatışmazlıqları və məhdudiyyətləri:

1. Strateji planlaşdırma öz xarakterinə görə gələcəyin mənzərəsini ətraflı təsvir etmir və verə bilməz.
2. Strateji planın tərtibi və reallaşdırılması baxımından aydın alqoritmi yoxdur.
3. Strateji planlaşdırma prosesi ənənəvi perspektiv planlaşdırma ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə resurslar və vaxt sərmayəsi tələb edir. Bu, strateji plana tələblərin daha sərt olması ilə bağlıdır. O, çevik olmalı, müəssisə daxilində və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə cavab verməlidir. Strateji planlaşdırma ilə məşğul olan işçilərin sayı uzunmüddətli planlaşdırma ilə müqayisədə daha çoxdur.
4. Strateji planlaşdırma səhvlərinin mənfi nəticələri uzunmüddətli və ənənəvi planlaşdırma ilə müqayisədə çox ciddidir. Qeyri-alternativ iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr üçün yanlış proqnozun nəticələri xüsusilə faciəvidir.
5. Strateji planlaşdırma strateji planın reallaşdırılması mexanizmləri ilə tamamlanmalıdır, yəni effekti planlaşdırmaqla deyil, əsasını strateji planlaşdırma təşkil edən strateji idarəetmə ilə əldə etmək olar.

Strateji plan çevik olmalıdır, müəssisə daxilində və xaricində baş verən dəyişikliklərə cavab verməlidir və bu, çox səy və vəsait tələb edir.

Strateji planlaşdırmanın mühüm aspekti strateji planın icrasına nəzarətin necə aparılacağını anlamaqdır. Strateji nəzarət təkcə strategiyanın reallaşdırılmasını qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmur. Bu tədbirlərin keçirilməsi biznesin mahiyyətini, problemlərini və çətinliklərini daha dərindən dərk etməyə kömək edir. Müəssisənin inkişafının nəticələrini qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunan göstəricilərə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onların düzgün hesablanması və əsaslandırılması planlaşdırmanın elmi səviyyəsini və səmərəliliyini əvvəlcədən müəyyən edir (Vetrova, 2016: 221).

Strateji planlaşdırmanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi planın effektivliyini və təkmilləşdirmə sahələrini müəyyənləşdirmək üçün çox vacibdir. Qiymətləndirmə məqsəd və vəzifələrə nail olmaq istiqamətində irəliləyişin ölçülməsini, həmçinin reallaşdırılan strategiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Müəssisədə strateji planlaşdırmanın əsas məsələsi məqsədlərin əsaslandırılması və uzunmüddətli inkişafın düzgün strategiyasının hazırlanmasıdır. Strategiyanın formalaşmasına ümumi, rəqabət və funksional strategiyaların müəyyənləşdirilməsi daxildir. Müəssisənin inkişafı strategiyasının seçilməsi çətin məsələdir, lakin strategiyanın monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün alətlərin seçilməsi daha çətindir. Strategiyanın qiymətləndirilməsi strateji planlaşdırmanın son mərhələsidir və strategiyanın reallaşdırılmasının bütün mərhələlərində davam edir (Tarkhanova, 2023: 49).

Strateji planlaşdırmanın effektivliyinə müxtəlif amillər təsir edir ki, bunlara liderlik, mədəniyyət, ünsiyyət və işçilərin cəlb edilməsi daxildir. Rəhbərlik strateji planlaşdırmada önəmli rol oynayır, çünki liderlər strategiyaların hazırlanması və onların reallaşdırılmasını təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Mədəniyyət strateji planlaşdırmanın effektivliyinə təsir göstərir, çünki bu amil planın reallaşdırılmasına ya dəstək ola, ya da əngəl törədə bilər. Kommunikasiya strateji planlaşdırmada da

vacibdir, çünki o, maraqlı tərəflərə planı və onun reallaşdırılmasında rollarını başa düşməyə imkan verir.

Strateji planlaşdırmanın effektivliyinə təsir edən digər amil işçilərin işə cəlb olunma səviyyəsidir. Məşğul olan işçilər planı dəstəkləmək və onun reallaşdırılmasına töhfə vermək ehtimalı daha çoxdur. Bunun əksinə olaraq, işdən çıxarılan işçilərin planı dəstəkləmək ehtimalı azdır və onun reallaşdırılmasına müqavimət göstərə bilər. Bu amillərin strateji planlaşdırmanın səmərəliliyinə təsir göstərdiyini nəzərə alaraq, onlardan istifadə səviyyəsini təkmilləşdirmək lazımdır.

Müəssisədə strateji planlaşdırmanın səmərəliliyi strateji maliyyə planlaşdırılmasından asılıdır. Odur ki, strateji maliyyə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müəssisədə strateji maliyyə planlaşdırmasının əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini başa düşmək lazımdır. Strateji maliyyə planlaşdırması təsərrüfat fəaliyyətini saxlamaq və onun səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müəssisə tərəfindən əldə edilməsi planlaşdırılan bütün gəlirlərin və onların xərclənməsinin istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması prosesidir. Belə planlaşdırma prosesinin özü müvafiq sahələr üzrə müxtəlif planların formalaşdırılmasına əsaslanır. Bu planların məzmunu və məqsədi müəyyən dövr üçün müəssisənin qarşısına qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq dəyişir.

Bazar fəaliyyətinin müasir şəraitində müəssisənin rəhbərliyinin qarşısında duran önəmli vəzifələrdən biri effektiv strateji maliyyə planlaşdırmasının inkişafıdır. Müəssisələr strateji maliyyə planlaşdırmasının onların təsərrüfat fəaliyyətində nə qədər vacib olduğunu dərk etməli və həmin planlaşdırma növünü təkmilləşdirməlidirlər. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər görülə bilər:

- aktivlərin bazar dəyəri ilə qiymətləndirilməsi;
- strateji inkişafın bütün mərhələlərində müəssisənin bazarda dayanıqlığının təhlili;
- maddi sərvətlərin inventarizasiyasının aparılması və strukturunun standart göstəricilərə uyğunlaşdırılması;
- müxtəlif kredit təşkilatları tərəfindən kreditləşmə şərtlərinin təhlili və ən uyğun variantın seçilməsi.

Müəssisənin uğurlu fəaliyyəti üçün onun inkişafının məqsəd və vəzifələrini əlaqələndirmək lazımdır. Bunun üçün strateji maliyyə planlaşdırmasının ənənəvi təşkili sxemindən proses yanaşmasının istifadəsinə keçid edilməlidir. Bu yanaşmanın son məqsədi müəssisənin fəaliyyətini istehlakçının tələbatları ilə sinxronlaşdırmaqdır ki, bu da onun rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edir.

Müəssisənin strateji planlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi effekti planlaşdırma prosesi nəticəsində maddi, əmək və digər resursların axınının optimallaşdırılması, habelə idarəetmə səviyyəsinin funksional münasibətlərinin rasionallaşdırılması yolu ilə əldə edilə bilər. Strateji planlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsinin səmərəliliyi özünü müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılması şəklində, eləcə də idarəetmə sistemində xərclərə qənaət formasında göstərəcəkdir (Berezhnov, 2022: 25).

Planlaşdırma, qarşıya qoyulmuş məqsədləri formalaşdırmağa xidmət etdiyi üçün təşkilat daxilində ümumi məqsəd vəhdətini yaratmağa kömək edir. Bu gün sənayedə strateji planlaşdırma istisna deyil, qaydaya çevrilmişdir. Son onilliklərdə firmanın (müəssisənin) uzunmüddətli perspektivdə rəqabətdə sağ qalmasına imkan verən strateji davranışın əhəmiyyəti artmışdır. Biznes təcrübəsi göstərdi ki, vahid universal strateji idarəetmə olmadığı kimi, bütün şirkətlər üçün vahid strategiya yoxdur. Strategiyanın həyata keçirilməsinin vacib şərti məqsədə çatmağa kömək edəcək müvafiq strukturun yaradılmasıdır. Ən yaxşı təşkilatın ölçüsü, dinamizmi, mürəkkəbliyi və personalı ilə mütənasib olan bir təşkilati strukturdur. Hər bir müəssisə (firma) özünəməxsus şəkildə unikaldır və hər bir müəssisə (firma) üçün strategiyanın hazırlanması prosesi unikaldır (Fadeeva, 2017: 71).

Nəticə

Beləliklə, müəssisədə strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirmələrin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik

1. Strateji planlaşdırma prosesinin səmərəliliyi artırılmalı və bunun üçün aşağıdakılara riayət olunmalıdır:

- müəssisənin inkişafı üçün konkret strategiyaların müəyyənləşdirilməsi və onların strateji planlaşdırma sisteminə daxil edilməsi;
- effektiv marketinq işinin təşkili;
- müəssisənin strateji inkişafının avtomatlaşdırılmış təminatı və idarə edilməsi sisteminin reallaşdırılması.
- strateji planlaşdırmanın effektiv modelinin qurulması.

2. Müəssisədə strateji planlaşdırmanın səmərəliliyini artırmaq üçün onun praktiki həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün müəssisənin təşkilati strukturunun elementi kimi strateji planlaşdırma xidmətinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu xidmətin əsas məqsədi müəssisədə strateji planlaşdırma sisteminin formalaşdırılması, fəaliyyətinin idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

3. Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə nail olmaq üçün strateji planlaşdırma strategiyalarını daim mürəkkəbləşdirmək və təkmilləşdirmək, həmçinin müəssisə daxilində və xaricində baş verən dəyişikliklərə tez və bacarıqla cavab vermək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, B.V. (2018). Strateji menecment. Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 296 s.
2. Shtapova, I.S., Melnikov, V.V. (2016). Strategicheskoe planirovanie kak osnovnoy etap prochessa strategicheskogo uprableniya. Vestnik Instituta druzhbi narodov Kafkaza (Teoriya ekonomiki i upravleniya narodnim khozyaystvom). Ekonomicheskie nauki. № 3(39), s.149-157.
3. Məmmədova, Ş.R. (2020). Müəssisənin iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında strateji planlaşdırmanın rolunun qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın tranzit potensialının iqtisadi inkişafda rolu: Respublika elmi konfrans. Sumqayıt, 22-23 oktyabr, cild 6, s.252-256.
4. Korolenko, O. (2017). Preimushestva i nedostatki strategicheskogo planirovaniya v organizachiyakh. T.Tishenko. Organizachionno-pravovie aspekti. Innovachionnogo razvitiya agrobiznesa. № 14, s.387-389.
5. Vetrova, E.N., Shuldesheva, A.L. (2016). Sovershenstvovanie sistemi planirovaniya razvitiya promishlennogo predpriyatiya. Innovachionnoe razvitie ekonomiki. № 2(32), s.215-223.
6. Tarkhanova, N.A. (2023). Teoreticheskie ocnovi strategicheskogo planirovaniya na predpriyatyy. A.A.Timoshko, N.A.Mechenko. Ekonomika stroitelstvo i gorodskogo khozyaystva. T. 19, № 1, s.43-51.
7. Berezhnov, G.V. (2022). Strategiya pozitivnogo i kreativnogo razvitiya predpriyatiya: uchebnik. V.V.Dergunov, 5-ye izd. Moskva: Dashkov i K, 691 s.
8. Fadeeva, E.A. (2017). Strategicheskoe planirovanie (uchebnoe posobie). Volg GTU: Bolgograd, 76 s.

Göndərilib: 20.08.2023 Qəbul edilib: 17.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/21-25

Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ NİTQ İNKİŞAFININ LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İnsan hər şeyi öyrənməkdə və tərbiyə almaqda, başlıca olaraq, sözdən istifadə etdiyi üçün dil özünü təlim və tərbiyə üzrə işin mühüm vasitəsi kimi göstərir. Uşağın təlim-tərbiyəsinin mahiyyəti, onun təfəkkürünün inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması, ana dilinə necə yiyələnməsindən asılıdır. Böyüməkdə olan gənc nəslə məişətdə, əməkdə, ictimai fəaliyyətdə ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində mühüm bir vəzifədir. Uşaq ana dilinə əsasən intiutiv şəkildə yiyələnir. O, ətrafdakıların nitqini dinləyərkən müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır, onları əzbərləyir və tədricən dəfələrlə təkrar olunan elementləri yeni şəraitdə işlədir. Onların əsasında özü də yeni fikir söyləyir və beləliklə, ana dilinin quruluşuna yiyələnir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitqinin inkişafı ilə məşğul olan bu işi təşkil edən tərbiyəçilər məhz bu sahədə müəyyən nəzəri bilik bacarıq və vərdişlərə yiyələnməlidirlər. Uşaqların şifahi nitqinin leksik tərkibini kəmiyyət və keyfiyyətcə öyrənmək lazımdır, çünki uşağın lüğət ehtiyyatı nə qədər zəngindirsə, şifahi nitqi bir o qədər gözəl və obrazlı olur.

Açar sözlər: *məktəbəqədər dövr, nitq inkişafı, linqvistik təhlil, lüğət ehtiyyatı, şifahi nitq*

Yegana Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in pedagogy
yeganememmedova.doc@gmail.com

Linguistic characteristics of speech development in pre-school age

Abstract

Language shows itself as an important tool for learning and education, as a person mainly uses words in learning and being educated. The essence of a child's education, the development of his thinking, the formation of his personality, depends on how he acquires his mother tongue. Teaching the growing young generation to use the riches of their mother tongue at home, at work, and in social activities is an important task at all stages of education. A child learns intuitively based on his mother tongue. While listening to the speech of those around him, he comes across different ideas, memorizes them, and gradually uses repeatedly repeated elements in new conditions. Based on them, he makes new ideas and thus acquires the structure of his native language. Educators involved in the development of children's speech in pre-school educational institutions should acquire certain theoretical knowledge, skills and habits in this field. It is necessary to study the lexical composition of children's oral speech quantitatively and qualitatively, because the richer the child's vocabulary, the more beautiful and figurative his oral speech is.

Keywords: *preschool age, speech development, linguistic analysis, vocabulary, oral speech*

Giriş

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil xalqın varlığı, onun milli sərvətidir. Buna görə də dilin təmizliyi, dəqiqliyi və onun inkişafı uğrunda mübarizə xalqın ümumi mədəniyyəti uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirilməlidir. Dil hər hansı məlumatı mənimsəmək üçün başlıca alətdir. İnsan hər şeyi öyrənməkdə və tərbiyə almaqda, başlıca olaraq, sözdən istifadə

etdiyi üçün dil özünü təlim və tərbiyə üzrə işin mühüm vasitəsi kimi göstərir. Uşağın təlim-tərbiyəsinin mahiyyəti, onun təfəkkürünün inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması, ana dilinə necə yiyələnməsindən asılıdır. Uşaqların şifahi nitqi inkişaf etdikcə onların dünya görüşləri inkişaf edir, məzmunu bildiyi sözlərin sayı çoxaldıqca, dilin lüğət tərkibi təkmilləşdiqcə uşaq həm xarici aləmin hadisələri arasında müxtəlif əlaqələr yaratmalı, həm də əlaqəli sözlər vasitəsi ilə bacarmalıdır.

Nitq inkişafı üzrə təşkil edilən məşğələlərin ən qüdrətlisi ana dilidir. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə biz səylə çalışmalı, məşğələdə onların nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin qrammatik formalaşmasını və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi üçün təlim vasitələrinin düzgün seçilməsindən çox şey asılıdır. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, bağçada təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti uşağa ana dilini öyrətməyin müvəffəqiyyətindən asılıdır (Kərimov, 2002: 25).

Nitq inkişafından söhbət gedərkən biz, adətən, nitqin düzgünlüyü haqqında düşünürük. Lakin nitqin düzgün inkişafı anlamanı tam əhatə etmir. Dilin tətbiqi prosesi olan nitqin düzgünlüyü ilə yanaşı məzmunu və forması da daim təkmilləşdirilməlidir. Bunun üçün isə nitq mexanizminin quruluşu və onunla işin xüsusiyyətini, onun linqvistik xüsusiyyətlərini açmaq zəruriyyəti irəli çıxır. Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin mühüm vəzifələrindən biridir. Uşağın nitq və düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, ətraf aləmi dərk etməsi, şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşması ilə sıx sürətdə bağlıdır. Böyüməkdə olan gənc nəslə məişətdə, əməkdə, ictimai fəaliyyətdə ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində mühüm bir vəzifədir.

Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin metodoloji əsasını dialektik idrak nəzəriyyəsi təşkil edir. Dil və nitq eyni hadisənin bir-birilə sıx əlaqədə olan iki aspektidir. Nitq anlayışına yalnız şifahi və yazılı nitq deyil, həm də geniş mənada daxili nitq, yəni dil vasitələrinin köməyi ilə baş verən təfəkkür prosesi daxildir. İnsanın idrak fəaliyyəti, təfəkkür fəaliyyəti dildə qeydə alınır və möhkəmlənir. İnsanlar arasında dil mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Prof. Y.Ş.Kərimov psixoloq A.A.Lyublinskaya istinad edərək yazır: « ...Dil ümumidir, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. Ona görə də nitq həm dildən kasıb, həm də ondan zəngindir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində, adətən, doğma dilin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir. Bununla yanaşı, nitq dildən zəngindir, insan hər hansı şey haqqında danışmaqla ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir. Onun nitqi intonasiya ifadəliliyinə malik olur, ritmi, sürəti, xarakteri dəyişir. Adam istədiyi sözün mənasından çox şey deyə bilir, lakin adamın öz fikrini başqasına kifayət qədər dəqiq və incəlikdə verə bilməsi, ona təsir etməsi, düzgün başa düşülməsi üçün o, ana dilinə gözəl yiyələnməlidir» (Kərimov, 2003: 401). A.A.Lyublinskayanın sözlərində böyük həqiqət var: məsələn, gedin sözü yazılı dilimizdə bir məna bildirdiyi halda, şifahi nitqimizdə onu beş-on çalarlıqda işlədə bilərik. Dil anadangəlmə xüsusiyyət olmayıb körpəlikdən başlayaraq tədricən yaranır. Uşaq ana dilinə əsasən intiutuiv şəkildə yiyələnir. O, ətrafdakıların nitqini dinləyərkən müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır, onları əzbərləyir və tədricən dəfələrlə təkrar olunan elementləri yeni şəraitdə işlədir. Onların əsasında özü də yeni fikir söyləyir və beləliklə, ana dilinin quruluşuna yiyələnir.

Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində leksik işlər xüsusi yer tutur. Söz dilin əsas leksik vahididir. Sözü xarakterizə edərkən onun leksik, qrammatik, fonetik xüsusiyyətlərini-fonetik ifadəliliyini, semantik valentliyini, vurğusuz və ya vurğulu olmasını, leksik-qrammatik münasibətdə olmasını, bütövlüyünü, nitq axınından ayrılmanı, cümlə içərisində işlənməsini nəzər almaq lazımdır. Söz hər zaman uşağın idrak obyekti olmaqla bir tərəfdən leksik, digər tərəfdən qrammatik mənaya malikdir. Sözün leksik mənası dedikdə onun əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyəti, əşya-şey məzmununu, başqa sözlə, maddi mənası obyektiv varlığın müxtəlif hadisələri ilə münasibəti nəzərdə tutulur. Qrammatik məna isə hər cür konkretlikdən məhrum olan ümumiləşmiş mənadır (Quliyeva, 1994: 86).

Uşaq bağçalarında söz üzərində işin çətinliyi məhz sözün təbiəti ilə, xüsusilə, onun leksik və qrammatik mənasının olması ilə bağlıdır. Sözlə belə bir cəhətdən qavramaq uşaq üçün çətindir. Çox vaxt uşaq sözün yalnız əşyavi mənasını anlayır, qrammatik mənasının onun bu və ya digər kateqoriyaya münasibətini dərk etmir. Prof.Y.Ş.Kərimov qeyd edir ki, uşaqda sözün qrammatik formasına münasibətin nə vaxtdan yaranması, sözün əşyavi mənasına münasibətin onun qrammatik mənasına münasibətə nə vaxtdan keçməsi məsələsi L.İ.Aydarova tərəfindən işlənmişdir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, uşaqlarda tədricən söz, onun morfoloji və semantik mənası haqqında anlayış yaranır. Sözlə təsirin müəyyən qaydası mənimsənilərkən uşaqlarda sözün ümumi başa düşülməsi də dəyişir. Əvvəllər onlar üçün vahid hissələrinə ayrılmayan söz mürəkkəb semantik və morfoloji cəhətləri olan dəyişkən sistemə çevrilir (Kərimov, 1978: 33). Eyni əşyanın məntiqi məzmunu müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər: məsələn, azad, xilas olmuş, sərbəst, müstəqil sözlərini işlətməklə eyni hadisəni nəzərdə tuturuq, lakin həmin sözlərdə müxtəlif məna mövcuddur. Deməli, məna sözün qırılmaz, məcburi hissəsi olmaqla ondan ayrılmır.

Sözün bir və ya bir neçə mənası ola bilər. Bundan asılı olaraq sözlər birmənalı və çoxmənalı olmaqla iki qrupa ayrılır. Dilimizdə olan bu terminlər (qrammatika, orfoepiya, şimal, cənub, oksigen və s.) danışıq dilində işlənən konkret mənalı bəzi sözlər (nar, qar və s.) birmənalı sözlərdir. Çoxmənalılıq hər şeydən əvvəl sözün məcazi mənada işlənməsi ilə şərtlənir. Çoxmənalı sözlər dilimizin məna zənginliyini artırmaqla onu daha obrazlı və ifadəli edir, sözdə yeni qrammatik əlamətlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Semantik üslubi xüsusiyyətlər konteksdə meydana çıxır. Sözlərin mənasını yalnız müəyyən mətn içərisində sinonim olduğunu nəzərə alaraq onların ümumiyyətlə, nitq axınından kənarda sinonimi olub-olmamasına fikir veriləcək iki hadisəni-dil və nitqi qarışdırmaq deməkdir. Dildə leksik-semantik əlaqələr onda antonim sözlərin olması ilə şərtlənir. Antonimlik sözün leksik mənasının ayrılmaz hissədir. Antonim sözlər ona görə əksmənalı hesab edilir ki, onların əsasında bir ümumi anlayış durur. Antonimlər arasında belə təbii əlaqə uşaqların lüğət ehtiyatını az vaxt içərisində çoxlu sözlər hesabına zənginləşdirməyə imkan verir. Uşaqlar üç yaşından başlayaraq nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarını mənimsəməyə başlayırlar (Kərimov, 1983: 76).

Bu yaşda uşaqda artıq nitq hissələrinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri və əsas kateqoriyaları formalaşır. Uşaqlar nəinki özlərinə yaxın olan adamlarla, həm də öz yaşıdları ilə qısa frazalarla danışır, şəxsə görə cümləni dəyişdirir, zamanı düzgün işlədə bilirlər. Üç yaşlılar üçün dil əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Amma bu çevriliş, bu vasitə hələ tam deyildir. Uşaqlarda qrammatik quruluşun formalaşması işi əvvəlcə yaranan çox sadə, primitiv cümlələrdən, söz birləşmələrinin formalarından, cümlə üzvlərindən, sonra isə nitq hissələrindən başlanır.

İsim uşaqların ilk tələffüz etdiyi ad, əşyadır. Bu ad, əşyalar adlıq halda; tək formada işlənən isimlərdir. Müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, bir yaş doqquz ayına qədər bütün uşaqlar ismi ancaq təkdə işlədirlər. Bir yaş on ayından sonra isə ismi mənasına görə cəm halında düzgün işlədə bilirlər. Məsələn, nənələy-nənələr, uuulay-quzular, difləy-divlər və s.

Sifət uşaq nitqində iki yaşın axırlarında yaranır, ancaq hələ də isimlərlə uzlaşmır, cümlədə bəzən öz yerində işlənmir. Məsələn, top qıymıjı mə:mdi - Qırmızı top mənimdir. İki yaşdan sonra uşaqlar sifətin köməyi ilə nəinki əşyaların böyüklüyünü, kiçikliyini göstərir, həm də onların rəngini, dadını, xassəsini də verə bilir. Ümumiyyətlə, sifət uşaqlarda çox gec yaranan nitq hissəsidir. Sifətin uşaq nitqində işlədilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onlar qrammatik quruluşun işlənmə yerinə görə böyüklərin işlətdiyi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, təyin funksiyasında işlənmir, isimdən sonra işlənir. Məsələn, say qıymıjı mə:mdi – Qırmızı şar mənimdir. Əyim əəə: oyuf – Əlim çirkli olub.

Say gec öyrənilən, ləng mənimsənilən nitq hissəsidir. Sayların şüurlu dərk edilməsi: «üç» sayı təxminən iki yaş altı aydan, «dörd» və «beş» sayları təxminən üç yaş doqquz aydan sonradərk edir. Sayın ayrı-ayrı formalarına yiyələnmə o vaxta qədər davam edir ki, uşaq artıq dəqiq miqdar anlayışlarını dərk etmiş olsun.

Əvəzlik uşaq nitqində elə işlənməyə başlandığı gündən düzgün deyilir. Bu fakt onunla izah olunur ki, əvəzliklər dildə daha çox işlənir və böyüklərin işlətdiyi tərzdə bütövlükdə qəbul olunur. Uşaqların nitqində tələffüz üçün çətinlik törətmir. Uşaqlar əvəzlikləri də söz-ad kimi işlədir.

Feilə - üç yaşda uşaqların lüğət fondunda rast gəlmək olur, hətta feli sifət və feli bağlamalara iki yaşdan başlayaraq, uşaqda gələcək zaman şəklində formalaşır. Bu dövrdə müəyyən qədər hərəkət bildirən sözlərə təsadüf olunur. Feilin əksər qrammatik kateqoriyaları kiçik yaş dövründə və özü də çox tez mənimsənilir, bəzi qrammatik kateqoriyalar isə çox sonralar yaranır.

Zərf uşaq nitqində hələ iki sözdən ibarət formasız cümlələr dövründə təsadüf olunur: xa:oyda-xalam ordadır; də buya-gəl bura və s. Üç yaşından sonra zərflərin sayı xeyli artır (Kərimov, 1983: 37).

Uşaqların şifahi nitqinin leksik tərkibini kəmiyyət və keyfiyyətcə öyrənmək lazımdır, çünki uşağın lüğət ehtiyyatı nə qədər zəngindirsə, şifahi nitqi bir o qədər gözəl və obrazlı olur. Prof.Y.Ş.Kərimov qeyd edir ki, uşağın nitqini kəmiyyət cəhətdən zənginləşdirməklə biz həm də onu keyfiyyət cəhətdən zənginləşdiririk, başqa sözlə, dilin ifadəliliyini, dəqiqliyini yüksəldirik. Deməli, kəmiyyət göstəricisi keyfiyyət göstəricisinin əks etdiricisidir. Uşaqlar şifahi nitqə iki yaşından yiyələnməyə başlayırlar. Düzgün tərbiyə şəraitində nitqin qrammatik cəhətdən tərkibi beş yaşında, demək olar ki, başa çatır. Onların nitqi yalnız isim və feilin deyil, digər nitq hissələrinin hesabına zənginləşir (Hacıyeva, 1994: 87).

Sintaksis əsasən qrammatikanın tərkib hissəsi hesab edilsə də əslində uşaqların nitq inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cümlənin qrammatik quruluşu, intonasiya (səsin qalxması və alçalması, fasilə, cümlənin gücü, temp) ilə sıx əlaqədardır. Uşaqlar cümlənin tərkibi haqqında biliklərə yiyələnməklə müxtəlif tərkibli, müxtəlif növ cümlə qurmağı, öz fikirlərini ifadə etməyi öyrənirlər. Uşaq nitqinin inkişafında cümlə çox mühüm rol oynayır. Müəyyən məlumatları öyrənmək və ya başqasına xəbər vermək üçün təfəkkür və ünsiyyət vasitəsi kimi cümlə əsas nitq vahididir. Ayrı-ayrı morfoloji söz qrupları, onlara məxsus qrammatik kateqoriyalar, müxtəlif söz birləşmələri və onların növləri cümlədə formalaşır.

Cümlənin qurulmasında sözlərin sırası mühüm rol oynayır. Cümlədə sözlərin sırasını dilimizə müvafiq şəkildə gözləyə bilmək bacarığına yiyələnməyən uşaqlar öz fikirlərini müsahibinə düzgün çatdıra bilməzlər. Bu sahədə mühüm vərdişin yaranması üçün cümlənin təhlil və tərkibi son dərəcə vacibdir. Uşaq haqqında danışacağı əşyanı və ya hadisəni aydın təsəvvür etməli, ifadə edəcək fikri hissələrinə ayırmağı bacarmalıdır. Sözlərin və onların birləşmələrinin nitqdə cümlədə necə dəyişməsini uşaqlar praktik şəkildə öyrənməli olurlar. Uşaqlar cümlənin tərkibi, baş və ikinci dərəcəli üzvləri və s. haqqında məlumatlara yiyələnməklə yanaşı, uzlaşma və idarə əlaqələrini praktik şəkildə başa düşür, müxtəlif tərkibli, müxtəlif növ cümlə qurmağı, öz fikirlərini ifadə etməyi öyrənirlər (Kərimov, 1983: 45).

Nəticə

Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların məktəbə hazırlanması işini proqramın tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün uşaqların nitq inkişafının vəziyyətini, nitq nöqsanlarını, onların baş vermə səbəblərini diqqətlə və hərtərəfli öyrənməklə müvəffəqiyyətə nail olmaq olar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafına, məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş apararkən diqqət hər şeydən əvvəl, uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsinə, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların tərbiyəsi sahəsində yol veriləcək kiçik xətalar sonralar çox ciddi, qarşısı alınmaz nöqsanlar kimi özünü büruzə verə bilər. Ona görə də həmin dövrdə heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadan uşaqları müstəqil fəaliyyətə hazırlamaq lazımdır. Bu, o dövr üçün tərbiyə işinin çətinliyindən daha çox həmin sahədə düşünülmüş, sistemli və təsirli işin aparılması ilə izah olunmalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində

müvəffəqiyyət qazanmaq üçün uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsas amillərdən biridir.

Biz pedaqoq və tərbiyəçilər inamla deyə bilərik ki, gələcəyimiz həqiqi insanın necə olacağından, bu isə bütövlükdə bizim uşaqların şüuruna nə kimi fikir və ideyalar yükləməyimizdən asılıdır

Ədəbiyyat

1. Kərimov, Y.Ş. (2002). Uşaq məktəbə gedir. Bakı, 144 s.
2. Kərimov, Y.Ş. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 539 s.
3. Quliyeva, S., Balıyev, H. (1994). Azərbaycan dili təlimi və nitq inkişafı metodikası. Bakı, 116 s.
4. Kərimov, Y.Ş. (1978). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 220 s.
5. Kərimov, Y.Ş. (1983). Uşaq bağçasında nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 163 s.
6. Hacıyeva, Ə.H. (1994). Uşaq nitqinin linqivistik təhlili. Bakı: Maarif, 128 s.
7. Kərimov, Y.Ş. (1983). Qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. № 3, s.43-51
8. Kərimov, Y.Ş. (1983). Uşaq bağçalarında lüğət işinin mahiyyəti və vəzifələri. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. №1, s.34-40

Göndərilib: 26.08.2023 Qəbul edilib: 30.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/26-30

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA İFADƏLƏR VƏ ONLARIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində istifadə edilən sözlər və ifadələr analizə cəlb edilmişdir. Məqalədə bir çox dillərdən, fransız, latın, ispan, alman, italyan dillərindən keçmiş alınma ifadələr analiz edilərək, tərcüməsi, izahı nümunə cümlələr daxilində göstərilmişdir. Alınma sözlərin mənbə dillərdən hədəf dilə keçməsi səbəbləri izah edilmişdir. Eyni zamanda alınma sözlərin bir çox xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *alınma sözlər, linqvo franko, lüğət tərkibi, hədəf-mənbə dil*

Turkan Ismailli
Nakhchivan State University
PhD in philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

On some borrowed expressions and their features in English

Abstract

The words and phrases used in English in the article were included in the analysis. In the article, borrowed expressions from many languages, French, Latin, Spanish, German, Italian, are analyzed and their translation and explanation are shown in sample sentences. The reasons for the transfer of loanwords from the source languages to the target language are explained. At the same time, many features of borrowed words were also investigated.

Keywords: *loanwords, lingo franco, vocabulary composition, target-source language*

Giriş

Hər bir dilin leksik tərkibi həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, əldə etdiyi elmi – mədəni tərəqqi səviyyəsini, eləcə də qurduğu əlaqələrin dinamika və coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Bu səbəbdən də cəmiyyət həyatında gerçəkləşən qlobal və ya lokal xarakterli dəyişikliklər dilin leksik təbəqəsinə təsirsiz ötüşmür. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunluğunun nəticəsidir və bu inkişaf prosesi həmin dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir və zaman-zaman formalaşmasında rol oynayır. Cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir (Huseynzade, 2002). Lüğət tərkibinin inkişafı eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir. Dünyada mövcud olan hər hansi bir dili təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən yeniliklərini ərsəyə çıxarır. Bu təzahür o deməkdir ki, dillərin qarşiliqli əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur (Musayev, 1986).

Əsas hissə. İngilis dili linqvo franko dildir. İngilis dilində başqa dillərdən keçmə çox sayda ifadələr və sözlər vardır. Dil öyrənənlər bu cür xarici sözlərin semantikasını, quruluşu, qrammatikası və tələffüzünü başa düşməkdə çətinlik çəkir. İngilis dilinə daxil olmuş bəzi söz və ifadələr absorbə edilib, artıq xarici sözlər kimi düşünülmür. Lakin bəzi sözlər və ifadələr öz

yazılışını və tələffüzünü saxlayır. İngilis xalqı ilə skandinav, roman, fransız xalqları arasında olan iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr nəticəsində onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bu dillər ingilis dilinə təsir göstərərək sözalma prosesi baş vermişdir. Alınma sözün sözalan dildə tam və hərtərəfli mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir proses olub, dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir ki, bu prosesdə həmin sözün dildə funksional cəhətdən mənimsənilməsi onun yeni dilin lüğət vahidinə çevrilməsini şərtləndirən amil hesab edilir.

Fransız mənşəli sözlər ingilis dili mühitində leksik valentlik və semantik dəyər kəsb edərək yeni dilin leksik semantik sisteminə uyğunlaşır və onlarla dilin öz sözləri arasında məna münasibətləri yaranır. Bu proses alınma sözlərin funksional cəhətdən mənimsənilməsi adlanır. Alınmalar öz semantik, struktur və fonetik görünüşünü dəyişir. Dilə xarici sözlər keçməsinin əsas səbəbi hədəf dildə onların uyğun qarşılığının olmamasıdır. Alınma sözlərin ikinci səbəbi də həmin sözə olan ehtiyac deyil, əksinə onların daha eqzotik səslənməsi, pristijli mənbəsi və s. kimi səbəblərdir. Dildə həmin sözlər olsa da, danışan daha təsirli terminlərdən istifadə etmək istəyir. Aşağıda ingilis dilində işlənən xarici mənşəli ifadələr nümunə kimi verilmişdir. Əvvəlcə, fransız mənşəli alınmalara baxaq (3):

– *Tete-a-tete (üz-üzə söhbət).* I have one or two ideas I'd like to discuss with you. Could we have a little *tete-a-tete* one day soon? - Sizinlə müzakirə etmək istədiyim bir - iki fikrim var. Yaxın zamanda bir az üz-üzə söhbət edə bilərikmi?

– *Carte blanche (tam səlahiyyət).* The boss didn't tell me how he wanted the project carried out. He gave me *carte blance* to do it as I thought best – Rəhbər layihənin necə həyata keçirilməsini istədiyini mənə demədi. Mənə ən yaxşısını düşündüyüm kimi etməyə səlahiyyət verdi.

– *Grand prix (bahalı maşınların beynəlxalq yarışı).* The French grand prix was won by a Brazilian driver in an Italian car- Fransa qran-prisini italyan maşını ilə braziliyalı sürücü qazanıb.

– *Bon voyage (xoş səyahətlər).* Bon voyage, and send us a post card when you arrive! – Sizə xoş səyahətlər, çatanda bizə poçt kartı göndərin!

– Chic (tərzli və dəbli) She chooses her clothes, hair-style and make-up so that she is in the latest fashion. She always looks very *chic*- O, geyimini, saç tərzini və makiyajını ən son dəblə seçir. O, həmişə çox qəşəng görünür.

– *Cul-de-sac* (keçilməz küçə; tibb:kor bağırsağın qapalı ucu). The advantage of living in a *cul-de-sac* is that there is no through traffic, so it's very quiet- Keçilməz küçədə yaşamağın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, orada nəqliyyat yoxdur, buna görə də çox sakitdir.

– *Randezvous* (görüş yeri; hüquq: hüquqdan kənar işlər üçün istifadə olunan toplantı yeri). That restaurant is a favorite *randezvous* for writers and artists – Bu restoran yazıçıların və sənətçilərin toplaşdığı sevimli yerdir.

– *Blase (usanmış, sıxılmış).* He was very excited when his first book was published, but now, having written over 30, he's fairly *blase* about it – O, ilk kitabı nəşr olunanda çox həyəcanlı idi, lakin indi 30-dan çox kitab yazandan sonra bu barədə heç həyəcanlanmır.

– *Nouveaux riches* (sonradan görmə) A snob tends to look down on *nouveaux riches* as people who have money but no class or taste – Burnu havada olan adam yuxarı təbəqəyə aid sonradan zənginləşən, amma heç bir zövqü və səviyyəsi olmayan insanlara baxmağa meyllidir.

– Gourmet (ağzının dadını bilən, yemək seçən biri). If we take Charles out to dinner, we must choose a good restaurant. He's a *gourmet* – Çarlzı şam yeməyinə aparsaq, yaxşı restoran seçməliyik. O, boğazına düşkündür.

– *Coup* (uğurlu dövlət əməliyyatı). There was a successul *coup* last night. The president has been arrested and the main government buildings are in the hands of the army. Dünən gecə uğurlu çevriliş oldu. Prezident həbs olunub və əsas hökumət binaları ordunun əlindədir.

– *Entourage (kortec).* Film stars don't usually travel alone. They're normally surrounded by a large *entourage* of agents, secretaries and other helpers – Kino ulduzları tək səyahət etmirlər. Onlar adətən agentlərin, katiblərin və digər köməkçilərin böyük bir qrupu ilə əhatə olunurlar.

– *Encore* (yenidən səhnəyə çağırmaq). The audience liked her songs so much that at the end they shouted, *encore*, and she obliged by singing one more. Tamaşaçılar onun mahnılarını o qədər bəyəndilər ki, axırda qışqırdılar, ki o bir daha oxusun.

– C'est la vie (həyat budur!). Yes, I've had some bad luck recently, but it's no use worrying about it. *C'est la vie* – Bəli, bu yaxınlarda bir az şansım gətirmədi, amma bundan narahat olmağa dəyməz. Olacağa çarə yoxdur!

– *Au fait* (xəbərdar olan). I hadn't visited the country for a long time and I wasn't *au fait* with the most recent political developments – Mən uzun müddətdir ki, ölkəyə səfər etmirdim və son siyasi hadisələrlə də tanış deyildim.

– Avant garde (avanqard, yenilikçi). He's a very *avant garde* artist. I have no idea what he is trying to express. Very few people understand his paintings O, çox avanqard sənətkardır – Onun nə ifadə etməyə çalışdığını bilmirəm. Onun rəsmlərini çox az adam başa düşür.

– *Debut* (səhnəyə ilk çıxış; ilk imici formalaşdıran). She made her *debut* as an actress in a film at the age of 14 – O, 14 yaşında bir filmdə aktrisa kimi ilk dəfə səhnəyə çıxdı.

– *Facade* (binanın fasad örtüyü). That building still has its old *facade* as you can see, but the rest of the building behind it has been rebuilt and modernised – Həmin binanın gördüyünüz kimi köhnə fasadı hələ də var, lakin onun arxasındakı binanın qalan hissəsi yenidən tikilib və müasirləşib.

– *Detente* (ölkələrarası gərginliyin azalması). At the moment there is a *detente* between the two countries. Relations are much easier – Hazırda iki ölkə arasında gərginlik hökm sürür. Münasibətlər yaxşılaşıb.

Latın dilindən keçən söz və ifadələr.

– *Bona fide* (xoş niyyətli). Duty-free goods may be purchased only by *bona fide* travellers. Please show your flight-ticket when buying – Rüsumsuz mallar yalnız xoş niyyətli səyahətçilər tərəfindən alına bilər. Zəhmət olmasa uçuş biletinizi alarkən bunu göstərin (Speake, 1997).

– *Curriculum vitae* (tərcümeyi-hal). Applicants for this post should write enclosing a detailed *curriculum vitae* – Bu vəzifəyə müraciət edənlər ətraflı tərcümeyi-hal yazmalıdırlar.

– *Pro rata* (mütənasib olaraq). They may get a *pro rata* refund for the holiday they lost out on – Onlar gedə bilmədikləri tətil üçün mütənasib olaraq geri ödəniş ala bilər.

– *Persona non grata* (arzuolunmaz adam). He was barred from this country in 1985 and has been *persona non grata* ever since – O, 1985-ci ildə bu ölkədən çıxışına qadağa qoyulub və o vaxtdan bəri arzuolunmaz adamlar siyahısına daxil olub.

– *Ego (özündən razılıq).* Everyone must do what she wants, listen to what she says, go where she decides to go. No one else is important. She really has got a big *ego* – Hər kəs onun istədiyini etməli, onun dediklərinə qulaq asmalı, getməyə qərar verdiyi yerə getməlidir. Ona heç kim vacib deyil. Onun, həqiqətən, böyük eqosu var.

– *Status quo* (hazırki vəziyyət). There is no such thing as status quo. We have changed it on the battlefield. There is no line of contact, we have breached it – Artıq status qvo yoxdur. Biz onu döyüş meydanında dəyişdik. Belə bir razılaşma yoxdur. Biz onu silib atdıq.

– *Vice versa* (əksinə olaraq). A great many British people spend their holidays in America, and *vice versa* – Böyük Britaniyalıların çoxu tətillərini Amerikada keçirir və əksinə.

– *Post mortem* (ölümündən sonra). The *post mortem* examination showed that she died of cancer – Müayinədən sonra onun xərçəngdən öldüyü məlum olub.

– *Per capita* (adam başına düşən gəlir) Canada has a *per capita* income of over 20,000 dollar – Kanadanın adambaşına düşən gəliri 20.000 dollardan çoxdur.

– *Ad nauseam* (bezdirincəyə qədər) He talks *ad nauseam* about how clever his children are – O, övladlarının nə qədər ağıllı olmasından bezdirincəyə qədər danışır.

Digər dillərdən keçən söz və ifadələr.

– *Siestsa* (ispanca-xüsusilə isti ölkələrdə günorta yuxusu) - After lunch I like to have *siesta* for an hour or so – Nahardan sonra bir saat yuxuya getməyi xoşlayıram.

– *Kindergarten* (almanca-uşaq bağçası). At the age of three she went to a *kindergarten* just to learn to play with other children – Üç yaşında sırf başqa uşaqlarla oynamağı öyrənmək üçün uşaq bağçasına getdi.

– Macho (ispanca-sərt, aqressiv kişi) He's too *macho* to admit that a woman can do his job as well as he can – O bir qadının işini onun qədər bacara biləcəyini etiraf etmək üçün çox maçodur.

– Graffiti (yunanca "graphein" (yazmaq) sözündən əmələ gəlmiş və italyanca "sgraffio" ictimai yerlərdə divar yazıları deməkdir). A week after the wall was repainted, it was covered with *graffiti* again – Divar yenidən rəngləndikdən bir həftə sonra yenidən divar yazısı ilə örtüldü.

– *Kapu*t (almanca-xarab, çalışmayan). My television's *kaput.* I'll have to buy a new one – Televizorum xarabdır. Yenisini almalıyam.

– *Bravo* (italyanca-afərin). You performed very well. Bravo! –Yaxşı çıxış elədin. Afərin!

– *Incognito* (italyanca - kim olduğunu bəlli etməyən). He didn't want to be recognized so he changed his appearance and travelled *incognito* – O, tanınmaq istəmədiyi üçün görünüşünü dəyişdi və gizlicə səyahət etdi.

– *Blitz* (almanca- çox çalışmaq). My garden was looking very overgrown and neglected so I did a real *blitz* on it last Saturday. I worked all day– Mənim bağımda yaşıllıq çox böyümüş və baxımsız görünürdü, ona görə də keçən şənbə günü onun üzərində bütün günü işlədim.

Qeyd edək ki, bu sözün mənaları çoxdur. Məsələn, amerikan futbolunda hücum çizgisin yarmağa çalışan müdafiə oyunçularına deyirlər. Eyni zamanda sürətli oynanılan şahmat oyununu ifadə etmək üçün də işlədilir.

– *kowtow* (çincə-yaltaqlanmaq). John When the Prime Minister comes, just be polite and normal. There's no need to *kowtow* to him – Con, baş nazir gələndə nəzakətli və normal olun. Onu tərifləməyə ehtiyac yoxdur.

– *Patio* (ispanca-teras) No, our house hasn't got a proper garden, just a paved *patio* –Xeyr, evimizin normal bağçası yoxdur, sadəcə döşənmiş terası var.

XVI – XVII əsrlərdə Latın və yunan dillərindən külli miqdarda söz ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Latın mənşəli sözlər, əsasən ədəbiyyat vasitəsilə dilə keçmiş, getdikcə öz formasını itirmiş və adiləşmişdir. İtalyan alınma sözləri intibah hərəkatının mənbəyi olan italyan dilindən Avropa dillərinə, eləcə də ingilis dilinə çoxlu sözlər keçmişdir (Ayto, 2007). Bu dövrdə İtaliya ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqisinə böyük maraq olduğu üçün bu dili öyrənmək lazım gəlirdi. İngilis dilinin lüğət tərkibinə keçən fransız alınma sözləri demək olar ki, orta dövrə yəni XI-XVI əsrlərə (1100-1500-cü illər) təsadüf edir. Həmin dövr danışıqları fransız dilində olan normanların İngiltərəni fəth etməsi ilə xarakterikdir. Məhz bu dövrdə bir sıra fransız mənşəli sözlər dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, *chief, cause, commence* və s. XVII-XVIII əsrlərdə Fransa mədəni və siyasi sahədə Qərbi Avropada xeyli irəlidə idi. Fransız dili diplomatiya və aristokrat cəmiyyyətində əsas rol oynayırdı. Fransız sözləri şəxsi məktublarda, dövlət yazılarında və eləcə də, fransız yazıçılarının tərcümələrində geniş işlədilirdi. İspan dilindən keçən sözlər 1492-ci ildə Kolumb Amerikanı kəşf etdikdən və Şimali, Cənubi Amerikada çoxlu müstəmləkələr yerləşdikdən sonra İspaniya Avropada ən varlı ölkələrdən biri oldu. İngiltərə hərbi – dəniz qüvvələri möhkəmləndiyi dövrdə hər iki ölkə yaxın əlaqələr yaratmağa başladılar. Artıq XVI-XVII əsrlərdə ticarətlə, siyasətlə və silahlarla bağlı müqavilələr bağlanmış və bununla əlaqədar ingilis dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif sözlər keçmişdir (Durkin, 2005). Beləliklə, xalqların artan əlaqələri alınma sözlərin yaranmasına səbəb olurdu.

Müasir ingilis dilində alınma sözlərin xüsusiyyətləri.

Uyumluluq. Alınma sözlər ingilis dilinə sıfır əvəzetmə, əvəzetmə və qismən əvəzləmə yolu ilə daxil olur. Onu yaratma üsulları asan və müxtəlifdir. Məsələn, Çin dilində *fenshui,* yapon dilində *otaku,* ispan dilində *fajita* birbaşa mənbə dilindən götürülmüşdür. Çin dilindən *taikonaut*, fransızca şofer, alman dilindən *volksport,* italyan dilindən *paparazzi* kimi digər alınma sözlər həm tələffüzdə, həm də yazılışda qismən əvəz edilmişdir (7).

Kreativlik. İngilis dilinin sürətlə yayılması alınma sözlərin və istifadənin yayılmasını da sürətləndirmiş, onun əcnəbi sözlərin mənimsənilməsinə və yeni sözlər yaratmasına fayda vermişdir.

İngilis dili orijinal alınma sözləri öz kök və ya affiksləriIə əvəz edərək onları yeni sözlər edir. Digər ingilisdilli sözlər onları özləşdirmək üçün orfoqrafiyanı və ya tələffüzü dəyişir. Məsələn, *taikonaut, kylin, lunik, lassi, force de ftapper, westpolitik, kosher, juku, jihad,* etc (Brinton, Arnovick, 2006). Bu onu göstərir ki, ingilis dilində danışanlar xarici mədəniyyəti mənimsəyərkən hər şeyi alınma sözlərdən köçürməklə kifayətlənməyib, onları yerli mədəniyyətə uyğunlaşdırıb, müvafiq dəyişikliklər edib yaymışlar. Müasir alınma sözlər ingilis dili lüğətlərini zənginləşdirməklə yanaşı, onları güclü və məhsuldar edir (Hatch, 1995).

Nəticə

İngilis dili bu gün də alınma sözlər hesabına öz lüğət dairəsini zənginləşdirir. Məqalədə vurğulanır ki, ingilis dilində bəzi alınmalar olduğu kimi qəbul edilmiş, bəziləri isə ingilis dilinin fonetik, semantik və qrammatikasına uyğunlaşmışdır. Çox sayda dildən ingilis dilində sözlər və ifadələr keçmişdir. İndiki vaxtda alınmalar əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması, ticarət və immiqrasiya hesabına baş verir. İngilis dili müəyyən bir dildən çoxlu sayda sözlərin alındığı bir çox dövrlərdən keçmişdir. Xalqlar arasında əlaqələr nə qədər çox olarsa, dilə bir o qədər çox söz daxil olar. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunluğunun nəticəsidir və bu inkişaf prosesi həmin dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir və zaman-zaman formalaşmasında rol oynayır. Alınma sözün sözalan dildə tam və hərtərəfli mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir proses olub, dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir ki, bu prosesdə həmin sözün dildə funksional cəhətdən mənimsənilməsi onun yeni dilin lüğət vahidinə çevrilməsini şərtləndirən amil hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Huseynzade, M. (2002). Morphology. Baku: East West.
2. Musayev, O. (1986). English Grammar. Baku: Maarif.
3. Thomas, B.J. Advanced Vocabulary and idiom. Longman.
4. Speake, J. (1997). The Oxford dictionary of foreign words and phrases. Oxford: Oxford University Press.
5. Ayto, J. (2007). A century of new words. Oxford: Oxford University Press.
6. Durkin, P. (2005). The Oxford Guide to Etymology. Oxford: Oxford University Press.
7. http://www.thehistoryofenglish.com/
8. Brinton, L.J., Arnovick, L.K. (2006). The English Language: A Linguistic History. Oxford University Press.
9. Hatch, E. (1995). Vocabulary, semantics, and language education. Cambridge: Cambridge University Press.

Göndərilib: 16.09.2023 Qəbul edilib: 05.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/31-37

Nuri Ələviyyə
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
mayisnuri422@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SUFFİKSLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Dilin zənginliyini göstərən ilk amil onun lüğət fondudur və bu fondu zənginləşdirən sözlərdir. Məlum olduğu kimi lüğət fondu bir çox vasitələrlə zənginləşir. İstənilən dildə bu prosesdə iştirak edən ən mühüm vasitə şəkilçilərin iştirakı ilə yeni sözlərin yaradılmasıdır. Söz yaradıcılığı adı verilən bu dil hadisəsi dildə olan şəkilçilər sayəsində yerinə yetirilir.

Bu məqalənin yazılmasının başlıca məqsədi ingilis dili materiallarına əsaslanaraq ingilis dilinə xas olan suffikslərin sistemli analizini təqdim etməkdir. Onun vəzifəsi isə bu məqsədə çatmaq üçün araşdırma apararaq əldə edilən məlumatları sistemləşdirməkdir.

Məqalədə istifadə olunan linqvistik tədqiqat metodları onun məqsədi, vəzifəsi və tədqiqat materialının xarakteri ilə müəyyən edilir. Qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli prosesində biz mövzuyla əlaqədar müşahidə və təsviri metodlardan istifadə etdik.

Açar sözlər: *ingilis dili, söz yaradıcılığı, söz, şəkilçi, suffiks*

Nuri Alaviyya
Nakhchivan State University
PhD student
mayisnuri422@gmail.com

Analysis of suffixes in English

Abstract

The first factor that shows the richness of a language is its vocabulary and the words that enrich it. As it is known, the vocabulary is enriched by many means. The most important tool involved in this process in any language is the creation of new words with the participation of suffixes. This linguistic event called word creation is performed thanks to the suffixes in the language.

The main purpose of writing this article is to present a systematic analysis of English language suffixes based on English materials. His task is to systematize the information obtained by researching to achieve this goal.

Linguistic research methods used in the article are determined by their purpose, task, and the nature of the research material. In the process of solving the tasks, we used observational and descriptive methods related to the topic.

Keywords: *english language, word creation, word, affix, suffix*

Giriş

Azərbaycan dilinin daxil olduğu aqlütinativ və ya iltisaqi dillər və ingilis dilinin daxil olduğu flektiv dillər öz lüğət fondlarını bir çox yollarla zənginləşdirirlər. Bunlardan ən əsası şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan leksik vahidlərdir. Bildiyimiz kimi bu leksik vahidlər tərkib hissələrinə görə kök və şəkilçilərdən ibarətdir. Şəkilçilər ayrı-ayrılıqda işlənə bilməyən və heç bir lüğəvi məna ifadə etməyən, yalnız söz köklərinə qoşulduqda leksik və qrammatik məna əmələ gətirən hissəciklərdir. Söz yaradıcılığında əvəzsiz rolu olan şəkilçiləri bir çox ümumi cəhətlər birləşdirir. Onlar dilçilər tərəfindən aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Törəmə yolları;
2. Fonetik xüsusiyyətləri;

3. Leksik və qrammatikliyi;
4. Məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı (Babayev, 2015: 139).

Bu dörd qrupa daxil olan şəkilçiləri yerinə yetirdikləri funksiyalarına görə iki cür qruplaşdırmaq mümkündür: sözdüzəldici və sözdəyişdirici. Yuxarıda qeyd edilən ilk iki qrup şəkilçilərdə leksik məna yaratmaq funksiyası üstünlük təşkil etdiyindən onları sözdüzəldici şəkilçilər qrupuna digər iki tip şəkilçilərdə isə qrammatik kateqotiyalara daxil olan əlamətlər üstünlük təşkil etdiyindən özdəyişdirici şəkilçilər qrupuna daxil etmək olar (Babayev, 2015: 140-141).

1. İngilis dilində suffikslərin məna və mənşələrinə görə təsnifi.

İltisaqi dillərdən bir çox xüsusiyyətlərinə görə seçilən flektiv dillərdə söz yaradıcılığına fayda verəcək, dilin lüğət fondunu zənginləşdirməyə kömək edəcək kifayət qədər leksik şəkilçilər mövcuddur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində cümlə qurarakən sözlər bir-birinə qrammatik şəkilçilərlə deyil sözönülər və ya müstəqil sözlər vasitəsiylə yaxınlaşdığından qarammatik şəkilçilər azlıq təşkil edir. Azərbaycan dilində mövcud olan və sintaksisdə əhəmiyyətli yerə malik olan ismin hal şəkilçiləri və şəxs sonluqları ingilis dilində demək olar ki, mövcud deyil. İsimlərin yiyəlik halının düzəldilməsində istifadə edilən *`s*, isimlərin cəmində *-s, -es*, yalnız indiki sadə zamanda işlənən feilin sonuna üçüncü şəxsdə *-s,-es,* keçmiş zamanda qaydalı yolla düzələn feillərin sonuna *–ed,* davamedici zamanları, feili sifətləri düzəltmək üçün feil sonuna artırılan *–ing* şəkilçiləri məhdud saylı qrammatik şəkilçilər sırasına aiddir. Məhz bu səbəbdəndir ki, cümlə qurarakən çox vaxt ingilis dilində daha çox müstəqil leksik vahidlərdən istifadə olunur (Yunusov, Khanbutayeva, 2008: 156). Məsələn, *Dostum dünən saat 05:00-da Bakıya çatdı. (6 söz) – My friend arrived in Baku yesterday at 5 a.m. (9 söz).* Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi birinci nümunədə istifadə olunan hal və mənsubiyyət şəkilçiləri ikinci cümlədə ayrıca leksik vahidlərlə ifadə olunub.

İngilis dilində mövcud olan sözdüzəldici şəkilçilər işlənmə yerinə görə iki yerə bölünür: prefikslər və sufikslər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində çoxluq təşkil edən prefikslər yəni ön şəkilçilər sözün önünə əlavə olunaraq yeni söz yaradır. Bu hissədə daha çox sufikslərdən yəni söz sonuna artırılan şəkilçilərdən bəhs edəcəyik. İngilis dilində mövcud olan şəkilçiləri yaratdığı nitq hissələri üzrə qruplaşdıraraq məna və mənşələrini göstərməklə və nümunələr verməklə siyahılaşdıracağıq (Draze, 2005: 53-56).

1.1. İsim düzəldən suffikslər.

İngilis dilinin yazılı və şifahi nitqində ən çox isimlər istifadə olunduğundan söz yaradıcılığında daha çox isim düzəldən leksik şəkilçilər çoxluq təşkil edir. Burada ortaya çıxan əsas problem şəkilçilərin qoşulduğu sözlərin yazılışında və bəzən də tələffüzündə yaranan fərqliliklərin dil öyrənənlər və bəzən də dil daşıyıcıları üçün çətinlik törətməsidir.Bu səbəbdən ilk olaraq əsasən feillərə və sifətlərə əlavə olunaraq isim yaradan leksik sufikslərə nəzər yetirək: (4)

- **-acy (cy)-** əsasən -lıq^4 kimi tərcümə olunan şəkilçi latın mənşəlidir, keyfiyyət, hal-vəziyyət bildirən isimlər yaradır: *privacy, legacy, illetracy və s.*
- **-ade (ad)-** ispan dilindən götürülən şəkilçi insanların fəaliyyəti ilə yaradılan məhfumları bildirir və Azərbaycan dilində şəkilçi qarşılığı olmadığından şəkilçisiz müstəqil söz kimi tərcümə edilir: *brigade, grenade, parade və s.*
- **-age** – bir çox mənasında -lıq^4 kimi tərcümə olunan şəkilçi fransız mənşəlidir, topluluq, fəaliyyət, münasibət, məkan, ölçü vahidi kimi anlayışları ifadə edən isimlər yaradır: *blockage, marriage, orphanage, voltage, percentage və s.*
- **-al (-ial)** – latın/fransız mənşəli olan bu şəkilçinin Azərbaycan dilində şəkilçi qarşılığı demək olar ki yoxdur fəaliiyyət, nəticə bildirən isimlər yaradır: *disposal, proposal, refusal və s.*
- **-an (ian)-** latın mənşəlidir və lı^4 , çı^4 qarşılıqları ilə tərcümə edilir, milliyyət, sənət, peşə bildirən isimlər yaradır: *American, Korean, mathematician, comedian və s.*
- **-ate** – latın mənşəlidir, xüsusiyyət və kimyəvi qarışıqların adını düzəltmək üçün istifadə olunan isimlər yaradır: *associate, subordinate, coordinate, acetate və s.*
- **-dom-** lıq^4 kimi tərcümə olunan bu şəkilçi milli mənşəlidir, hal-vəziyyət və dövlət qurluşunu əks etdirən isimlər yaradır: *freedom, kingdom, wisdom və s.*

- **-en** – milli mənşəli hesab edilən bu şəkilçi yüksək omonimlik xüsusiyyətinə malikdir: isim, sifət, feil yaratmaqla yanaşı isimin cəm formasını göstərmək üçün qədim ingilislər tərəfində işlədilsə də müasir ingilis dilində də mövcudiyyətini qoruyub saxlayan qramatik şəkilçi kimi özünü göstərir. Bundan əlavə kiçiltmə mənasında isimlər yaradır: *chicken, kitten və s.*
- **-et (-ette, -let)**- fransız mənşəlidir, kiçiltmə mənalı və qadın cinsli isimlər yaradır: *cigarette, bachelorette, brunette və s.*
- **-hood** milli mənşəli şəkilçidir, Azərbaycan dilindəki ekvivalenti lıq^4 –dır və dövrü, mərhələni əhatə edən isimlər yaradır: *childhood, sisterhood, boyhood və s.*
- **-ing** milli mənşəlidir feillərə əlavə olunaraq fəaliyyət sahəsi bildirən isimlər yardır: *tubing, farming, building və s.*
- **-ship** milli mənşəlidir, Azərbaycan dilindəki ekvivalenti lıq^4 –dır, müəyyən status bildirən isimlər yaradır: *leadership, friendship, championship və s.*
- **-ment** latın/fransız mənşəlidir, feillərə əlavə olunaraq prosesin və ya hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər yaradır: *development, treatment, government və s.*
- **-ure** fransız mənşəli mücərrə anlamlı isimlər yaradır: *failure, departure, seizure, closure və s.*
- **-ness** milli mənşəlidir, Azərbaycan dilindəki ekvivalenti lıq^4 –dır, sifətlərə qoşularaq hal-vəziyyət bildirən sözlər yaradır: *brightness, blindness, coldness, darkness və s.*
- **-ism** şəkilçisi yunan mənşəlidir, Azərbaycan dilində də, rus-avropa mənşəli alınma şəkilçi kimi mövcuddur ideologiya, davranışlar sistemi kimi anlayışları ifadə edən isimlər yaradır: *criticism, liberalism, patriotism və s.*
- **-ist** şəkilçisi də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yunan mənşəlidir və Azərbaycan dilində də eyniylə mövcuddur və hər hansı peşə və ya ideologiya sahiblərini bildirmək üçün düzəltmə isimlər yaradır: *botanist, terrorist, tourist və s.*
- **-i** - ərəb mənşəli olan bu təkhərfli şəkilçi millət adı bildirən isimlər yaradır və Azərbaycan dilinə -lı^4 kimi tərcümə edilir: *Azerbaijani, Iraqi, Pakistani və s.*
- -th milli mənşəli şəkilçidir, sifətlərə qoşularaq düzəltmə isim əmələ gətirir: *youth, length, warmth və s.*
- **-er(-or, -ar)** milli mənşəli isim düzəldən şəkilçilərdir əsasən feillərə əlavə olunaraq peşə bildirən düzəltmə isimlər formalaşdırır: *teacher, sailor, scholar və s.*

İngilis dilində yüzə yaxın isim düzəldən şəkilçilər mövcuddur və elmi tədqiqat işinin məhdud həcmi baxımından hər biri haqqında ətraflı yazmaq mümkün olmadığından dildə daha çox rastlaşdığımız isim düzəldən leksik şəkilçilərin mənşəyi və Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri haqqında məlumat verməyi məqsədəuyğun bildik.

1.2. Feil düzəldən suffikslər.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də, leksik şəkilçilər təkcə müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəltməklə məhdudlaşmır. Feil düzəldən leksik şəkilçilər də ingilis dilinin söz yaradıcılığında mühüm yer tutur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hal hazırda ingilis dili beynəlxalq dil hesab olunur və bir çox dünya lideri olan ölkələrin dövlət dilidir. Bu səbəbdəndir ki, eyni söz ən az ikili formada dil daşıyıcıları və ya dil öyrənənlər tərəfindən istifadə olunur və istər izahlı istərsə də ikidilli lüğətlərdə öz əksini tapır. Britaniya ingilis dili və Amerika ingilis dili anlayışları müasir dövr ingilis dili istifadəçilərini çaşdıran ən mühüm məsələlərdən biridir. Problem özünü eyni sözün tamamilə iki ayrı kəlmələrlə ifadə edilməsiylə və ya eyni sözün iki ayrı yazılış və tələffüz formasına malik olmasında göstərir. Bu fərqi biz əsasən düzəltmə feillərin yaradılmasında istifadə edilən leksik şəkilçilərdə açıq aşkar görürük.

- **-ise** şəkilçisi yunan və fransız mənşəlidir və əsasən mücərrəd mənalı feillərin yardılmasında iştirak edir: *visualise, symbolise, characterise, stabilise, specialise və s.* Bu şəkilçi Britaniya ingiliscəsinə xarakterik olan yazılış formasındadır.
- **-ize** şəkilçisi yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçinin Amerika ingiliscəsinə xarakterik olan yazılış formasıdır və tamamilə eyni xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir: *visualize, symbolize, characterize, stabilize, specialize və s* (5).

Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, bəs ingilis dili öyrənənlər hansı formada yazılış və tələffüz qaydalarına fikir verməlidir? Təəssüf ki, müasir dövr kitablarında, dərsliklərində, lüğətlərində, qəzet və jurnal məqalələrində hər iki formada yazılış formaları ilə qarşılaşırıq və bu da öz növbəsində dil daşıyıcısı olmayan oxucuda çaşqınlıq və öz yaddaşına inamsızlıq yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz vəsaitləri tərtib edərkən dil seçiminə diqqət yetirilməli və təbii ki, oxucu kütləsi nəzərə alınmalıdır. Britaniya ingiliscəsi ilə tərtib edilən heç bir yazılı mənbədə oxucu faktoru nəzərə alınaraq Amerika ingiliscəsinə mənsub söz və fonetik yazı qaydalarının tədbiq edilməməsi məqsədəuyğundur və ya əksinə. İngilis dili öyrənənlər isə öyrənmə məqsədlərindən asılı olaraq dil seçimlərini özləri etməli və dil ilə ünsiyyət quracağı kütlənin anlama tələblərinə cavab vermək üçün qarışıq ingilis dilindən istifadə etməməyə diqqət etməlidir.

- **-ate** latın mənşəlidir və adlara əlavə olunaraq düzəltmə feil düzəldir: *pollinate, differentiate, liquidate, duplicate, fabricate və s.*
- **-fy(-ify)** ingilis mənşəlidir və əsasən isimlərə əlavə olunaraq feil yaradır: *classify, exemplify, simplify, justify və s.*
- **-en** fransız/latın mənşəlidir, sifətlərə əlavə olunaraq düzəltmə feillər əmələ gətirir: *awaken, fasten, shorten, moisten və s* (6).

Adlardan feil düzəldən prefikslər yəni ön şəkilçilər sufikslərə nisbətən daha çoxluq təşkil edir və ikinci fəsildə bu barədə geniş məlumat verəcəyik.

1.3. Sifət düzəldən suffikslər.

İsimlərdən sonra ingilis dilində sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçilər də sayına görə söz yaradıcılığında əhəmiyyətli yerə malikdir.

- **-ish** milli mənşəli şəkilçidir, əsasən adlara artırılaraq hal-vəziyyət, milliyyət adları, kiçiltmə və əzizləmə mənaların bildirən düzəltmə sifətlər düzəldir: *British, girlish, reddish, longish və s.*
- **-like** milli şəkilçi olmaqla yanaşı müstəqil mənalı leksik vahid kimi feil, isim eyni zamanda bağlayıcı kimi də ingilis dilinin lüğət bazasında mövcuddur. Azərbaycan dilinə *kimi, bənzər* qarşılığını taparaq bitişik və ya defislə yazılmaqla isimlərə qoşularaq düzəltmə sifət əmələ gətirir: *snake-like, childlike, squid-like və s.*
- **-y** milli mənşəlidir, isimlərə əlavə olunaraq hal-vəziyyət, əzizləmə xarakterli sifətlər düzəldir: *funny, messy, sticky, granny və s.*
- **-al** latın/fransız mənşəlidir, isimlərə əlavə olunaraq forma, xüsusiyyət bildirən sifətlər yaradır: *conical, structural, eternal və s.*
- **-ary** latın mənşəlidir, əlamət bildirən sifətlər əmələ gətirir*: unitary, binary və s.*
- **-ive** latın mənşəlidir feillərə əlavə olunaraq sifət yaradır: *active, productive, combustive və s.*
- **-able** latın/fransız mənşəlidir feillərə əlavə olunur: *drinkable, countable, avoidable və s.*
- **-ful** milli mənşəlidir, isimlərə əlavə olunur: *peaceful, beutiful, cheerful, careful və s.*
- **-less** şəkilçisi milli mənşəlidir yuxarıda qeyd edilən şəkilçinin əks mənalısıdır, Azərbaycan dilinə əsasən –sız[4] kimi çevrilir və inkarlıq bildirən sifətlər yaradır: *careless, endless, homeless və s.*
- **-ous** latin/fransız mənşəlidir: *poisonous, joyous, courageous və s.*
- **-ant (-ent)** latın/fransız mənşəlidir, əsasən feillərə əlavə olunaraq dözəltmə sifət əmələ gətirir: *different, dependent, excellent və s.*
- **- ic** latın mənşəlidir: *acidic, terrific, Cyrillic və s.* (7)

1.4. Zərf düzəldən suffikslər.

Çox sayda olmasa da, ingilis dilinin söz yaradıcılığında zərf düzəldən bir neçə şəkilçi mövcuddur onların mənşəyi və ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirək:

- **-ly** alman dilində gəlir, sifətlərə əlavə olunaraq hərəkətin tərzini bildirən düzəltmə zərflər əmələ gətirir: *simply, happily, bravely, gladly və s.*
- **- ward** alman mənşəlidir, istiqamət bildirən zərflər yaradır*: backward, upward və s.*
- **-wise** alman mənşəlidir mənbə və istiqamət bildirən zərflər əmələ gətirir: *clockwise, otherwise, lengthwise, edgewise və s.* (7)

İngilis dilinin söz yaradıcılığında istifadə olunan sözdüzəldici şəkilçilərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları çox nadir hallarda şəkilçi ilə ifadə olunur. Ümumi nəzər yetirsək müşahidə edərik ki, ingilis dilindəki nitq hissələrindən asılı olmayaraq düzəltmə sözlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan dilinə sadə söz kimi, müəyyən hissəsi mürəkkəb sözlər, bir qismi isə düzəltmə sözlər kimi tərcümə edilir. Məsələn, *different* düzəltmə sifəti Azərbaycan dilinə sadə *müxtəlif* sifəti ilə, *characterize* düzəltmə feili *xarakterizə etmək* mürəkkəb feili ilə, *childhood* düzəltmə isimi isə *uşaqlıq* düzəltmə isimi ilə hədəf dildə öz ekvivalentini tapmış olur. Bu fərqliliyi biz hətta eyni şəkilçi ilə düzələn bir neçə fərqli sözün tərcüməsində də müşahidə etdik. Məsələn, -ive sifət düzəldən şəkilçisi ilə düzələn üç nümunə *active- fəal, productive – məhsuldar, combustive – yandırıcı* hədəf dilə ya sadə söz kimi ya da iki müxtəlif şəkilçi ilə tərcümə edilmişdir. Bu səbəbdən bəzi şəkilçilərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını verərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşməli olduq. Təbii ki, bu problem müxtəlif dil ailələrinə, qrupuna məxsus olan, eyni zamanda müxtəlif fonetik, leksik, sintatik qurluşa malik olan istənilən iki fərqli dilin müqayisəsi zamanı mümkün olan danılmaz bir faktdır.

2. İngilis dilində suffikslərin məhsuldarlığına görə təhlili.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olaraq qruplaşdırılıb. İngilis dilindəki şəkilçiləri nitq hissələri üzrə deyil ümumilikdə məhsuldarlıqlarına görə qruplaşdırıb qeyd edəcəyik. İlk öncə ingilis dilindəki məhsuldar sufikslərə və onların yaratdıqları anlamlara ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək və qeyd edək ki, bu cür şəkilçilər qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nisbətən dildə çoxluq təşkil edir.

2.1. Məhsuldar suffikslər.

- **-ful** şəkilçisi isimlərə qoşularaq insani keyfiyyətlərlə bağlı sifətlər yaradır: *sinful -günahkar, cheerful-şən və s.*; isimlərə əlavə olunaraq tutum, həcm anlamı verən isimlər və sifətlər yaradır: *handful- ovuc*; *boxful – bir qutu dolusu.* Azərbaycan dilindəki ekvivalenti dolu olsa da, bəzi sözlərin tərcüməsində xüsusilə də keyfiyyətlə bağlı sifətlərin tərcüməsi zam anı biz onu ya digər şəkilçilərlə ya da o məfhumu ifadə edən müstəqil sadə kəlmələrlə əvəzləyirik.
- **-age** şəkilçisi topluluq, çoxluq anlamı verən isimlər yaradır: *wordage-söz toplusu, söz yığını;* hərəkətin nəticəsin bildirən isimlər yaradır: *blockage – tıxanma, bağlanma;* əlaqə və ya münasibət bildirən isimlər yaradır: *marriage –evlilik;* məkan bildirən isimlər yaradır: *orphanage – yetimxana;* səviyyə bildirən isimlər yaradır: *percentage – faiz;* ölçü vahidi bildirən isimlər yardır: *voltage – volt.*
- **-ance** şəkilçisi feillə əlaqəli nəticə və ya tutum kimi vəziyyəti bildirən isim yaratmaq üçün sifət və ya felə əlavə edilir*: alliance- ittifaq, performance- tamaşa;* feillərdən hərəkətin davamlılığını göstərən isimlər yaradır: *resistance- müqavimət.*
- **-ant** şəkilçisi feilə qoşularaq hərəkəti yerinə yetirən peşə, sənət sahibi bildirən isimlər yaradır: *servant – qulluqçu, xadimə;* isimə qoşularaq nümayiş, özünü göstərmə xarakteli sifətlər yaradır: *ascendant – zabitəli;* feillərə əlavə olunaraq prosesi təsvir edən sifət yaradır: *errant – səhvetmə.*
- **-dom** hal-vəziyyət bildirən isimlər yaradır: *freedom-azadlıq;* dövlət qurluşu və ya qanunvericilik sahəsinə aid isimlər yaradır: *kingdom- krallıq;* danışıqda çoxda əhəmiyyətli hesab edilməyən slənqlər yaradır: *catdom –pişik kimi.*
- **-er** feil kökünə artırılaraq peşə, sənət sahibi bildirim düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *reader-oxucu;* kəmiyyət bildirən isimlərə və ya saya artırılaraq kəmiyyətlə bağlı isimsiz işlənən sözlər yaradır: *three-wheeler – üç təkərli;* uzun kəlmələrlə ifadə olunan anlayışları bir kəlməylə əvəzləmək üçün sözlərə qoşularaq slənqlər yaradır: *oater ("a Western-themed movie") - kavboy filmləri;* müəyyən nəzəriyyə, fikir və inancı dəstəkləyən isimlər yaradır: *flat-earther – yastı yerçilər (yer kürəsinin yastı olduğunu dəstəkləyən insanlar);* məkan və yer mənsubiyyəti bildirən isimlər yaradır: *Londoner – Londonlu, villager – kəndli;* kiçiltmə mənalı sözlər yaradır: *sliver- ayırıcı, zolaq;* qeyd edilən və edilməyən digər mənalı sözlər yaratmaqla yanaşı sifətin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün sifətlərə qoşulur: *shorter- daha qısa.*
- **-ish** isimlərdən oxşarlıq, bənzərlik bildirən sifətlər düzəldir: *girlish- qız kimi, qıza bənzər;* sifətlərdən kiçiltmə mənalı sifətlər düzəldir: *reddish – qırmızımtıl;* rəqəm və yaşla bağlı təqribi

anlayışlı sifətlər düzəldir*: tennish- 10 radələrində;* isimlərə qoşularaq milliyyət adı bildirən sifətlər yaradır: *British – britaniyalı.* (Türksevər, 2003: 734)

2.2. Qeyri-məhsuldar suffikslər.

Bu siyahını uzatmaq həcm baxımdan mümkün olmadığı üçün ingilis dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nəzər salaq.

- **-cy** isimdən hal, vəziyyət bildirən isimlər yaradan isimlər yaradır: *pregnancy –hamiləlik*
- **-ean** xüsusi isimlərdən mənsubluq bildirən sifətlər yaradır: *Korean- Koreya, Caesarean-Sezar*
- ***-ety*** sifətlərdən keyfiyyət və hal vəziyyət bildirə isimlər yaradır: *contrariety –ziddiyət*
- **-head** şəkilçisi xüsusilə musiqi sahəsində pərəstişkarları təsvir etmək üçün isimdən sifət düzəldir: *jazzhead – jazsevər, Beatlehead – Bitlsevər*
- **-lock** artıq məhsuldarlıqdan qeyri-məhsuldarlığa doğru keçid etmişdir: *bridelock – evlilik*
- **-red** vaxtiylə məhsuldar olan şəkilçi artıq o statusundan çıxmışdır yalnız hal-vəziyyət bildirən isimlər yaradır: *hatred- nifrət*
- -ric qanunvericilik və idarəetmə sahəsinə aid isimlər yaradır: *bishopric – yepiskop*
- **-sis** əsasən tibb sahəsində müəyyən terminlərin yaradılmasında iştirak edir: *diagnosis-diaqnoz, sepsis – sepsis* (Türksevər, 2003: 736)

İngilis dilindəki şəkilçilərin məhsuldarlığını araşdırarkən isim və sifət düzəldən şəkilçilərin daha məhsuldar olduğunun şahidi olduq. Bunun əsas səbəbi isə istər yazılı, istərsə də, şifahi nitqdə daha çox isim və sifətlərdən istifadə edildiyindən daim yeni isim və sifət yardılması zərurətinin yaranmasıdır. Qeyri-məhsuldar şəkilçiləri araşdırarkən onların arasında müstəqil sadə sözlərlə omonimlik təşkil edən bir sıra şəkilçilərin mövcud də olduğunu gördük. Hətta şəkilçi kimi sözlərə qoşularaq yaratdığı məna ilə müstəqil sadə söz kimi ifadə etdiyi məna arasında əlaqələrin olduğunu müşahidə etdik. Məsələn, *lock* feil kimi *qıfıllamaq* isim kimi *qıfıl* və ya *kilid* anlamına gəlir şəkilçi kimi qoşulduğu və *evlilik* anlamı verən *bridelock* sözünün tərkibini araşdırdıqda *gəlin* və *bağlamaq* sözlərinin birləşməsinin şahidi oluruq və çox güman ki, bu sözün yaradıcıları qadının həyat yoldaşına, evinə bağlanması prosesindən ilhamlanaraq kəlmələr arasında məna əlaqələri qurmuşlar (Sultanzadə, 2011: 4).

Nəticə

Cəmiyyətlər inkişaf etdikcə insanların tələbatına cavab verən sözlər yaradılır və bu proses dilin lüğət fondunu zənginləşdirir. Morfoloji üsulla yeni sözlərin yaradılmasında şəkilçilərin rolu əvəzsizdir. Bu elmi-tədqiqat işində suffikslərlə bağlı mühüm hesab edilən bir çox məqamlar araşdırıldı. Burada onlarla şəkilçi, əsasən, mənşəyinə və məhsuldarlığına görə tədqiqata cəlb edildi. Gəlinən ümumi nəticələrə diqqət yetirək:

- Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən ən əsas amil qeyd etdiyimiz kimi söz yaradıcılığıdır və bu prosesdə əsas yük sözdüzəldici şəkilçilərin üzərinə düşür. Leksik şəkilçi adı verilən bu şəkilçilər ingilis dilində kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Azərbaycan diliylə müqayisədə təbii ki, ingilis dilində leksik şəkilçilər çoxluq təşkil edir və onların böyük əksəriyyəti də mənşə etibarilə alınma suffikslərdir.
- İngilis dilindəki alınma leksik vahidlərin mənşəyini araşdırarkən onların əsasən yunan, latın, alman, fransız, ispan dillərinə aid olduqlarını müşahidə etdik. Avropanın əsas ölkələrindən hesab edilən Böyük Britaniyada formalaşan dilin bu cür multikulturallığı təbii haldır. Tarixən nəinki Avropada, eyni zamanda dünyada hegemonluq edən bir millətin dilində bu qədər fərqli və çoxlu sayda yad dil vahidlərinin olması müasir dövrdə də davam edir.
- Şəkilçilərin məhsuldarlığı onların qoşulduğu sözlərin sayından asılı deyil. Məhsuldarlıq deyəndə daha çox sözə qoşulan şəkilçilər yox daha çox mənalı sözlər yarada bilən şəkilçilər nəzərdə tutulur. Məhsuldar şəkilçilər polisemantik yəni çoxmənalı, qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə monsemantik yəni təkmənalı sözlərdən törəmişdir.

Bütün nitq hissələrinə aid həm məhsuldar həm də qeyri məhsuldar şəkilçilər mövcuddur. Eyni qayda ingilis dilində də mövcuddur. Bu dildə məhsuldar olan şəkilçilər əsasən isim və sifət

düzəldən şəkilçilərdir. İstənilən dildə xüssusilə də ingilis dilində istər şifahi istərsə də yazılı nitqdə ən çox istifadə olunan sözlər isim və sifətlər olduğundan bu nitq hissələrini yaradan çoxlu sayda məhsuldar şəkilçilər mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 572 s.
2. Yunusov, D., Khanbutayeva, L. (2008). Comparative typology of the English and Azerbaijani languages. B., 222 p.
3. Draze, D. (2005). Red Hot Root Words - mastering vocabulary with prefixes, suffixes and root words. Prufrock Press, 158 p.
4. https://www.britannica.com/dictionary
5. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/
6. https://www.oed.com/
7. https://dictionary.cambridge.org/
8. Türksevər, O.İ. (2003). İngiliscə Azərbaycanca lüğət A-Z. Bakı, 1696 s.
9. Sultanzadə, S. (2011). Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı. Bakı, filologiya məsələləri. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. № 12, s.3-6

Göndərilib: 19.08.2023 Qəbul edilib: 22.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/38-44

Zumrud Huseynova
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
PhD student
zumrud.huseynova2023@gmail.com
ORCID: 0000 0003 3912 7263

"SMART VILLAGE AND SMART CITY" PROJECT IN THE SOCIAL POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

The overall development strategy of the Republic of Azerbaijan is based on special state programs for the reintegration of territories freed from occupation and the development of social capital. In accordance with the principles of the Fourth Industrial Revolution, it is planned to develop the liberated territories by implementing mega projects, taking into account local resources and prospects. All relevant executive bodies of the country have been mobilized to realize the "Great Return" to our lands freed from occupation. Many different programs were discussed in the direction of the implementation of the "Great Return" process, and the "Smart City" and "Smart Village" projects were accepted as a new stage of social development. The "Smart" village project is the first "smart" social model of our country. Although this is the first "smart" social model, multifaceted social activities have been implemented in a short period of time. The main task of the project is to ensure the resettlement and reintegration of our internally displaced citizens in their native homes. Ensuring the normal life activities of the residents interferes with their social life.

"Smart" village and "smart" city projects have effective opportunities for solving a number of issues as a new development direction of the social policy of our country. "Smart" village and "smart" city projects emphasize the importance of social and technological factors in social policy. The term "social factors" refers to the development, reconstruction, humanitarian activities of Azerbaijan's territories freed from occupation, return of internal opportunities, resettlement of our internally displaced citizens to their homes, and social development of the society.

Technological factors are directly proportional to the development of information communication technology in our country. Thus, the formation of a digital society in our country can directly open wide opportunities for the realization of "smart" village or "smart" city social models. If the process of adaptation and reintegration of citizens to virtual opportunities is successful, information and communication technologies will be more accessible in the resettlement areas, and then in the whole republic. At this time, residents can have convenient and convenient mutual communication as well as efficient management by using different technological tools.

Keywords: *Azerbaijan, smart city, smart village, social factor, technological factor*

Zümrüd Hüseynova
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
doktorant
zumrud.huseynova2023@gmail.com
ORCID: 0000 0003 3912 7263

Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətində "ağıllı kənd və ağıllı şəhər" layihəsi

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının ümumi inkişaf strategiyası işğaldan azad edilmiş ərazilərin reinteqrasiyası və sosial kapitalın inkişafı üzrə xüsusi dövlət proqramlarına əsaslanır. Dördüncü Sənaye İnqilabının prinsiplərinə uyğun olaraq, azad edilmiş ərazilərin yerli resurslar və perspektivlər nəzərə alınmaqla meqa layihələr həyata keçirməklə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımıza "Böyük Qayıdış"ın həyata keçirilməsi üçün ölkənin bütün müvafiq icra strukturları səfərbər edilib. "Böyük Qayıdış" prosesinin həyata keçirilməsi istiqamətində çoxlu müxtəlif proqramlar müzakirə edilib, "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" layihələri sosial inkişafın yeni mərhələsi kimi qəbul edilib. "Ağıllı" kənd layihəsi ölkəmizin ilk "ağıllı" sosial modelidir. Bu, ilk "ağıllı" sosial model olsa da, qısa müddət ərzində çoxşaxəli sosial fəaliyyətlər həyata keçirilib. Layihənin əsas vəzifəsi məcburi köçkün vətəndaşlarımızın öz doğma yurdlarına köçürülməsini və reinteqrasiyasını təmin etməkdir. Sakinlərin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi onların sosial həyatına mane olur.

"Ağıllı" kənd və "ağıllı" şəhər layihələri ölkəmizin sosial siyasətinin yeni inkişaf istiqaməti kimi bir sıra məsələlərin həlli üçün səmərəli imkanlara malikdir. "Ağıllı" kənd və "ağıllı" şəhər layihələri sosial siyasətdə sosial və texnoloji amillərin əhəmiyyətini vurğulayır. "Sosial amillər" dedikdə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin inkişafı, yenidən qurulması, humanitar fəaliyyəti, daxili imkanların qaytarılması, məcburi köçkünlərimizin öz doğma yurd-yuvalarına köçürülməsi, cəmiyyətin sosial inkişafı nəzərdə tutulur.

Texnoloji amillər ölkəmizdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə düz mütənasibdir. Beləliklə, ölkəmizdə rəqəmsal cəmiyyətin formalaşması birbaşa "ağıllı" kənd və ya "ağıllı" şəhər sosial modellərinin reallaşması üçün geniş imkanlar aça bilər. Vətəndaşların virtual imkanlara adaptasiyası və reinteqrasiyası prosesi uğurlu olarsa, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları köçürmə rayonlarında, sonra isə bütün respublikada daha əlçatan olar. Bu zaman sakinlər müxtəlif texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə rahat və rahat qarşılıqlı ünsiyyət, eləcə də səmərəli idarə edə bilirlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, ağıllı şəhər, ağıllı kənd, sosial amil, texnoloji amil*

Introduction

The state of Azerbaijan has entered a new strategic stage covering the years 2021-2030. This strategic stage plans to implement the reconstruction policy in Karabakh within 10 years. The reconstruction policy in the post-war period aims to be implemented as part of the general development strategy of the Republic of Azerbaijan through the reintegration of the territories freed from occupation and joining the value chain.

In the new strategic phase, carrying out deep structural-institutional reforms, building a progressive society with the aim of increasing economic and social welfare, and ensuring permanent settlement in the liberated regions are among the main priorities. The basis of the current state policy of the Republic of Azerbaijan is to promote our state in the world arena and confirm its innovativeness. The territory of Karabakh creates great opportunities for the implementation of this policy.

After the Second Karabakh war, the president of the country laid the foundations of the reconstruction works. At this stage, the development of the liberated territories of Azerbaijan, reconstruction with the involvement of international development partners and investors, construction and humanitarian activities, cooperation between the state and the private sector, the return of internal opportunities, the resettlement of internally displaced persons and the development of social capital are special state programs. It is planned to implement the implementation approach (1).

The Republic of Azerbaijan always supports progressive development and signs new projects taking into account the evaluation of perspectives. Among these projects, the most prestigious are the "Smart" city and "Smart" village projects, which are intended to be built on the lands liberated after the Second Karabakh war (2).

The degree of development of the problem - "Smart" city and "Smart" village projects are to be implemented in developed countries both on a conceptual basis and on an empirical level. Ahlborg H.; Hammar L. (Ahlborg, Hammar, 2014: 117-124), César de Lima Araújo, Henrique Silva Martins, Fellipe Tucunduva, Philippi Cortese, Tatiana Locosselli, Giuliano Maselli (Cesar de, Henrique, Fellipe, Philippi, Tatiana, Giuliano, 2021), Fourtané, Susan (5), Goldsmith Stephen (6), Holmes J.; Thomas M.

(Holmes, Thomas, 2015: 151-154), Kauf S. (Kauf, 2020: 211-220), Kiran Dr Deepti; Itisha Sharma; Garg Illa (Kiran Dr, Sharma, Garg, 2020: 2750-2756), McLaren Duncan; Agyeman Julian (McLaren, Agyeman, 2015), Müller-Seitz G., Seiter M., Wenz P. (Muller-Seitz, G., Seiter, M., Wenz, 2016: 45-54), Musa Sam (28), Paiho Satu; Tuominen Pekka; Rokman Jyri; Ylikerälä Markus; Pajula Juha; Siikavirta Hanne (Paiho, Tuominen, Rokman, Ylikerala, Pajula, Siikavirta, 2022), Prinsloo G.; Mammoli A., Dobson R. (Prinsloo, Mammoli, Dobson, 2017: 430-441), Somwanshi R.; Shindepatil U.; Thule D.; Mankar A.; Ingle N.; Rajamanya G.B.D.V.; Deshmukh A. (Somwanshi, Shindepatil, Tule, Mankar, Ingle, Rajamanya, Deshmukh, 2016: 395-408), Vaishar A.; Šťastná M. (Vaishar, Sťastna, 2019: 651-660) and others have conducted extensive research on the formation and development of this concept. In our country, this concept has been studied only at the level of journalistic studies and draft laws. The subject investigated in journalistic researches was touched on superficially, no in-depth scientific research was conducted. In the article, the activity towards the realization of the concept of "smart village" and "smart city" in Azerbaijan is explained. In particular, the goals of the implementation of the project related to the formation of smart infrastructure in our liberated lands in the post-war period, including the importance of preventing urbanization, were studied. Scientific-theoretical and empirical research has not been conducted in Azerbaijan regarding the "Smart City" and "Smart Village" projects (17).

Purpose, tasks. The main goal of the research is to sociologically analyze the possibilities and characteristics of the implementation of the "Smart City" and "Smart Village" projects in Azerbaijan, the directions of application of which are currently expanding in developed countries. One of the main goals and tasks is to explain the specific terms related to the topic, as well as to investigate the role of this concept in the future development and improvement of the social well-being of Azerbaijan and the country's population (18).

Methods. During the research, the methodology of comparative analysis between sources related to the topic, as well as content analysis (based on media materials) and analytical research method were used. Methods such as generalization, systematic approach, analysis, and synthesis were applied depending on the tasks set in the research (19).

Main part.

"Smart City" and "Smart Village" project experience.

In the world experience, several world states such as Singapore and Helsinki have already gained the status of "Smart" cities. "In the world, the idea of "smart villages" is not new and is already a new social reality in several countries. For example, there is a "Smart Village" project in Turkey with the support of "Vodafone". Kazakhstan has the "Village Kazakhstan" project, Rwanda has the "Smart Village" project, and Ukraine has the "Autonomous Smart Village" project (20). In the implementation of these projects planned to be established in our country, reference was made to the experiences of the projects listed above, which have been confirmed in the world experience (21). The implementation of the "smart" village and "smart" city project can affect the development of the country's policy in different directions. Among these directions, the progress of technology and social life, manifested as factors of social development, is important. The implementation of the "smart" village and "smart" city project in the social policy of our country brings to the fore the importance of social and technological factors (22).

Social factors.

The Republic of Azerbaijan implements the obligations arising from the "Transformation of our world: Agenda for sustainable development until 2030" of the United Nations. In this direction, "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021 was approved. Currently, according to the mentioned document, the following five National Priorities for the socio-economic development of the country should be realized (23):

1. sustainable growing competitive economy;
2. a society based on dynamic, inclusive and social justice;
3. competitive human capital and space for modern innovations;

4. Great Return to territories liberated from occupation;
5. clean environment and "green growth" country (24).

At the same time, the mentioned National Priorities are of particular importance in the direction of the implementation of obligations. The commitment to the Great Return is related to the construction of innovative social infrastructure in the liberated territories. Social infrastructure is the main factor that ensures social development. Social infrastructure is mainly focused on quality provision of citizens' life health care. Emin Huseynov, the special representative of the President of the Republic of Azerbaijan in the liberated territories included in the Karabakh Economic Region, noted: "In terms of social infrastructure, it is planned to build 8 residential neighborhoods, Hadrut and Sugovushan settlements, and 32 villages in the cities of Agdam and Fuzuli in the Karabakh economic region by the end of 2026. Already, 20 individual residential houses and 10 non-residential objects have been completed and handed over to former IDPs in the first phase of Talysh village" (25).

The development of the education system in the territories freed from occupation is one of the main directions of the process of building social infrastructure. "Currently, 4 school projects are being implemented in these areas. Restoration works have been completed in Sugovushan comprehensive secondary school of Tarter district, Talish village comprehensive secondary school and kindergarten have already been put into use. Design works are being carried out on 2 kindergartens in Agdam and 1 kindergarten in Fuzuli" (26).

"Opening of 6 rehabilitation institutions built in accordance with modern requirements" can be mentioned among the innovations implemented in the development of the healthcare system in the liberated territories. Here. The main goal is to perform "...complex medical and social rehabilitation services" (27).

Ensuring the full functioning of state and municipal bodies, employment, including self-employment issues should also be a priority in the territories freed from occupation. Gradual return of displaced persons to their places of residence, taking into account social issues, development of human capital, and support for social development are among the priorities. All relevant executive bodies of the country have been mobilized to realize the "Great Return" to our lands freed from occupation. Among the various projects discussed to implement the "Great Return" process, the "smart" city and "smart" village projects were accepted. The main idea of the "smart" city and "smart" village projects is to integrate and manage all services and facilities in a single system. As a result, an easier and safer life for citizens will be ensured, and the social and economic quality will improve" (28). Currently, this project is in the attention of the local and world community. Because it is also part of the "Great Return" process. In 2021, the foundation of the first "smart" village was laid in our country. This process predicts the construction of "smart" cities and "smart" villages not only in the Karabakh region, but throughout the country, and the construction of future "smart" villages and "smart" cities will be a successful experience for us.

According to V.Bayramov, this project "enables employment of qualified personnel and creation of more jobs for them" (29).

Technological factors.

The impact of Information Communication Technology on the digital world in the implementation of "smart" city and "smart" village projects is an undeniable fact. The Republic of Azerbaijan has started cooperation with several countries of the world in the areas of smart city and artificial intelligence. Because our life has taken the form of "intelligent life". Therefore, the innovations of science and technology are already taken into account in the implementation of state policy. Intelligent life is often described as a combination of artificial intelligence and natural beauty. This harmony comes from development. Development and innovation depend on new initiatives. The most important of these are the "smart" city and "smart" village projects (30).

Building "smart" cities and "smart" villages can overcome the challenges that the fourth industrial revolution has created or may create. This project requires the use of information and

communication technologies. A number of successes have been achieved in connection with the implementation of the Azerbaijan model of "smart" city and "smart" village projects (31).

First of all, it is planned to create "Smart Dost" service points based on Dost Agency East Zangezur and Karabakh Dost program. At the beginning of 2022, Agilli Dost-Smart Dost station was opened in Agalı village of Zangilan district. At these "Smart Dost" service points, citizens can conveniently take advantage of many online services for social protection and security. Such services aim to be implemented by the Dost Digital Innovation Center through the installation and commissioning of the digital system.

It will be based on 5G technologies for the convenience and efficiency of social and public services created in "Smart" village projects. Local or foreign tourists visiting the region can visit the places of their interest based on electronic cards. However, along with the listed advantages, the digital world can cause difficulties in the daily lives of citizens. The lack of high level of digital knowledge of rural residents may make it difficult for them to use the service points reflected in the digital world, which may lead to a decrease in the percentage of use.

According to a 2016 UN study, "54 percent of the world's population lives in cities. It is predicted that 60 percent of the world's population will live in modern cities by 2030, and 70 percent by 2050" (32). The reason for this is the emergence of urban models equipped with information and communication technologies that have reached a high level of development.

The foreign policy of the Republic of Azerbaijan is related to promoting our state in the world arena and confirming its innovativeness. In the implementation of this policy, the territory of Karabakh opens up great opportunities. The application of innovative technologies will be more effective in these areas. Because, in the areas where the "Smart" city and "Smart" village projects, the indicators of which were determined by the UN in 2015, are implemented, innovative works are being carried out that cover all social systems of the society. The "Smart" city, which is considered to be an innovative city that uses information technologies, in turn, covers people's life activities and living standards in a positive direction. For example, raising the standard of living, making services more efficient, and enabling the economic, social and cultural demands of citizens to be met. Within the framework of this project, it is planned to build "smart" cities or "smart" villages not only in Karabakh, but also in the entire territory of Azerbaijan (33).

The "smart" village project built in Agalı village of Zangilan district is the first "smart" social model of our country. In a short period of time, large-scale technological and social events are planned in Agali. These include: "...41 families are being relocated to Yeni Agali village. A State Services Center is being established in the village square. The district branch of "Azerpocht" LLC, the "ASAN service" center, the DOST center, and the Small and Medium Business Development Center will operate here. Modern town planning standards have been applied in Agalı village. Factors such as "smart" lighting of the streets, construction of ecological houses resistant to heat and cold, household waste management, and installation of solar panels are components of this concept. In the village, the Family health center, a kindergarten, as well as the village secondary school will be used by residents".

Of course, the construction of the "Smart" village is not limited to Zangilan region. The foundation of the second "Ağıllı" village has already been laid in Devletyarli village of Fuzuli district. It is planned to implement the "Smart Village" project in Bash Garvand village of Aghdam with the help of the Slovak state. Provision of resettlement in freed lands Citizens who have lived the life of forcibly displaced persons will be provided with residence in "smart" villages or "smart" cities, they will live a new lifestyle that meets world standards and is equipped with new information and communication technologies.

Conclusion

Thus, in the Republic of Azerbaijan, reconstruction works have been started in the ten-year phase covering the years 2021-2030. The plan to realize the "Great Return" in the territories freed from occupation continues successfully. The repair, restoration and reconstruction works carried out

in the Karabakh region create the basis for these areas to become a new geographical development center in Azerbaijan in a short period of time.

Since the basis of Azerbaijan's state policy is to have progressive development covering all areas of the social system and to ensure the standard of living in the society that meets international standards, the implementation of "smart" city" and "smart" village projects continues successfully. The planned activity system for the initial phase of these projects has already been implemented.

References

1. “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://president.az/az/articles/view/51179 19 aprel 2021 18.02.2021, 12:32
2. “Ağıllı şəhər”(Smart City) və “Ağıllı kənd”(Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://president.az/az/articles/view/51179 19 Aprel 2021, 13:07
3. Ahlborg, H., Hammar, L. (2014). Drivers and barriers to rural electrification in Tanzania and Mozambique – Grid-extension, off-grid, and renewable energy technologies. Renew. Energy 61, pp.117-124.
4. Cesar de, L.A., Henrique, S.M., Fellipe, T., Philippi, C., Tatiana, L., Giuliano, M. (2021). "Artificial intelligence in urban forestry – A systematic review". Urban Forestry and Urban Greening. doi:10.1016/j.ufug.2021.127410. S2CID 244416741.
5. Fourtane Susan. (16 November 2018). "Connected vehicles in smart cities: The future of transportation". Interesting Engineering.com.
6. Goldsmith Stephen. (16 September 2021). "As the chorus of dumb city advocates increases. How do we define the truly smart city?". Datasmart.ash.harvard.edu. Retrieved, 27 August 2022.
7. Holmes, J., Thomas, M. (2015). Introducing the smart villages concept. Int. J.Green Growth Dev., 2, pp.151-154.
8. Kauf, S. (2020). Smart city in the era of the fourth industrial revolution. Zesz. Naukowe. Organ. I Zarządzanie Politech. Slaska, pp.211-220.
9. Kiran, Dr,D., Sharma, I., Garg, I. (2020). "Industry 5.0 And Smart Cities: A Futuristic Approach". European Journal of Molecular. Clinical Medicine. **7** (8), pp.2750-2756.
10. McLaren, D., Agyeman, J. (2015). Sharing cities: A case for truly smart and sustainable cities. MIT Press.
11. Muller-Seitz, G., Seiter M., Wenz, P. (2016). Was Ist Eine Smart City? Springer Fachmedien: Wiesbaden. Germany, pp.45-54.
12. Musa Sam (March 2018). "Smart Cities-A Road Map for Development". doi:10.1109/MPOT.2016.2566099.
13. Paiho, S., Tuominen, P., Rokman, J., Ylikerala, M., Pajula, J., Siikavirta, H. (2022). "Opportunities of collected city data for smart cities". doi:10.1049/smc2.12044. S2CID 253467923.
14. Prinsloo, G., Mammoli, A., Dobson, R. (2017). Customer domain supply and load coordination: A case for smart villages and transactive control in rural off-grid microgrids. Energy, 135, pp.430-441.
15. Somwanshi, R., Shindepatil, U., Tule, D., Mankar, A., Ingle, N., Rajamanya, G.B.D.V., Deshmukh, A. (2016). Study and development of village as a smart village. Int. J. Sci. Eng. Res. 7, pp.395-408.
16. Vaishar, A., Sťastna, M. (2019). Smart village and sustainability. Southern Moravia case study. Eur. Countrys. 11, pp.651-660.
17. We are entering a new post-conflict stage – Azerbaijan FM.

https://en.azvision.az/news/136040/we%C2%A0are-entering-a-new-post-conflict-stage-azerbaijan-fm.html 19 : 35 03 Dekabr 2020

18. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html Dekabr 28, 2020
19. Azərbaycan postpandemiya və postkonflikt dövründə keyfiyyətcə yeni və strateji mərhələyə daxil olur. https://news.day.az/azerinews/1312694.html 02 fevral 2021 14:42
20. "Ağıllı kənd" - ölkəmiz üçün yeni təcrübə. https://hafta.az/-agilli-kend-olkemiz-ucun-yeni-tecrube-arasdirma-%C2%A0-296939-xeber.html
21. Vüsal Qasımlı. Azərbaycanda post-konflikt quruculuğu tam gücü ilə aparılacaq. https://1news.az/az/news/20201110034209491-Azerbaycanda-post-konflikt-quruculugu-tam-gucu-ile-aparilacaq-Vusal-Qasimli 15:42 - 10/11/2020
22. Post-konflikt dövründə Azərbaycan daha güclü olacaqhttps://banco.az/az/news/post-konflikt-dovrunde-azerbaycan-daha-guclu-olacaq 17.11.2020
23. “Ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” layihələrinin tətbiqi Qarabağ regionunun inkişafında mühüm rol oynayacaq. https://science.gov.az/az/news/open/17052 02.06.2021, 09:52
24. Ağdamın bu ərazisində “Ağıllı kənd” tikiləcək. https://xalqxeber.az/world/96231-agdamin-bu-erazisinde-agilli-kend-tikilecek.html 5-09-2023, 21:31
25. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. https://president.az/az/articles/view/50474 02 Fevral 2021, 14:10
26. Emin Hüseynov: “Füzulidəki yeni “ağıllı kənd” daha böyük olacaq”. https://apa.az/az/infrastruktur/emin-huseynov-fuzulideki-yeni-agilli-kend-daha-boyuk-olacaq-699572 22 aprel 2022, 18:48
27. İlham Əliyev Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində həyata keçirilən Ağıllı kənd layihəsi çərçivəsində görülən işlərlə tanış olub. https://president.az/az/articles/view/53631 21.10.2021, 11:20
28. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” layihələrinin tətbiqi əhalinin rifahının yüksəldilməsinə hesablanıb. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerde_agilli_seher_agilli_kend_layiheleri nin_tetbiqi_ehalinin_rifahinin_yukseldilmesine_hesablanib-1784491 19.05.2021, 20:07
29. Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə sosial infrastruktur baxımından görüləcək işlər açıqlandı – VİDEO https://oxu.az/politics/752638 13 İyl, 2023, 16:32
30. Qarabağda müasir sosial infrastruktur qurulacaq. https://qafqazinfo.az/news/detail/qarabagda-muasir-sosial-infrastruktur-qurulacaq-310876 08.01.2021 | 16:58
31. Prezidentin Qarabağda salmaq istədiyi “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd”lər… https://modern.az/az/news/275677/prezidentin-qarabagda-salmaq-istediyi-agilli-seher-ve-agilli-kendler 2 İyul 2021, 12:13
32. Zəngilanın Ağalı kəndinə sakinlərin köçürülməsinə başlanılır. https://apa.az/az/daxili-siyaset/zengilanin-agali-kendine-sakinlerin-kocurulmesine-baslanilir-foto-yenilenib-713743 19 iyul 2022, 14:26
33. “Zəngilan rayonunun üç kəndində "ağıllı kənd" layihəsi həyata keçiriləcək”. Prezident İlham Əliyev https://ikisahil.az/post/201024-zengilan-rayonunun-uch-kendinde-agilli-kend-layihesi-heyata-kechirilecek-prezident-ilham-eliyev 27 fevral 2021, 00:15

Received: 13.09.2023 Accepted: 01.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/45-51

Gülər Sadıqova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
https://orcid.org/0000-0002-2054-5900
gularnabiyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ AMERİKA PREZİDENTLƏRİNİN ÇIXIŞLARINDA SİYASİ METAFORALARIN ƏSAS MƏNBƏ DOMENLƏRİ

Xülasə

Müasir metafora nəzəriyyəsinə görə, metaforizasiyanın əsasını iki konseptual sahənin - mənbə sferasının və hədəf sferasının (və ya maqnit sferasının) qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Bu anlayışlar metaforanın fəaliyyətini başa düşmək üçün Lakoff və Conson tərəfindən təqdim edilmişdir. Müəlliflər onları bir mücərrəd sahənin (hədəf sferasının) konkret sahə (mənbə sferası) baxımından dərk edilməsi prosesini təşkil edən metaforanın iki komponenti kimi müəyyən etmişdir. Metafora cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin siyasi baxışlarına təsir vasitəsi kimi siyasi liderlərin nitqində fəal şəkildə istifadə olunur. İctimai şüuru manipulyasiya etməkdə, tamaşaçıların müəyyən bir fenomenə və ya hadisəyə müsbət münasibətini, habelə müvafiq emosional fonu formalaşdırmaqda ən çox maraqlı olan siyasətçilərdir. İctimai nitqdə metaforadan səmərəli istifadə etmək bacarığı, bir qayda olaraq, kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur və siyasətçinin yüksək natiqlik bacarığından xəbər verir ki, bu da öz növbəsində onun populyarlıq reytinqinə birbaşa təsir göstərir. Prezidentlər nitqlərində digər ritorik vasitələrlə yanaşı, dövlət siyasətinin ən təsirli alətlərindən biri kimi metaforadan geniş istifadə edir. Bu məqalədə biz Azərbaycan və Amerika prezidentlərinin ictimai çıxışlarında konseptual metaforaların mənbə domenlərini araşdırıb onlardan istifadənin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Açar sözlər: *konseptual metafora, mənbə domen, hədəf domen, xəritələşdirmə, personifikasiya*

Gular Sadigova
Baku State University
PhD student
https://orcid.org/0000-0002-2054-5900
gularnabiyeva@gmail.com

Main source domains of political metaphors in the speeches of Azerbaijan and American presidents

Abstract

According to the modern theory of metaphor, the basis of metaphorization is the interaction of two conceptual domains - the source domain and the target domain (or magnetic sphere). These concepts were introduced by Lakoff and Johnson to understand the functioning of metaphor. The authors defined them as two components of a metaphor that constitute the process of understanding an abstract sphere (target domain) from a concrete (source domain) point of view. Metaphor is actively used in the speech of political leaders as a means of influencing the political views of different sections of society. Politicians are the most interested figures in manipulating public consciousness, shaping the audience's positive attitude to a certain phenomenon or event, as well as the corresponding emotional background. The ability of using metaphor effectively in public speech, as a rule, is intended for a mass audience and indicates a politician's high oratory skills, which, in turn, directly affects his popularity rating. Among other rhetorical devices, presidents make extensive use of metaphor in their speeches as one of the most effective tools of public policy.

In this article, we will examine the source domains of conceptual metaphors in the public speeches of Azerbaijani and American presidents and consider the features of their use.

Keywords: *conceptual metaphors, source domain, target domain, mapping, personification*

Giriş

Çıxışlar insan şüurunun ideyaları, niyyətləri və düşüncələrini ifadə etməkdə necə yaradıcı ola biləcəyini əks etdirir. Çıxış həm əyləncəli, həm də siyasi cəhətdən güclü ola bilər. Bir çox liderlər ictimai çıxışların əhəmiyyətini dərk edirlər, çünki bu çıxışlar siyasi legitimləşdirmə vasitəsi kimi xidmət edir. Məlumdur ki, insanların dildən istifadə tərzi bizə onların fiziki tipi, coğrafi, etnik və sosial mənşəyi və ünsiyyət qurduqları kontekst növü haqqında məlumat verir. Eynilə, siyasi liderlərin dildən istifadə tərzi də onların düşüncə və niyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycanın prezident idarəetmə sisteminə keçməsi, yeni bir siyasi sistemin formalaşması, informasiya cəmiyyətinin inkişafı, sürətlə dəyişən dünyada yeni təhdidlərin ortaya çıxması dilçilərin prezident diskursunu öyrənmək marağını artırdı. Fikrimizcə, siyasətin diskursiv sahəsinin formalaşmasında prezidentin ritorikasının böyük təsiri ilə təyin olunan prezident diskursunun böyük ictimai əhəmiyyəti var (United States, The White House, 2021).

Ümumiyyətlə, prezident nitqinin tədqiqatçıları aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqləndirirlər:

1) institusionallıq, 2) ideologiya, 3) ritorika, 4) intertekstuallıq, 5) prioritet (hadisəlik).

Siyasi sahə ilə məşğul olanlar auditoriyanı qazanmaq üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər; bunlardan biri də metaforalardan istifadə etməkdir.

Metaforalar: Həm Azərbaycan, həm də Amerika prezidentlərinin bir sıra çıxışları vasitəsilə hakimiyyətin təkamülünün təhlilindən ortaya çıxan nəticə metafora və siyasət arasında müəyyən ümumi zəmindir. Tez-tez yazılı dildən nitqə siyasi keçid ilə xarakterizə olunan siyasi diskurs müntəzəm və xüsusi ünsiyyət bacarıqları ilə idarə olunur. Metaforaya müraciət siyasi mesajı çatdırmaq üçün ən səmərəli proseslərdən biri kimi görünür. Metafora yaradıcıdır; eynilə, siyasi çıxışlar da öz yaradıcılığı ilə dəyişikliyə işarə edir. Metafora dilin təkrar istifadəsinə imkan verir, siyasi nitqlər isə köhnə ideya və konsepsiyaları təkrar istifadə etməyə və təkrar emal etməyə meyllidir. Dəyərli və münasib kimi tanınmaq üçün metafora diqqəti cəlb etməlidir, çünki yaxşı siyasi nitq tamaşaçılarda müsbət təəssürat yaratmaq üçün diqqəti cəlb edən və buna görə də yaddaqalan fikirləri çatdırmalıdır. Bu cəlbedicilik həm Aristotel ənənəsindəki metaforaya, həm də siyasi davranışa aiddir. Bunun əksinə olaraq, yalan siyasi çıxışlar vasitəsilə yayılan aldatma kimi metaforadan qaynaqlanır. Qısacası, metafora siyasi nitqin tərtibi üçün həyati proses kimi görünür. Məcazi proseslə siyasi proses arasında aşkar oxşarlıqlar olduğuna görə metafora siyasi diskursun məhək daşıdır (The Associated Press, 2020; Pragglejaz Group, 2007: 1-39).

Kütləvi informasiya vasitələrində siyasi metaforaları təhlil edərkən bu linqvistik xüsusiyyətin ictimaiyyət tərəfindən çox təsirləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Prezidentlərin çıxışlarında aşkar edilmiş metaforaları araşdırarkən bu işdə Lakoffun Müasir Metafora Nəzəriyyəsindən (1992) istifadə edilmişdir. Lakofa (1992) görə metaforalar sadəcə sözlər və ya ifadələr deyil, onlar mənbə domenlərindən hədəf sahələrə qədər konseptual domenlər üzrə xəritələşdirməni əks etdirir. Başqa sözlə, metafora mənbə domenindən və hədəf domenindən ibarətdir. Gündəlik fəaliyyətlərdə istifadə etdiyimiz bir çox anlayışlar zaman, duyğular, ünsiyyət, ağıl və ideyalar kimi mücərrəd anlayışlardır ki, bunlar adətən insan bədəni, qida, obyekt və s. kimi daha konkret anlayışlarda metaforik şəkildə təsvir olunur (Musolff, 2017: 309-322).

Metaforaların istifadəsi anlayışları necə qavradığımız haqqında çox şey deyir. Yazılı mətnlərdəki metaforalara yazıçının mühiti və ətrafı təsir etmişdir. Lakof və Conson (1980) həmçinin metaforaların bizim necə qavradığımızı, düşündüyümüzü və etdiyimizi strukturlaşdıran bir vasitə rolunu oynadığını iddia etdilər. Daha mücərrəd anlayışları təsvir etmək üçün həyatımızda daha konkret təcrübədən istifadə etməyimiz qeyri-adi deyil. Siyasi liderlərin baxışları və missiyaları kimi siyasətin bəzi təbəqələri də mücərrəd sahədədir. Beləliklə, daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün bir strategiya kimi siyasi nitqdə metaforalardan geniş istifadə olunur. Məsələn, tədqiqatçılar Obamanın çıxışlarında metaforalardan necə istifadə etdiyini araşdırıb, Obamanın insanların

emosional olaraq əlaqə saxlaya bildiyi mənbə domenlərindən istifadə etdiyini və bu da onun xalqına təsir göstərməsinə kömək etdiyini iddia edirlər (Lakoff, 1996).

Prezidentin inauqurasiya çıxışları da mühüm və əlamətdardır. Siyasi nitq bir baxışı ifadə etməkdə o qədər güclü ola bilər ki, o, təkcə tarixi bir məqamın şərhi deyil, özü də tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bundan əlavə, inauqurasiyalar təkcə prezidentlərin baxışlarını və missiyalarını çatdırmaq üçün deyil, həm də vətəndaşlarının ürəyini qazanmaq üçün keçirilir.

SİYASƏT MÜHARİBƏDİR konseptual strukturu həm Amerika, həm də Azərbaycan siyasətinin geniş yayılmış koqnitiv çərçivəsindədir. Onun siyasi diskursda tez-tez görünməsinin iki əsas səbəbi var. Bir tərəfdən, Lakof və Conson (1980) qeyd etdiyi kimi, bizim mədəni biliklərimiz və fiziki münaqişə təcrübəmiz mücərrəd siyasi hərəkətlərin başa düşülməsini asanlaşdırır. Digər tərəfdən, müharibə metaforaları dinləyiciləri gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi üçün zəruri olan hərəkətlərə həvəsləndirmək cəhdi ilə mübarizə və səy oyatmağa xidmət edir (Jonathan, 2005: 304).

...son 15 il ərzində Azərbaycanda ***siyasi mübarizə*** *mədəniyyəti istiqamətində də müsbət meyillər müşahidə olunur və prezident seçkiləri kampaniyası bunu bir daha göstərir.*

Bütün iştirak etdiyi seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası ***qələbə qazanmışdır*** *və bu 25 il* ***qələbələr salnaməsidir****.*

İlham Əliyevin çıxışlarından verilmiş bu nümunələr siyasəti qazanılan bir döyüş olaraq düşüncəmizdə formalaşdırır. Nümunələrdən görürük ki, siyasət və müharibə iki fərqli anlayışlar olsalar da, müharibənin mənbə domen anlayışları hədəf konseptə, yəni siyasətə uyğunlaşdırılır, çünki onlar bəzi oxşarlıqları paylaşırlar.

MÜHARİBƏ və SİYASƏT arasındakı çarpaz xəritələşdirmə Baydenin də istifadə etdiyi bir sıra konseptual xəritələr yaradır. Onun nitqində siyasi seçkilər döyüşlər kimi konseptuallaşdırılır və buna görə də onların nəticəsi də seçkinin nəticəsi ilə əlaqələndirilir:

May history be able to say that the end of this chapter of American darkness began here tonight as love and hope and light joined in the battle for the soul of the nation. And this is a battle that we, together, will win.

Hərbi ssenari eyni şəkildə SİYASƏTÇİLƏR ƏSGƏRDİR, SİYASİ RƏQİBLƏR DÜŞMƏNDİR və DƏSTƏKÇİLƏR MÜTTƏFİQDİR konseptual xəritələrə yol açır ki, bu da Baydenə "məsləhət olunan və ya adlandırılan "düşmən"ə qarşı antipatiya hisslərini oyatmağa xidmət edir – və hissləri aşağıdakı nümunələrdə də göstərildiyi kimi, özlərinin eyniləşdirdikləri 'qəhrəman' şəxsiyyətə qarşı sədaqət və məhəbbət"ə yönəldir (Jonathan, 2005: 23)

So I take very personally the profound responsibility of serving as Commander in Chief. I will be a president who will stand with our allies and friends.

To make progress, we must stop treating our opponents as our enemy. We are not enemies. We are Americans.

Bununla belə, Bayden müharibə ilə bağlı leksikondan istifadə etsə də, o, nə silaha çağırış etmək, nə də qəzəb, kin və nifrət hissləri oyatmaq niyyətində deyil. Aşağıdakı nümunədə o, əvvəlki hökumətin yaratdığı qarşıdurmaya və əhalinin parçalanmasına son qoymaq istəyinə açıq şəkildə işarə edir:

We must end this uncivil war that pits red against blue, rural versus urban, conservative versus liberal.

Baydenin siyasi kampaniyası sələfinin yaratdığı vəziyyətə görə qarışıq bir ssenaridə baş verir. Əslində, o, müharibənin güclü rəqibi olduğunu açıq şəkildə göstərir və "qarşıdurma, sülh, qorumaq və müdafiə" kimi müsbət mənada qeyd olunan terminlər onun müharibə metaforalarında ən çox istifadə edilən bəzi terminlərdir. Bu cür birləşmələr sülh və qardaşlığa, dialoqa və anlaşmaya çağırış yaradır, beləliklə, diskursa barışdırıcı və isti ton verir.

POLITICS IS A JOURNEY/SİYASƏT SƏYAHƏTDİR

Bu konseptual metafora Lakoff (Lakoff, 1987: 275) tərəfindən təklif olunan təcrübəyə əsaslanan kinestetik MƏNBƏ-YOL-MƏQSƏD təsvir sxemi əsasında çərçivəyə salınıb. Burada məqsədə nail olmaq yol boyu səyahət etdikdən sonra əldə edilən hədəflər kimi başa düşülür.

Bu sxemlə əlaqədar olaraq, Lakoff daha sonra "The Contemporary Theory of Metaphor" (1993) əsərində metaforik strukturu inkişaf etdirir: UZUN MÜDDƏTLİ MƏQSƏDLİ FƏALİYYƏT SƏYAHƏTDİR. Bununla belə, əvvəlki bölmədə olduğu kimi, SİYASƏT SƏYAHƏTDİR konseptual metaforası "Metaphors We Live By" (1980) əsərində artıq təsvir edilmiş daha ümumi bir metafora kimi baxıla bilər, bu halda HƏYAT SƏYAHƏTDİR. Məsələn, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin inaqurasiya nitqindən götürülmüş nümunədə SİYASƏT SƏYAHƏT kimi çərçivəyə salınıb. O bu metafora vasitəsilə vətəndaşlara məqsədə çatmaq üçün irəliyə doğru inkişaf yolunu göstərir:

Biz bundan sonra da müstəqillik və qələbələr ***yolu ilə*** *gedəcəyik (8).*

Digər bir nümunədə isə İlham Əliyevin siyasi diskursunda istifadə etdiyi bu səyahət metaforası gələcək vədləri mövcud vəziyyətlə əlaqələndirərək nəsillər boyu əldə edilmiş uğurları təklif edir:

Bunun əsas şərti ondan ibarətdir ki, biz Ulu Öndərin ***yolu ilə gedirik****. Onun qoyduğu yol yeganə düzgün yoldur və Azərbaycanın müstəqillik tarixi bunun əyani sübutudur. Son 15 il ərzində* ***bu yolla gedərək*** *biz böyük uğurlara imza atdıq (8).*

Bayden bu metafora vasitəsilə amerikalıları hara aparmaq istədiyini və mandatının məqsədinin nə olduğunu ifadə edir. O, Amerikanın verdiyi vədi bərpa etmək, yəni vətəndaşların Amerika arzusuna çatmasını təmin etmək niyyətindədir. Bu məqsədə çatmaq üçün vətəndaşlar demokratları dəstəkləməlidirlər, çünki onlar yeganə və yeganə irəliyə doğru yol göstərməyə imkan verirlər:

In times as challenging as these, I believe there is ***only one way forward****. As a united America. United in our* ***pursuit*** *of a more perfect Union.*

Təklif olunan məqsədə çatmaq üçün əhalini irəliyə aparan yolda Baydenin olması faktı SİYASİ LİDERLƏR REHBERDİR xəritələşdirməni tələb edir və aşağıdakı nümunələrdə o, Demokratlar və Respublikaçı sələfi arasında millətə rəhbərlik etmək üçün fərqli imkanları metaforik ifadələrlə aydınlaşdırır (Lakoff, 2004):

But she [Vice President Kamala Harris]'s overcome every obstacle she's ever faced.

We're always looking ahead . . . Ahead to an America that never leaves anyone behind.

A president who takes no responsibility, refuses to lead, blames others, cozies up to dictators, and fans the flames of hate and division.

Burada Bayden Demokrat üzvlərinin bələdçi kimi güclü müsbət imicini təqdim edir. O, Kamala Harrisin təcrübəsinə və yarana biləcək hər hansı problemin öhdəsindən gəlmək bacarığına işarə edir. Digər nümunədə o, heç kimi istisna etməməklə, bütün amerikalıları bu yolda səyahət edən tərəfdaşlar hesab etməyə hazır olduğunu bildirir. Bundan fərqli olaraq, Bayden prezident Trumpın millətin bələdçisi rolunu tənqid edərək sonuncu nümunədə onun liderlik çatışmazlığına və bunun vətəndaşlar arasında gətirdiyi mənfi nəticələrə ("nifrət", "bölünmə") işarə edir (Lakoff, 1991: 25-32).

Qısacası, hər iki prezident vətəndaşlarda birlik və inklüzivlik hissinə müraciət edərkən liderlik və siyasi fəaliyyət (Chilton, 2004: 52) ehtiva edən siyasi konsepsiyaları konseptuallaşdırmaq üçün JOURNEY/ SƏYAHƏT metaforasından istifadə edir. Bütün vətəndaşlar işıqlı gələcək arzusunun hədəfinə çatmaq üçün bir yerdə olmalıdırlar. Onlar bir millət kimi səy göstərməli və hökumətin yanında olmalıdırlar, çünki yalnız bu onları tərəqqi yolunda apara bilər.

MİLLET BİNADIR.

Binadan mənbə sahəsi kimi istifadə edən metaforalar yuxarıda müzakirə olunanlarla sıx bağlıdır, çünki tikinti və səyahət, inkişafın əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə nail olunmasına səbəb olduğu iki fəaliyyətdir (Jonathan, 2004: 95). Məsələn, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin nitqində:

Biz qeyd etdiyim sahələr üzrə səylərimizi davam etdirəcəyik, Azərbaycanı daha da qüdrətli ölkəyə çevirəcəyik.

...Hamımızın amalı ondan ibarətdir ki, ölkəmiz daha da güclənsin, daha da qüdrətli dövlətə çevrilsin, Azərbaycan vətəndaşları daha da yaxşı yaşasınla (15).

Tikinti yaradıcı prosesin mövcudluğunu nəzərdə tutur və bir millət qurmağı hədəfləməklə prezident milli kimliyin yenidən qurulması prosesində güclü iştirak hissi yaratmaq niyyətindədir.

Bayden isə "SİYASƏTÇİLƏR VƏ VƏTƏNDAŞLAR İNŞAATÇILARDIR" ifadəsindən istifadə edir, o, həm də seçiciləri inklüziv *biz* formasından birgə istifadə etməklə tikinti prosesinə cəlb edir. Daha sonra burada metaforaların qurulması müsbət qiymətləndirmədir, çünki uzunmüddətli sosial məqsədlərə doğru irəliləyiş hökumət və xalq arasında sosial əməkdaşlıq tələb edir (Jonathan, 2004: 71).

It's an America we can rebuild together.

That's why my economic plan is all about jobs, dignity, respect, and community. Together, we can, and we will, rebuild our economy. And when we do, we'll not only build it back, we'll build it back better.

We have the opportunity to defeat despair and to build a nation of prosperity and purpose.

Göründüyü kimi Bayden sadəcə tikinti deyil, yenidən qurmaq haqqında danışır. Bununla da prezident üstüörtülü işarə edir ki, millət indi məhv edilib. Beləliklə, o, Donald Trampın millətin sosial, iqtisadi və əmək rifahına, dövlətinin bütövlüyünə cavabdeh olduğunu iddia edir və özünü vəziyyəti düzəltməyə qadir biri kimi incəliklə irəli sürür. Bu müddəa son nəticədə *prosperity and purpose* - 'rifah' və 'məqsəd' kimi müsbət işarələnmiş terminlərin istifadəsi ilə gücləndirilir. Bunlar terminologiya mütləq güclü müsbət mənalar daşıyır, çünki Charteris-Black tərəfindən qeyd edildiyi kimi, onlar arzu olunan sosial məqsədlərə doğru istək ifadə edirlər (Jonathan, 2004: 70-100). Buna görə də apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, MİLLƏT BİNADIR konseptual metaforası Baydenin "sağlam cəmiyyətin qurulmasına" münasibətini ifşa etməyə xidmət edir, eyni zamanda vətəndaşların milli mənsubiyyətlə bağlı duyğularına müraciət edir.

MİLLƏT ŞƏXSDİR.

"MİLLƏT ŞƏXSDİR" konseptual metaforası Lakoff və Consonun personifikasiya kimi təsvir etdiyi daha ümumi kateqoriyaya aiddir. Bu müəlliflərin fikrincə, personifikasiya bizə "dünyadakı hadisələri mənalandırmağa imkan verir. öz motivasiyalarımız, məqsədlərimiz, hərəkətlərimiz və xüsusiyyətlərimiz əsasında başa düşə biləcəyimiz terminlərdir". Bu kontekstdə burada ümumi personifikasiya "KORPORASİYALAR ŞƏXSDİR"dir. Bu xəritələşdirmə siyasi diskursda millət kimi oxşar xüsusiyyətlərə malik hər hansı digər varlığa tətbiq edilə bilər. Buna uyğun olaraq, "DÖVLƏT ŞƏXSDİR" submetaforasının "xarici siyasət konsepsiyalarının əsasını təşkil edən əsas metaforalardan biri" kimi istifadə edilməsinə eyham vuran Lakoffun özüdür (Lakoff, 1980: 243). Lakoff qeyd etməyə davam edir ki, bu metafora xarici siyasət kontekstində istifadə olunduğuna görə "dost" dövlətlər, "düşmən" dövlətlər və s. Dövlət üçün sağlamlıq iqtisadi sağlamlıqdır, güc isə hərbi gücdür" (Lakoff, 1980: 243). Bu metafora ən çox yayılmış olan Amerika haqqında konseptuallaşdırmaq və danışmaq üçün dəfələrlə istifadə olunur. Şəxslərin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri millətə aid edilir ki, bu da öz növbəsində bir neçə submetafora yaradır. Daha sonra, 1996-cı ildə siyasətdə millətin təcəssümündən istifadə ilə bağlı nəzəriyyələri davam etdirən və "MİLLƏT AİLƏDİR" submetaforunu inkişaf etdirən Lakoffun özüdür, burada millət diqqət və qayğıya ehtiyacı olan uşaqdır və hökumət onun iki fərqli modelə əsaslanan qoruyucu valideyni rolunu oynayır.: Strict Father (Mühafizəkarlıq) və Nurturant PARENT Valideyn (Liberalizm) (Əxlaq Siyasəti) (Kovecses, 2017: 13-27).

Ilham Əliyevin çıxışından:

Biz bu maliyyə resurslarını öz əlimizlə yaratmışıq və biz indi öz hesabımıza yaşayırıq. Xalq-iqtidar birliyi var. Ona görə mən əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqı və biz hamımız gələcəyə çox böyük nikbinliklə baxırıq. Hamımızın amalı ondan ibarətdir ki, ölkəmiz daha da güclənsin, daha da qüdrətli dövlətə çevrilsin, Azərbaycan vətəndaşları daha da yaxşı yaşasınlar.

Ümumi müstəvidə millət iş yerləri yaratmaq, vədlər vermək, vəziyyətlərlə məşğul olmaq, xəstəlikdən sağalmaq və ona qalib gəlmək, hərəkətləri yerinə yetirmək təşəkkür etmək və hətta zəngə cavab vermək kimi hərəkətləri yerinə yetirir. Amma daha konkret desək, fiziki əlamətlər Azərbaycan və Amerikaya aid edildiyi üçün NATION A BODY kimi xəritələrə rast gəlirik. Hər iki ölkə həm güc və xarakter kimi insani xüsusiyyətlərlə, eləcə də azad, ədalətli, səxavətli, güclü, fədakar, təvazökar və etibarlı himayədar olmaq qabiliyyəti ilə təsvir olunur.

I sought this office to restore the soul of America. To rebuild the backbone of the nation — the middle class.

I see a different America. One that is generous and strong. Selfless and humble.

Bununla belə, MİLLƏT ŞƏXSDİR təcəssümü burada hər biri müəyyən məqsəd daşıyan iki fərqli metonimiya ilə birləşir. Beləliklə, Bayden kollektiv şəxsiyyət yaratmağa çalışan "AMERİKA ƏHALİSİ ÜÇÜN MİLLƏT" dən istifadə edir (Musolff, 2017: 93; Charteris-Black, 2005: 322-23). Beləliklə, vətəndaşlar təsvir olunan millət tərəfindən təmsil olunduğunu hiss edərək, ona aid edilən xüsusiyyətlərin əsasən müsbət olduğunu hiss edirlər - özünü təmsil etmək və empatiyanı təşviq etməkdir - bu, son nəticədə vətənpərvərlik hissinə çevrilir, Amerikanın özünəməxsusluğunda böyük dəyərə malikdir. Digər tərəfdən, Bayden MİLLƏT ÜÇÜN SİYASETÇİ (Musolff, 2017: 93) və ya MİLLƏT ÜÇÜN HÖKUMƏT metonimiyasından istifadə edir (Jonathan, 2005: 257), bu da çox geniş yayılmış strategiyadır.

Nəticə

Bu tədqiqat göstərir ki, siyasi kontekstlərdə istifadə olunan konseptual metaforalarda gizli olan güclü ideoloji komponent onların təhlilini Tənqidi Diskurs Təhlili üçün əsas diqqət mərkəzinə çevirir. Stenin qeyd etdiyi kimi, “xüsusi metaforik formaların xüsusi dil növlərində meydana çıxması” (Steen, 1999: 57; Lakoff, 1993: 51) təkcə təsdiq edilmir, həm də müəyyən metaforik strukturların konkret kontekstlərdə, bu halda Amerika siyasi ssenarisində də baş verir.

Bu məqalə boyu müzakirə edilən dörd metafora, ilk növbədə, bir-birinə zidd olan iki ideoloji funksiyaya xidmət edir. Onlar bir tərəfdən, milləti və onun işlərində hər cür harmoniyanı mütləq məhv edənlər kimi çoxsaylı mənfi konnotasiyalarla təsvirlərini yükləyərək siyasi rəqibi şeytana salmağa çalışırlar. Qarşı tərəfdən, onlar liderlərin öz siyasi partiyasının son dərəcə müsbət üzünü təmsil etmək niyyətindədirlər.

İstifadə olunan metaforalar prezidentlərin şüuraltını əks etdirir, onların nitqini daha şou göstərmək üçün bəzəmir, əksinə ideoloji mənbəyə malik dil resurslarıdır. Onlar həm inandırmağa, həm dinləyicinin diqqətini cəlb etməyə, həm də özünü seçicilərin yaddaşında saxlamağa çalışırlar. Çarteris-Blek sözləri ilə desək, burada metaforalardan “doğru səslənən, eləcə də düzgün işin əsasını ifadə edən istəkli diskurs” yaratmaq üçün istifadə olunur (Jonathan, 2005: 304).

Ədəbiyyat

1. United States, The White House. (2021). “Inaugural Address by President Joseph R. Biden, Jr.” Speeches and remarks. The White House, 20 Jan. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/01/20/inaugural-address-by-president-joseph-r-biden-jr/
2. Pragglejaz Group. (2007). “MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse”. Metaphor and symbol, vol. 22. №1, pp.1-39. www.lancaster.ac.uk/staff/eiaes/Pragglejaz_Group_2007.pdf.
3. Musolff, A. (2017). “Metaphor and persuasion in politics”. The routledge handbook of metaphor and language, edited by Semino, Elena, Zsofia Demjen. Routledge, pp.309-322.
4. Lakoff, G. (1996). Moral politics. University of Chicago.
5. The Associated Press. (2020). “Transcript of President-elect Joe Biden’s victory speech”. APNEWS. Nov. https://apnews.com/article/election-2020-joe-biden-religion-technology-race-and-ethnicity-2b961c70bc72c2516046bffd378e95de
6. Jonathan, C.B. (2005). Politicians and rhetoric: The persuasive power of metaphor. Palgrave MacMillan, 304 p.
7. Lakoff, G. (1987). Women Fire and Dangerous Things: What categories reveal about the Mind. University of Chicago, 275 p.
8. https://president.az/az/articles/view/28071
9. Lakoff, G. (2004). Don’t Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate. Chelsea Green Pub. Co.

10. Lakoff, G. (1991). "Metaphor and War: The metaphor system used to justify war in the Gulf." Peace Research, vol. 23, №2/3, pp.25-32. JSTOR, www.jstor.org/stable/23609916 .
11. Chilton, P. (2004). Analysing political discourse: Theory and practice. Routledge, 52 p.
12. Jonathan, C.B. (2004). Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. Palgrave MacMillan, 71 p.
13. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago.
14. Kovecses, Z. (2017). "Conceptual metaphor theory". The Routledge Handbook of Metaphor and Language, edited by Semino, Elena, and Zsofia Demjen. Routledge, pp.13-27.
15. Musolff, A. (2017). "Metaphor and persuasion in politics". The Routledge Handbook of Metaphor and Language, edited by Semino. Elena, Zsofia Demjen. Routledge, pp.309-322.
16. Steen, Gerard, J. (1999). "From Linguistic to Conceptual Metaphor in Five Steps". Metaphor in Cognitive Linguistics, edited by Gibbs, Raymond W., John Benjamins Pub. Co., pp.57-77.
17. Lakoff, G. (1993). "The Contemporary Theory of Metaphor". Metaphor and Thought, edited by Ortony Andrew, 2nd ed., Cambridge University Press, pp.51-202.

Göndərilib: 30.09.2023 Qəbul edilib: 08.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/52-57

Şəfa Vəliyeva
Bakı, Azərbaycan
sh_m.baku@yahoo.com

AQRAR-HÜQUQ ANLAYIŞI VƏ BU SAHƏYƏ DAİR HÜQUQİ SƏNƏDLƏRİN ƏSAS MİSSİYASI

Xülasə

Hüquq anlayışı müasir dövrdə aktuallığı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biridir. Dünya ölkələrində aqrar sahəyə dair qüvvədə olan normativ-hüquqi sənədlər toplusu bu sahəyə dair qanunları özündə ehtiva edir. Məqalədə ölkəmizdə aqrar sektorda ədalətin həyata keçirilməsində aqrar hüququn inkişafı ilə bağlı sənəd-informasiya resurslarının və qanunvericiliyin öyrənilməsinə yönəlmiş normativ hüquqi sənədlərin ümumi təhlilləri aparılmış, aqrar sahədə olan hüquqi sənədlərin əsas əlyetərliyi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *normativ-hüquqi sənəd, hüquq, aqrar hüquq, inkişaf, problem*

Shafa Valiyeva
Baku, Azerbaijan
sh_m.baku@yahoo.com

Concept of agricultural law and main mission of legal documents in this field

Abstract

The concept of law is one of the most important fields in modern times. The set of normative-legal documents in force in the agrarian field in the countries of the world includes the laws in this field. In the article, a general analysis of normative legal documents aimed at the study of legal documents and information resources related to the development of agrarian law in the implementation of justice in the agrarian sector in our country was carried out, and the main availability of legal documents in the agrarian field was noted.

Keywords: *normative-legal document, law, agrarian law, development, problem*

Giriş

İlk öncə onu qeyd edək ki, hüquq mürəkkəb və çoxaspektli bir sahədir. Onun mövcud olduğu tarix boyu ona elmi maraq daim artmaqdadır. Hüququn başa düşülməsi, onun mahiyyəti ilə bağlı suallar həmişə aktualdır, çünki bəşəriyyətin inkişafının hər bir yeni mərhələsi hüququn yenilənməsini nəzərdə tutur. Hüquq sistemi özündə aşağıdakı əsas sahələri birləşdirir:

- ✓ Konstitusiya hüququ;
- ✓ İnzibati hüquq;
- ✓ Maliyyə hüququ;
- ✓ Aqrar hüququ;
- ✓ Mülki hüquq;
- ✓ Ailə hüququ;
- ✓ Əmək hüququ;
- ✓ Cinayət hüququ;
- ✓ Mülki-prosessual hüquq;
- ✓ Cinayət-prosessual hüquq və s.

Məqalədə əsas tədqiqat apardığımız sahə aqrar hüquq olduğu üçün bu sahəyə dair ümumi təhlillərə daha geniş yer verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Hüququn çoxaspektli sahələri mövcuddur ki, bunlardan da biri aqrar hüquq adlanır. Bu aspektdən hüququn öyrənilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, aqrar sahədə olan hüquqi-normativ sənədlərin təhlili və istifadəedilmə

mexanizmi kompleks şəkildə aqrar hüquq sahəsində tədqiq olunur (Axundzadə, Əsədov, 2003: 516).

1. Tədqiqat metodları.

Məqalə ölkəmizdə aqrar sektorda ədalətin həyata keçirilməsində aqrar hüququn inkişafı ilə bağlı ədəbiyyat və qanunvericiliyin öyrənilməsinə yönəlmiş normativ hüquqi sənədlərdən istifadə etməklə təhlilər aparılmışdır. Analiz, sintez və müqayisəli təhlil metodların istifadə olunaraq məqalənin kompleks şəkildə izahı verilmişdir.

2. Aqrar-hüquq münasibətləri.

Kompleks ixtisaslaşmış sahə kimi aqrar hüququn hüquqi tənzimlənmə predmeti yalnız həmin hüquqa xas olan ictimai münasibətlərin müəyyən qrupudur. Hüquq elmində "Kənd təsərrüfatı hüququ" termini də işlədilir ki, bu da mahiyyət etibarilə "Aqrar hüquq" termini ilə sinonimdir, yəni onların əvəzlənməsi baş verir (Rygalova, 2002: 240). Aqrar hüquq termini hüquq sahəsi kimi hüquq bölməsinin xüsusiyyətlərini dəqiq ifadə edir. Hüququn müvafiq sahəsini formalaşdırmaq üçün bu sahəyə dair direktiv sənədlər əsas qanunvericilikdir ki, bu da dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Aqrar hüquq termini bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə 60 ildən artıqdır ki, işlədilir. Lakin dünya elmi ədəbiyyatlarında aqrar hüququn hələ indiyə qədər dəqiq və kompleks şəkildə nəyi öyrəndiyi mübahisəlidir (Ivakin, 2010: 27). Bir qrup alimlər aqrar hüququn qanunvericiliyinin mövcud olmasını etiraf eləsələr də, hüququn həmin kompleks sahəsinin mövcudluğunu inkar edirlər.

Kənd təsərrüfatı hüququ kənd təsərrüfatının tədarük zəncirini (istehsal, marketinq və satış) tənzimləyən qanunlar, qaydalar, fərmanlar, müqavilələr və qurumlardan (universitetlər, maliyyə və marketinq sistemləri, nəqliyyat) ibarətdir. Burada əsas diqqət kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı olan hüquqi sənədlərdir (4).

Aqrar hüququna kənd təsərüfatı sahəsində cəmləşmiş, xüsusi, dövlət, bələdiyyə mülkiyyətlərinə əsaslanan torpaq, əmlak, əmək, təşkilati – idarəçilik münasibətlərinin üzvi kompleksi kimi aqrar münasibətlər daxildir (Məmmədov, 2003: 66-75). Bura həmçinin digər fəaliyyətlə məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələri və birlikləri, eləcə də kəndlilərin fəaliyyəti və vətəndaşların şəxsi yardımçı təsərrüfatındakı fəaliyyəti də aid edilir. Beləliklə, aqrar hüquq torpaq-əmlak münasibətlərini, bununla yanaşı kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsindəki təşkilati idarəçilik münasibətlərini öyrənir. Yuxarıda göstərilən hüquq sahələri birləşərək vahid və tam şəkildə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemini təşkil edir. Ölkə ərazisində hüquq sisteminin daha çox hüquq sahələrindən ibarət olması nizamlanma sahələrini də genişləndirir. Belə olduqda ölkə ərazisində yaranan münasibətlər də müxtəlif olur. İctimai həyat ilə hüquq sistemi əlaqəlidir. İctimai həyat inkişaf etdikcə yeni münasibətlər yaranır. Bununla əlaqədar olaraq yeni hüquq normaları, institutları və sahələri yaranır. Bunun nəticəsində aqrar hüquq sistemi də yenilənir və zənginləşir (6; 7).

3. Hüquqi müstəvidə Azərbaycanın aqrar islahatları.

Azərbaycanın aqrar islahatları və ya torpaq islahatları 1995-ci ildən Aqrar İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış və qəbul edilmiş qanunlar toplusudur. Bu sahəyə dair hüquqi-normativ sənədlərin yaradılması, mövcud mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsi və iqtisadi fəaliyyətə təkan verilməsi üçün islahatlara başlanılmış və həyata keçirilmişdir. İslahatların əsas məqsədləri torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun bərqərar olması, bazar iqtisadiyyatının yaradılması və daha da inkişaf etdirilməsi, ölkə vətəndaşlarının yerli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi və ümumilikdə həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəldilməsi olmuşdur (Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2014: 152).

Cədvəl 1. Aqrar sahəyə dair bəzi hüquqi-normativ sənədlər (Qanunlar).

“Aqrar islahatın əsasları haqqında” AR Qanunu	18.02.1995
“Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında” AR Qanunu	22.12.1998
“Torpaq icarəsi haqqında” AR Qanunu	11.12.1998
“Pambıqçılıq haqqında” AR Qanunu	11.05.2010
“Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında”, “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında”, “Arıçılıq haqqında”, “Reklam haqqında” və “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarında dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu	12.07.2019
“Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu	12.07.2019
Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 8 fevral tarixli 782 nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsi” ndə, “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında”, “Dövlət rüsumu haqqında”, “Baytarlıq haqqında”, “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” və “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu	27.06.2019
“Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu	27.06.2019
“Fitosanitar nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu	03.05.2019
“Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında”, “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında”, “Turizm haqqında” və “Elektrik və istilik stansiyaları haqqında”	03.05.2019

Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu	
Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	03.05.2019

Mənbə*:https://www.agro.gov.az/az/qanunvericilik/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-fermanlari.*

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqil dövlət oldu və müstəqilliyin ilk illərində siyasi, sosial, iqtisadi və ictimai sektorlar kimi hakimiyyətin əsas hərəkətvericiləri mübarizə aparırdı. Bu dövrdə bütün elm sahələrində olduğu kimi aqrar hüquq sahəsində də müəyyən çatışmazlıqlar mövcud idi. Aqrar hüquq sahəsinin təkmilləşdirilməsi üçün ən vacib aspektlərdən biri yeni torpaq siyasətinin və islahatlarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi idi. Torpaq islahatlarının aparılmasında əsas təkan ondan ibarət idi ki, əhali kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə təmin olunsun. İqtisadi sıçrayış prosesinin yaradılması məqsədilə islahatlardan əvvəl Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci ilin martında 313 saylı fərmanı ilə Aqrar İslahatlar üzrə Xüsusi Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Aqrar İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının əsas vəzifələrindən biri aqrar islahatlar proqramının işlənib hazırlanmasından ibarət idi. Bu, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrin tədqiqi və ölkənin müxtəlif sektorlarında eksperimentlərin aparılması yolu ilə həyata keçirilmişdir. Aqrar İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının digər vəzifələrinə ərazi islahatı proqramlarının yoxlanılması, bu islahatların necə həyata keçiriləcəyinə dair təlimatların verilməsi və torpaq islahatının gedişi haqqında əhalinin məlumatlandırılması daxildir. Bu qanun 1996-cı il iyulun 16-da imzalanmış və bundan əvvəlki islahatlar üçün zəmin yaratmışdır. Rəsmi sənəddə qeyd edildiyi kimi, islahatın məqsədi: iqtisadi müstəqillik və sosial bərabərlik prinsipləri əsasında yeni torpaq mülkiyyəti münasibətlərinin yaradılması, bazar iqtisadiyyatının və sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişafı, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, o cümlədən əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına nail olmaqdır (Axundzadə, Əsədov, 2003: 516).

Bu dövrdə “Torpaq haqqında” islahatın həyata keçirilməsi qaydaları “Aqrar İslahatlar üzrə Regionlar Komissiyası” tərəfindən həyata keçirilirdi. Aqrar İslahatlar üzrə Regionlar Komissiyasının tərkibinə müvafiq rayonun İcra Hakimiyyətinin Başçısı, Dövlət Torpaq Komitəsinin əməkdaşları və müstəqil mütəxəssislər daxil idi. Torpaq islahatı torpaqların dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilməsini müəyyən etdi. Birinci mərhələ dövlət mülkiyyətində olan torpaqların bir hissəsinin hüquqi sənədlərə uyğun olaraq vətəndaşlara pulsuz verilməsini əhatə edirdi. Dövlət qurumlarının əsas vəzifəsi əhalini torpağa sahib olmaq üçün lazımi sənədlərlə təmin etmək və torpağın alınması üçün tələblərin siyahısını yaratmaq idi. Bu qurumun əsas vəzifələrindən biri də həmçinin torpaqların özəlləşdirilməsi prosedurlarını və torpaq mülkiyyətçilərinin hüquqlarını müəyyən etmək idi (İbrahimov, İbrahimov, 2004: 280; 10).

“Torpaq vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu torpaq vergisinin hesablanması, ödənilməsi qaydalarını, obyektlərini və müddətini müəyyən edir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq şəxslərə verilmiş torpaqlar vergitutma obyekti sayılır. Bununla belə, bu vergi növü üzrə bir sıra güzəştlər mövcuddur – ümumi istifadədə olan torpaqlar (mülkiyyətçisinin kimliyindən asılı olmayaraq – fiziki və ya dövlət), dövlət mühafizəsi və ehtiyatında olan torpaqlar, rekreasiya torpaqları, mədəni-tarixi təyinatlı, sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan təbii fondlar (su, ağac) və istifadəyə yararsız və ya az istifadə olunan, kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün fiziki şəxslərə verilmiş

torpaqlar vergidən azad edilir.Vergi birdəfəlik tutulur, yəni iqtisadi fəaliyyətin həcmindən asılı olmayaraq vergi ödəyiciləri hər il yalnız sabit məbləğdə vergi ödəyəcəklər (11).

Dövlət torpaq kadastrı, torpaq monitorinqi və strukturu haqqında.

Bu qanun 1998-ci il dekabrın 22-də imzalanmışdır və dövlət torpaq kadastrının aparılmasını tənzimləyir, Azərbaycan Respublikasının ərazisində torpaqlardan istifadəyə nəzarət edir. Bu kadastr torpaq mülkiyyətinin qeydiyyatını, torpağın kəmiyyət və keyfiyyətini və onların iqtisadi qiymətləndirilməsini nəzərə alan məlumatların məcmusudur. Torpaqlarda təşkilati işlərə nəzarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu yolla hökumət torpaqların vəziyyətinə, yəni münbitlik və çirklənmə səviyyəsinə nəzarət edir. Hökumət vaxtında nəzarət etməklə və tədbirlər görməklə torpaqdan qeyri-rasional istifadənin mənfi nəticələrinin qarşısını ala və aradan qaldıra bilər. Bu qanun dövlət torpaq kadastrı üçün vahid sənədləşmə sistemini müəyyən edir. Buraya torpaq mülkiyyətçilərinin hüquqları, köçürmə haqqında şəhadətnamələr və s aiddir (12).

5.Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafı.

Ulu öndər Heydər Əliyev daim aqrar hüquq sahəsinə diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Ulu öndər H. Əliyev torpağın özəlləşdirilməsinə, onun kəndliyə verilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu dövrdə Torpaq, Meşə və Su məcəllələri, "Seleksiya nailiyyətləri haqqında", "Toxumçuluq haqqında", "Torpaq icarəsi haqqında", "Torpaq bazarı haqqında", "Torpaqların münbitliyi haqqında", "Yeyinti məhsulları haqqında", "Taxıl haqqında", "Balıqçılıq haqqında", Tütün və tütün məmulatları haqqında", "Üzümçülük və şərabçılıq haqqında", "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında", "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında", "Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi haqqında", "Yaşıllıqların mühafizəsi haqqında", "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" və bir sıra digər qanunlar qəbul edildi (13; Axundzadə, Əsədov, 2003: 516).

Ulu öndərin layiqli davamçısı Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən də bu sahəyə diqqət və qayğı daim göstərilməkdədir. Aqrar sahənin inkişafı yoxsulluğun azaldılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilən dövlət proqramlarında aparıcı yeri tutub. "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" və digər qəbul olunmuş sənədlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlakında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasını təmin edib. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramı" da əsasən regionlarda işsizliyin aradan qaldırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldilib. Bu problemlərin həlli aqrar sahənin inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir və aqrar sektorla sıx bağlıdır. Ölkədə aqrar emal sənayesinin dayanıqlı inkişafı qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından vacibdir. Bunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatının yüksəlişinə dəstək mexanizmi məqsədyönlü şəkildə davamlı olaraq təkmilləşdirilməlidir (14).

Ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Kənd təsərrüfatı vergilərdən azaddır;
- İstehsalçılara büdcədən güzəştli kreditlər verilir;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi üzrə idxal olunan əksər istehsal vasitələrinə gömrük güzəştləri tətbiq edilir;
- Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının dəyərinin 40%-i büdcədən ödənilir və onlar lizinq yolu ilə satılır;
- Kənd təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50 faizi dövlət tərəfindən ödənilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" ndə ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış, 2025-ci

ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub və onların icrasını təmin edən tədbirlər təsdiq olunub. Artıq respublikamızda bu tədbirlərin icrasına başlanılıb və nəzərdə tutulan müddətlərdə ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, kənd təsərrüfatında transformasiya üçün geniş əhatəli əlverişli şərait təmin ediləcək (15; 16; 17).

Nəticə

Respublikada aqrar hüququn inkişafında, mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün bu sahəyə dair tərtib edilən hüquqi-normativ sənədlərin ilk öncə ümumi təhlilləri aparılmalıdır. Respublikada bugünkü aqrar inkişaf dinamikasında çoxlu eniş-yoxuşlarla üzləşir, buna görə də hökumət hazırlanmış proqramlar əsasında sertifikatların təmin edilməsi və sosial ədalətə əsaslanan hüquqi nəzarət baxımından xidmət konsepsiyası yaratmalıdır ki, bütün bu məsələlər hüquqi müstəvidə öz həllini tapsın. Bu sahədə mövcud olan problemlər aşağıdakılardır.

✓Müasir dövrdə aqrar hüquq sahəsində fundamental elmi tədqiqatların aparılmaması;

✓Elmi kitabxanalarda aqrar hüquq sahəsinə dair ədəbiyyatların azlığı;

✓Bu sahə üzrə elmi tədqiqatla məşğul olan şəxslərdə elmi məqalə yazarkən xarici əsərlərə istinad edilən müqayisəli təhlillərin aparılmaması və s.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə, L.T., Əsədov, A.Ə. (2003). Aqrar hüququ. Bakı: Qanun, 516 s.
2. Rygalova, L.V. (2002). Agrarnoye pravo. M.: Akademiya, 240 s.
3. Ivakin, V.I. (2010). Agrarnoye pravo: programma distsipliny. M.: Yuridicheskiy Institut MIIT, 27 s.
4. https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/agricultural-law
5. Məmmədov, H. (2003). Aqrar bölmədə aparılan islahatların nəticəsi, problemlər və perspektivlər. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, s.66-75.
6. https://e-qanun.az/framework/8245
7. https://e-qanun.az/framework/5379
8. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2014). Bakı şəhəri, 16 aprel, № 152.
9. İbrahimov, İ.H., İbrahimov, E.R. (2004). Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi. Bakı: Çıraqlı, 280 s.
10. “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (11 dekabr 1998-ci il).
11. “Torpaq vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (24 dekabr 1996-cı il).
12. “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (18 iyun 2002-ci il);
13. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında”Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27 noyabr 2001-ci il).
14. https://www.agro.gov.az/az/qanunvericilik/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-fermanlari
15. https://modern.az/prezidentilham-eliyevin-aqrar-siyaseti-15-ilde-/180394
16. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2018). Bakı şəhəri, 22 may, № 89.
17. Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2019). 19 avqust.

Göndərilib: 26.08.2023 Qəbul edilib: 01.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/58-63

Zenfira Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
turalmemmedov521@gmail.com

MUZEYŞÜNASLIĞA YENİ BAXIŞLAR

Xülasə

Bu yazıda muzeyşünaslıqda yeni yanaşmalar və təcrübələr araşdırılacaq. İlk növbədə muzey anlayışlarında və muzeylərin funksiyalarında dəyişikliklər qiymətləndiriləcək. Daha sonra öz perspektivini yalnız keçmişə çevirmək əvəzinə, bütövlükdə indini keçmiş, indi və gələcək kimi seçən muzeylərin cəmiyyətlə münasibətlərindəki fərqli rolları şərh ediləcək. Bu kontekstdə muzeylərin ziyarətçiləri keçmişi düşündürən, bu günü şərh edən, gələcəyə dair nəticə çıxaran, onları suala yönləndirən vasitəçi vəziyyətə düşdüyündən bəhs ediləcək. Beləliklə, muzeylərin ziyarətçilərlə qurduğu birtərəfli ünsiyyət tərzinin dəyişdiyi vurğulanacaq. Məqalə giriş, yarımbaşlıqlar və nəticə hissələrdən ibarətdir.

Açar sözlər: *muzey, Beynəlxalq Muzeylər Şurası, mədəni irs, cəmiyyət, sərgi, ekspozisiya*

Zenfira Seyidova
Nakhchivan State University
turalmemmedov521@gmail.com

New perspectives on museum study

Abstract

This article will explore new approaches and practices in museology. First of all, changes in museum concepts and functions of museums will be evaluated. Then, the different roles of museums in their relationship with society will be interpreted, choosing the present as a whole as past, present and future, instead of turning their perspective only to the past. In this context, it will be said that the visitors of the museums are in an intermediary position that makes them think about the past, interprets the present, draws conclusions about the future, and directs them to the question. Thus, it will be emphasized that the one-way communication style of museums with visitors has changed. The article consists of introduction, subsections and conclusion parts.

Keywords: *museum, International Council of Museums, cultural heritage, society, exhibition, exposition*

Giriş

Beynəlxalq Muzeylər Şurası (ICOM) tərəfindən muzeylərə verilən təriflərə əsasən, muzeylərdə baş verən dəyişiklikləri asanlıqla izləmək olar. Bu təriflər muzeyin tərifin verildiyi dövrdəki mənalarını izah etməklə yanaşı, həm də muzeyin cəmiyyət üçün nə demək olduğunu göstərir. O, həm də cəmiyyətin muzey üçün əhəmiyyətini də aydın şəkildə əks etdirir. Məsələn, 1946-cı ildə İCOM tərəfindən muzeyin ilk tərifi muzey və kolleksiya arasındakı əlaqəyə diqqət yetirdiyi halda (ICOM, 1946), 1951-ci ildə verilən tərifdə muzeyin cəmiyyətin ortaq maraqları və zövqləri məqsədilə muzeylərin qorunma funksiyası və davamlılığına toxunulmuş və muzeydə tədris məsələləri də verilən tərifə əlavə edilmişdir (ICOM, 1951). 1961-ci ildə yenilənmiş tərifində muzeyin qorunma funksiyasına, eləcə də kolleksiya, tədqiqat və sərgi kimi digər funksiyalarına diqqət çəkilmişdir (ICOM, 1961). 1974-cü ildə muzeyin yeni tərifi qəbul edildi və muzeyin funksiyalarına köçürmə funksiyası əlavə edildi. Daimi qeyri-kommersiya təşkilatı ifadəsi yenidən daxil edilərkən, muzeyin bəşəriyyətin təhsili, işi və estetik zövqü üçün öz funksiyalarını davam etdirməli olduğu qeyd edilərək muzeyin davamlılığına diqqət çəkilmişdir (ICOM, 1974). Bu təriflərə əsaslanaraq demək olar ki, muzeylər - mənfəət güdmədən xalqı maarifləndirən, cəmiyyətin

estetik zövqü üçün tədqiqat aparan, toplayıcı, qoruyucu, sərgiləyici və köçürmə funksiyalarını həyata keçirən, o cümlədən ziyarətçisi olmadan da var ola bilən təsisatlardır.

Təxminən 30 ildir istifadə edilən 1974-cü il tərifindən sonra bu tərifin muzeyin yenilənmiş məzmununu və funksiyalarını izah etmək üçün kifayət etmədiyi anlaşıldı və 2007-ci ilin 24 avqustunda Vyanada keçirilən ICOM-un 22-ci Baş Assambleyasında yeni bir tərif qəbul edildi. Bu tərifdə, əvvəllər təbii və maddi mədəni irsə diqqət yetirən muzeyin məzmunu ilə bağlı əhəmiyyətli dəyişiklik edilmiş və 1946-cı ildən bəri yalnız maddi kolleksiyaların nümayiş oluna biləcəyi müəssisələr kimi düşünülən muzeylərdə kolleksiyanın məzmununun indi genişləndirildiyi vurğulanır. Qeyri-maddi mədəni irs termini 2003-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) tərəfindən qəbul edilmiş Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması Konvensiyasının yaratdığı məlumatlandırma ilə əlavə edilmişdir (ICOM, 2007).

Bəşəriyyətin maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin bütövlükdə qiymətləndirildiyi bu tariflə muzeylər maddi və qeyri-maddi mədəni irsi birlikdə qorumaq üçün yeni rollar almalı və yeni təcrübələr həyata keçirməli olduqlarını anladılar. Muzeyin bu yeni fəaliyyətləri və təcrübələri ilə muzeydə yalnız tarixi eksponatların və ya sənət əsərlərinin mövcud olmasına dair ümumi qəbul edilmiş fikir dəyişmiş və qeyri-maddi mədəni irsin də muzeydə öz xüsusiyyətləri ilə yerləşə biləcəyi fikrinə çevrilməyə başlamışdır. Bununla belə, tərifdə qeyri-maddi mədəni irsin maddi mədəni irs kimi qorunub saxlanmalı olduğu izahı daxil edilmiş və Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Mühafizəsi üzrə Konvensiyanın konservasiya yanaşması və bu irsin maddi irsdən fərqli olaraq muzeylərdə necə qorunmalı olduğu qeyd edilməmişdir. Bu səbəbdən bir çox muzeylər öz yanaşmaları baxımından maddi və qeyri-maddi mədəni irsin muzeydə birlikdə mühafizə olunmasını qəbul edir, lakin icra baxımından hansı metodu mənimsəməli və konservasiya təcrübələrini necə həyata keçirməli olduqlarını bilmirlər. ICOM-un 2007-ci il tərifində muzeyin təhsil və tədqiqat funksiyalarına əyləncə də əlavə edildi və muzey ziyarətçilərinin muzeydə əylənməsi vacib oldu və beləliklə, muzeyə daha çox ziyarətçi cəlb olundu. Paylaşma muzeylərin cəmiyyətlə görüşmə üsullarından biri kimi qəbul edilmiş və muzeyin təkcə institusional inkişafı üçün deyil, həm də cəmiyyətin inkişafı üçün öz funksiyalarını davam etdirməli olduğu ideyası qəbul edilmişdir.

ICOM-un 1946, 1951, 1961, 1974 və 2007-ci illərdə qəbul etdiyi muzey tərifləri, 2019-cu ildə açıqlanan alternativ muzey tərifi və 2022-ci ildə qəbul edilən yeni muzey tərifinə qədər, bütövlükdə muzeylərin məzmunu, kolleksiyası, sosial rolu, spesifik funksiyaları, davamlılığı və qeyri-kommersiya xarakterli olması diqqət mərkəzində olmuş və nəticədə onlar muzeylərin ümumi xüsusiyyətlərində birləşə bilmişdir. Lakin yeni və əhatəli tərif üçün müasir muzeyşünaslıq yanaşmaları ilə ortaya çıxan, tamamilə fərqli məzmun və təcrübəyə malik yeni muzey nümunələrini nəzərə almaq lazım idi. ICOM-un Muzeyin Tərifi, Gözləntilər və Potensialları Daimi Komitəsinin 2018-ci ildə açıqladığı hesabatda bildirilib ki, yeni muzey tərifi bütün dünyada muzeylərin fəaliyyət göstərdiyi çox fərqli dünya görüşlərini, şərtləri və ənənələri hörmətlə qəbul etməli və nəzərə almalıdır (Standing Committee For Museum Definition, Prospects And Potentials MDPP, 2018: 2). Muzeylərin bu fərqli baxışları, şərtləri, ənənələri və ya praktikaları qiymətləndirildikdə başa düşülür ki, muzeyin inklüziv olması nəzərdə tutulan yeni tərifi əvvəlki ICOM tərifləri qədər asan və aydın sərhədlərə malik ola bilməz. ICOM-un 25-ci Baş Assambleyasında müzakirə edilən və razılaşdırıla bilməyən alternativ muzey tərifi 2019-cu ildə açıqlandı (Current Definition 2019). ICOM-un alternativ tərifi ilə mədəni irs bütövlükdə qiymətləndirilir və maddi və ya qeyri-maddi ayrılmaz vahid kimi qəbul edilir. Bu perspektiv açıq şəkildə göstərdi ki, mədəni irsin maddi və qeyri-maddi ayrı-seçkiliyi ola bilməz. Bundan əlavə, bu tərif ümumiyyətlə muzeyin əsas funksiyalarını qoruyub saxlamaq və mənfəətə yönəlməmək kimi dəyişməz cəhətlərini ehtiva edir. Bundan əlavə, muzeyin yeni mənalar qazandığı, cəmiyyətdə yeni rollar aldığı görünür. Yeni muzey tərifi 2022-ci ildə Praqada keçirilən ICOM-un Fövqəladə Baş Assambleyasında qəbul edilib. Maddi və qeyri-maddi mədəni irsi bütövlükdə nəzərdən keçirən tərifdə deyilir ki, muzeylər əlçatan, əhatəli, müxtəlifliyi və davamlılığı dəstəkləyən, ictimaiyyətin iştirakı və ünsiyyəti ilə formalaşan qurumlardır. Bundan əlavə, tərifdə muzeylər təhsil, zövq, düşüncə və bilik mübadiləsini əhatə edən təcrübələr təklif edən

qurumlar kimi qəbul edilir (ICOM, 2022). Bu yazıda ICOM-un muzeylərə verdiyi təriflər nəzərə alınmaqla muzeylərdəki dəyişikliklər və muzeyşünaslıqda yeni yanaşmalar araşdırılacaq.

1. Muzeyşünaslıqda yeni yanaşmalar.

Muzeyşünaslıqda dəyişən perspektivlərdən birincisi, ümumiyyətlə keçmişlə və tarixlə bağlı olan muzeylərin əhatə etdiyi zaman anlayışının fərqləndirilməsidir. Məsələn, Wendy M.K.Shaw muzeyi keçmişlə birbaşa əlaqələndirərək keçmişi keçmişə çevirən, müəyyən keçmişin seçilməsinə və "keçmiş" kimi qəbul edilməsinə imkan verən yer kimi müəyyən etmişdir (Shaw, 2015: 7). Ancaq indi görünür ki, bu anlayış dəyişib və muzeylər təkcə keçmişi təqdim etmir, həm də bu günü əks etdirir, hətta gələcəyi də nəzərdən keçirə bilmə potensialına malik olur. Muzeyin cəmiyyət tərəfindən bu günü idarə etmək və gələcəyə istiqamətləndirmək məqsədilə öz işini davam etdirmək üçün fəal şəkildə istifadə oluna bilməsi muzeyşünaslıq yanaşmalarının dəyişməsinin təzahürüdür. Steven Lubar əslində muzeyi insanların bir araya gələrək keçmişdən istifadə etməklə indiki zamanı öyrənə biləcəyi bir yer kimi təsvir etmişdir (Lubar, 2001: 171). Ketrin Kamminqs onu da vurğulamışdır ki, muzeylər təkcə keçmişlə bağlı deyil, həm də bu gün və gələcəklə bağlıdır (Cummings, 2018: 274). Ona görə də bu gün muzeylər keçmişi təqdim etməklə yanaşı, indini də tədbir və ya sərgi və ya müxtəlif təcrübələrlə əhatə etmək, dəyişikliyə və yeniliklərə açıq olmaq, cəmiyyətin bu gündən xəbərdar olmasını və bu günü analiz etməsini təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən təsisatlar kimi qəbul edilə bilər.

Bu gün müzakirə edilməli olan əsas məsələ muzeylərin bu perspektivi necə həyata keçirdikləri və ya həyata keçirəcəkləridir. Dieter Kramer muzeylərin cari dövrün gələcəklə necə əlaqə qura biləcəyinə toxunaraq bildirmişdir ki, muzeylər buna mədəni tədbirlər vasitəsilə nail ola bilərlər (Kramer, 2001: 38). Keçmişi, indini və gələcəyi bütövlükdə təqdim edən muzeylər və onların cəmiyyətlərin gündəlik həyatına və ya gələcəyinə təsiri baxımından Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərindəki Museu do Amanhanı nümunə göstərmək olar. Bu muzey keçmişi araşdıran, cari tendensiyaları təqdim edən və növbəti əlli il üçün mümkün ssenariləri araşdıran tətbiqi elm muzeyi kimi yaradılıb. Museu do Amanhã davamlılıq və birgəyaşayış nöqteyi-nəzərindən bəşəriyyətin qarşıdakı illərdə qarşılaşacağı mümkün imkanları və çətinlikləri araşdırır, 2030-cu il Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə bağlı tədbirlər təşkil edir və layihələr həyata keçirir. Muzeydə həmçinin Pensando o Amanhã (Sabah haqqında düşünmək) kimi nəşrlər var ki, bu nəşrlər bəşəriyyətin gələcək illərdə qarşılaşacağı imkanları və problemləri araşdırır. Müəyyən bir dövrü təqdim edən açıq hava muzeylərindən fərqli olaraq, Belçikadakı Bokrijk Açıq Hava Muzeyi ziyarətçiləri eksponatları ilə 2050-ci ildə təcrübələrin necə dəyişəcəyini sual altına qoyur. Bu gün bir çox muzeylər cəmiyyətin ümumi mənafeyi naminə keçmişi, bu günü və gələcəyi bütövlükdə düşünmək və işlərini buna uyğun davam etdirmək üçün çoxlu müxtəlif tətbiq üsullarından istifadə edirlər. Bu üsullar hər bir muzey üçün cəmiyyətin ehtiyac və gözləntilərinə uyğun olaraq yenidən formalaşdırıla bilər. Bu baxımdan demək olar ki, bu gün muzeylər qədər müxtəlif tətbiq nümunələri mövcuddur. Muzeylərin tətbiq nümunələrində diqqət etməli olduğu əsas məqam cəmiyyətin həyatına toxunmaq üçün müxtəlif auditoriya qrupları ilə çalışaraq hər kəsə xitab edən çox səsli və əhatəli olmasıdır.

Muzeyin məna və məqsədləri ilə bağlı bir çox müstəqil variantların təqdim olunması belə açıq şəkildə göstərir ki, muzeylər artıq kolleksiyaların yalnız vitrinlər vasitəsilə nümayiş etdirildiyi qurumlar deyil, məhz buna görə də onların vahid prizmadan araşdırılması da mümkün deyil.

2. Muzey və ictimaiyyətlə əlaqələr.

Muzeylərin fərqli ziyarətçi yanaşmalarını mənimsəməsi və ya həyata keçirməsi nəticəsində ziyarətçilər muzeylə qurduqları əlaqələrdən asılı olaraq müxtəlif adlarla anılırlar. Bunlara ziyarətçi, izləyici, iştirakçı, istifadəçi, tamaşaçı, istehlakçı, könüllü, virtual ziyarətçi, ziyarətçi namizəd kimi adlar daxildir. Bu adlar ziyarətçilərin muzeydən istifadəsinə, muzeylə əməkdaşlığına, özünə və muzeyə verdiyi töhfələrə, muzeydə keçirilən hər hansı tədbirdə, sərgidə, layihədə iştirak səviyyəsindən, muzeylə bağlı təcrübəsindən və ya heç bir maddi qazanc gözləmədən onların muzeydəki rolundan asılı olaraq fərqləndirilir. John Reeve və Vicky Woollard bildirirlər ki, muzey auditoriyası müştərilər, istehlakçılar, iştirakçılar, ictimaiyyət, maraqlı tərəflər, istifadəçilər,

tamaşaçılar və ziyarətçilər kimi bir çox fərqli şəkildə istifadə olunur. Onlar bildirir ki, "auditoriya" termini fərdin aktiv şəkildə məşğul olduğu metodu göstərir, "qonaq" sözü muzeylərə və qalereyalara daxil olan insanlar üçün daha çox istifadə olunan termindir, "virtual ziyarətçi" isə muzeylərin internet saytları vastisəsilə ziyarət olunması zamanı istifadə olunur.

Muzeylərin həyata keçirdiyi siyasətlərdən asılı olaraq, bəzi muzeylərin muzeyin qapısından daxil olan hər kəsi ziyarətçi kimi qəbul etdiyi, bəzi muzeylərin isə müəyyən meyarlar çərçivəsində muzeyə gələnləri ziyarətçi kimi qeydiyyata aldığı görülür. Birbaşa təsnifatın mümkün olmadığı bu vəziyyət muzeyləri ziyarətçilərlə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etmiş və baxışlarında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Biri odur ki, muzeylər ziyarətçilərin bir-birindən çox fərqli ola biləcəyini qəbul edirlər. Bu proses zamanı ziyarətçilər muzeydə öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bildiklərini, muzeydən gözləntilərini və ya arzularını açıq şəkildə ifadə edə bildiklərini də anladılar.

Muzeylər ziyarətçilərinin fərqli ehtiyaclarını, düşüncələrini, gözləntilərini və tələblərini nəzərə alaraq, yeni nəsil olaraq xarakterizə edilən ziyarətçilərin muzeylə daha rahat ünsiyyət qurmasına şərait yaradır.

Məsələn, Amsterdam Muzeyi vətəndaşları qarşılıqlı əlaqəyə dəvət etmək üçün şəhər və onun vətəndaşları haqqında müxtəlif suallardan ibarət danışıq kartları hazırlayıb. Bu kartlar onların evinin necə göründüyünə və şəhərdəki ən sevimli parkına və ya şəhərdə elektrik olmasaydı, necə davranacaqlarına görə dəyişir. Onların təxəyyülünü işə salmağa və təcrübələrini bölüşməyə imkan verən bu suallar vətəndaşları muzey və bir-biri ilə ünsiyyətə sövq edir. Bu perspektivdən çıxış edərək, muzeylərin inklüziv rolu özünü büruzə verdi və muzeydə qarşılıqlı əlaqənin, ünsiyyətin, təcrübənin və mədəni müxtəlifliyin təmsil olunması, xüsusilə də iştirak, dəyişiklik zamanı icmaların muzeyə marağını artıran məsələlərdən birinə çevrildi. Muzeylərin sosial funksiyası ön plana çıxdıqca idarəetmə və icra üsullarının dəyişdirilməsi ziyarətçilərin fərqliliklərini nəzərə alaraq muzeyə daxil edilməsinə, bu prosesdə əlaqələrin idarə olunmasına və muzeyin əlçatanlığının təmin edilməsinə əsaslanır.

3. Muzey və əlçatanlıq.

Muzeyin əlçatanlığı həm cəmiyyətin muzeyə əlçatanlığı, həm də muzeyin cəmiyyət üçün əlçatanlığı baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Muzeyin yerləşdiyi yerin asan əldə edilməsindən tutmuş fiziki şəraitinin bütün əlil ziyarətçilər üçün uyğunluğuna, sosial, mədəni və fiziki şəraitinin uyğunluğuna qədər bir çox məsələ muzeylə əlçatanlıq arasındakı əlaqə çərçivəsində qiymətləndirilə bilər.

Həmçinin muzeyin cəmiyyəti tanıyaraq cəmiyyətin gözləntiləri istiqamətində fəaliyyətini davam etdirə bilməsi də muzeyin əlçatanlığı kimi də qiymətləndirilə bilər.

Cəmiyyət üzvləri ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədən asılı olaraq muzeylər insanların dizayn, sərgi, tədbirlər və hətta muzey idarəçiliyi kimi bir çox tətbiqlərdə iştirak edə bildiyi, qərar qəbul etmə proseslərində iştirak edə biləcəyi və özlərini sərbəst şəkildə təmsil edə biləcəyi bir məkan yaradır. Pier Luigi Sacco bildirdi ki, muzeylər bu gün öz kolleksiyalarını yaradıcı şəkildə mənimsəmək və məzmunlarını istifadəçilər tərəfindən yenidən təşkil etmək imkanlarını açır, beləliklə, muzeylər innovasiya mərkəzləri baxımından dəyər yarada bilər (Sacco, 2016: 13). Muzey və icma üzvləri arasında bu birgə iş sistemi icmalara özlərini ifadə etməyə imkan verir, eyni zamanda onlara muzeydə nəyi və necə təqdim etmək və sərgiləmək istədiklərini seçmək imkanı verir. Lin Maranda yerli xalqların öz tarixlərini və mədəniyyətlərini ehtiva edən və ya birləşdirən muzeylərdə sərgi mövzularına birlikdə qərar verəcəklərini və yerli xalqların kuratorluq edəcəyini və ya ən azından tələbələrə və ictimaiyyətə açıq olan sərgiləri birlikdə idarə edə biləcəklərini ifadə etdi (Maranda, 2015: 64). Muzeylər məzmun istehsalında icmalara aktiv rollar verdikdə, icmalar tədbirlərin və sərgilərin hazırlanmasına və ya həyata keçirilməsinə töhfə verdikdə, muzeydə fikir bildirmək, şərh vermək və ya qiymətləndirmək yolu ilə söz sahibi olduqda iştirakçı qurumlar kimi xarakterizə olunur. Muzey idarəçiliyində cəmiyyətləri məzmun yaratmağa və ya birlikdə düşünüb tətbiq etməyə dəvət edən muzeylərin yanaşması sayəsində əvvəllər həqiqətin yeganə sahibi olan və şübhə altına alına bilməyən qapalı qurumlar kimi qəbul edilən muzeylər öz istiqamətlərini muzey və cəmiyyət birgəliyinə çevirmişlər.

4. Muzeylərdə iştirak və ünsiyyət.

Muzeylər üçün ictimaiyyətin iştirakı və cəmiyyətlə ünsiyyətin əhəmiyyəti artarkən, muzeylərin gündəmi də buna uyğun olaraq dəyişməyə başlayıb. Ünsiyyət və iştirak yollarının axtarışı cəmiyyətin muzeylərə baxışlarını dəyişməyə imkan verib. Cəmiyyətin fərqli fikirlərini ifadə etmələri və fikir mübadiləsi aparmaları üçün açıq və sərbəst məkanlar yaradan muzeylər, öyrənmə və mübadilə baxımından bundan faydalanan cəmiyyət üzvlərinə də öz töhfəsini verir. Muzey və insanlar arasındakı bu əlaqə muzeyə inam hissini artırır və muzeyin təkcə kolleksiyasına deyil, həm də cəmiyyətə və ətraf mühitə həssas olan məzmun istehsal edə biləcəyini göstərir. Bundan əlavə, o, cəmiyyətə sual verməyə və öz suallarına cavab tapmağa kömək edir və muzeylərə cəmiyyət arasında birlikdə bu suallara həll yolları hazırlamaq və istehsal olunan həlləri həyata keçirmək üçün dəstək verir. Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, zaman keçdikcə muzeylərin və cəmiyyətin ünsiyyət üslubları daha da rəngarəngləşəcək və muzeylər insanların həyatında daha çox və fərqli rollar daşıyacaq.

Nəticə

Dəyişən və inkişaf edən qurumlar kimi muzeylərin gələcəyini sual altına almaq onların keçmiş və indiki vəziyyətini nəzərə almağı tələb edir. Bu kontekstdə muzeylərin tarixinə nəzər salsaq, demək olar ki, bu gün ən böyük dəyişikliyi muzey və cəmiyyət münasibətlərində görmək olar. Əvvəllər muzeylər yalnız kolleksiya və məkan baxımından mövcud olan qurumlar kimi fəaliyyətlərini davam etdirirdilər və özlərini cəmiyyətdən yuxarı bir orqan kimi görürdülər. Bu gün cəmiyyətin muzeydə söz sahibi olduğu, əməkdaşlığa və tərəfdaşlığa açıq olan cəmiyyətlə muzeyin qarşılıqlı əlaqəsi və dialoqu önəm kəsb etdiyi görünür. Müvafiq olaraq, muzeyin idarə olunması və idarəetmə yanaşması, muzey işçilərinin cəmiyyətə baxışı, cəmiyyətlə ünsiyyət üslubları da dəyişib. Görkəmli sosial rolları olan muzeylərdə muzey işçiləri də vasitəçi və ya asanlaşdırıcı kimi rolları yerinə yetirirlər. Bundan əlavə, muzeylər uzun müddətdir ki, bir dəfə ziyarətin kifayət etdiyi, sərgi və təqdimat baxımından özünü yeniləməyən, cəmiyyətə çatmaq üçün heç bir səy göstərməyən, cəmiyyətin tələblərini nəzərə almayan yerlər kimi qələmə verilir. Halbuki, cəmiyyət yönümlü muzeylər, əksinə, özlərini daim yeniləyərək, cəmiyyətin ehtiyac və ya gözləntilərinə cavab verən məzmun və ya tədbirlər yaradaraq, təcrübə mübadiləsi apararaq və mədəni müxtəlifliyi əks etdirərək bu yanaşmanı mənimsəmişlər. Bu, muzeydə keçirilən prosesin və muzeyin təcrübəsinin və mənasının əhəmiyyətini artırmağa, ictimaiyyətin iştirakını və cəmiyyətin muzeydən əldə etdiyi qazancları artırmağa imkan verdi. Muzeylər cəmiyyətin təkrar-təkrar ziyarət edə biləcəyi, gündəlik və ya mövsümi tədbirləri, emalatxanaları və ya maarifləndirici fəaliyyətləri ilə diqqəti cəlb edən, ziyarətçilərə muzeydə və ya bu tədbirlərin hazırlanmasında və ya həyata keçirilməsində fəal rol oynayan, cəmiyyətin gündəlik həyatının bir hissəsinə çevrilən çoxşaxəli qurumlar halına gəlib. Muzeylərin qəti həqiqətlər təklif etməsi fikri, muzeylərin cəmiyyətə suallar vermək və onları soruşmaq üçün məkan yaratması, iştirakçı və şəffaf institutlar kimi demokratikləşdiyi fikri ilə əvəz edilmişdir.

Nəticə etibarı ilə demək olar ki, yalnız müsbət və mübahisə doğurmayan perspektivləri özündə ehtiva etməsi qəbul edilən muzeylərin demokratikləşməsi onların cəmiyyətlərdəki çətinlikləri və münaqişələri əks etdirmək, müzakirələrə açıq olmaq, təkliflər vermək kimi yeni xüsusiyyətlər qazanmasına şərait yaradıb. Bu xüsusiyyətlər muzeyin cəmiyyətdə etimadını artırmış, bərabərlik, ədalət, hörmət kimi anlayışların cəmiyyətdə məna qazanmasına və əksini tapmasına kömək etmişdir.

Muzeylərin demokratikləşmə prosesini və ictimaiyyətin iştirakını dəstəkləyən ziyarətçi şərhləri, rəyləri və qiymətləndirmələri muzeylərin cəmiyyətlə əməkdaşlıq edən, cəmiyyətə və ətraf mühitə həssaslıqla yanaşan qurumlara çevrilməsinə töhfə verib. Ona görə də muzeylər cəmiyyəti dəyişdirərkən, cəmiyyət də muzeylərə təsir göstərməyə, onların işini istiqamətləndirməyə başladı və bu, cəmiyyətlə muzeylərin qarşılıqlı əlaqəsinin iki istiqamətdə davam etməsini təmin etdi. Muzeylərin davamlı dəyişikliklərə və yeniliklərə açıq olması onların mədəni fərqlilikləri qəbul edən, müxtəlif icmalarla onların gözləntilərini nəzərə alaraq demokratik əməkdaşlıqda işləyən,

dünyada bərabərlik və xeyirxahlığı təmin etmək üçün öz funksiyalarını davam etdirən qurumlar kimi cəmiyyətyönümlü yanaşmasını ortaya qoyub. Bu yanaşmalar göstərir ki, muzeylər iştiraka daha çox üstünlük verən sosial rollarını qorumaq üçün dəyişib və dəyişəcək.

Ədəbiyyat

1. ICOM. (1946, 1951, 1961, 1974). (Muzey tanımları). Http://Icomturkey.Org/Tr/İcoma-Göre-Müzenin-Tanımı
2. ICOM. (2007). (Museum Definition). Http://İcom.Museum/The-Vision/Museum-Definition/
3. Standing Committee For Museum Definition, Prospects And Potentials MPDD. (2018). https://icom.museum/wpcontent/uploads/2019/01/MDPP-report-and-recommendations-adopted-by-the-ICOM-EB-December-2018_EN-2.pdf
4. Current Definition. (2019). Https://Icom.Museum/En/Activities/Standards-Guidelines/ Museum-Definition/
5. ICOM. (2022). (Museum Definition). Https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/
6. Shaw, W. (2015). Visualization of Ottoman Museums, Archeology and History, 7 p.
7. Lubar, S. (2001). "An Exhibition Story on Cultural Diversity". Kent, Collection, Museum Experiences-Contributions, Ed. Corner Madran. Istanbul: Turkish Economic and Social History Foundation Publications, pp.171-175.
8. Cummings, C. (2018). “ICH and safeguarding: museums and contemporary ICH (let the objects out of their cases and make them sing)”. Research Handbook on Contemporary Intangible Cultural Heritage Law and Heritage. Ed.: Charlotte Waelde, Catherine Cummings, Mathilde Pavis, Helena Enright. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, pp.273-295.
9. Kramer, D. (2001). “Alman Muzeylərində Müasir Sosial Tarix”. Şəhər, Cəmiyyət, Muzey Təcrübələri-Töhfələr, Ed. Burçak Madran. İstanbul: Türkiyə İqtisadi və Sosial Tarix Vəqfi Yayınları, s.34-38.
10. Sacco, P.L. (2016). “How Do Museums Create Value?”, Money matters: The Economic Value Of Museums. Network of European Museum Organisations, 24th Annual Conference. Karlsruhe, Germany, 10-12 November, pp.8-14.
11. Maranda, L. (2015). “The voice of the other: Breaking with Museum Tradition”. Complutum, Vol. 26 (2), pp.59-66.
http://dx.doi.org/10.5209/rev_Cmpl.2015.v26.n2.50417

Göndərilib: 22.09.2023 Qəbul edilib: 13.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/64-69

Abdulla Mustafayev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
mustafayevabdulla78@gmail.com
Ələkbər Cabbarlı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
elekbercabbarli48@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini təhlil etməyə cəhd göstərilmişdir. Mövcud ədəbiyyatların təhlil edilməsi əsasında tədqiqatçıların göstərilən məsələyə nəzəri və praktiki töhfələri müəyyən edilir, ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətini digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər üzə çıxarılır.

Müasir tədqiqatların elmi intellektinin təhlili əsasında ali məktəb müəllimlərinin fəaliyyətinin qnostik, kommunikativ, təşkilati kimi əsas komponentləri fərqləndirilir. Məqalədə bu komponentlərin ayrı-ayrılıqda göstəriciləri nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, kommunikativ komponentin formalaşmasının pedaqoji taktika, komanda və komandada işləmək, başqalarının (həm həmkarların, həm də tələbələrin) fikrinə hörmət etmək, tənqidi adekvat qəbul etmək bacarığı, qarşılıqlı yardıma və qarşılıqlı anlaşmaya hazır olmaq və s. kimi göstəriciləri nəzərdən keçirilmişdir.

Sübut edilmişdir ki, təşkilati komponentin formalaşmasının göstəriciləri müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini özünü təşkil etmək bacarığı, eləcə də şagirdlərin təlim-tərbiyə işini təşkil etmək bacarığı kimi qəbul edilməlidir.

Sübut edilmişdir ki, təhsilin keyfiyyətinin hazırkı vəziyyəti məzunun səriştələrinin səviyyəsinə, layihə qurma, proqnozlaşdırma və s. bacarıqlarına cəmiyyətin artan tələbləri ilə gücləndirilir.

Açar sözlər: *pedaqoq, ali təhsil müəssisəsi, pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji fəaliyyətin struktur komponentləri, ali məktəb müəllimi, peşəkar mobil ali məktəbin müəllimi*

Abdulla Mustafayev
Nakhchivan State University
mustafayevabdulla78@gmail.com
Alekbar Jabbarli
Nakhchivan State University
alekbercabbarli@gmail.com

Features of the pedagogical activity of the higher school teacher in the modern era

Abstract

The article attempts to analyze the characteristics of the pedagogical activity of a higher school teacher in modern conditions. Based on the analysis of the available literature, the researchers' theoretical and practical contributions to the given issue are determined, and the features that distinguish the pedagogical activity of the higher school teacher from other types of activity are revealed.

Based on the analysis of the scientific intelligence of modern studies, the main components of the activities of higher school teachers are distinguished, such as gnostic, communicative, and organizational. In the article, the indicators of these components were considered separately. Thus, the pedagogical tactics of the formation of the communicative component, the ability to work in a team and in a team, respect the opinion of others (both colleagues and students), and the ability to

adequately accept criticism; readiness for mutual assistance and mutual understanding, etc. such indicators were considered.

It has been proven that the indicators of the formation of the organizational component should be considered as the teacher's ability to self-organize his pedagogical activity, as well as the ability to organize the educational work of students.

It has been proven that the current state of the quality of education depends on the level of the graduate's competencies, project building, forecasting, etc. skills are reinforced by society's growing demands.

Keywords: *educator, institution of higher education, pedagogical activity, structural components of pedagogical activity, high school teacher, professional mobile high school teacher*

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli inkişafı təhsil sisteminin inkişafı üçün də yeni strategiya axtarışını müəyyənləşdirmiş, ənənələrin, təcrübənin və innovasiyaların birləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Bundan əlavə, bu, gələcək mütəxəssislərin peşəkar inkişafının vasitələri, metodları və yollarının axtarışını daha da stimullaşdırmışdı.

Ali təhsilin keyfiyyəti probleminin mövcud vəziyyəti məzunun səriştəlilik səviyyəsinə, onun layihələndirmə, proqnozlaşdırma qabiliyyətinə və s.-yə cəmiyyətin artan tələbləri ilə gücləndirilir. Ali təhsilin keyfiyyətini və səmərəliliyini şərtləndirən müxtəlif amillər arasında ən mühümü, şübhəsiz ki, müəllimin şəxsiyyətidir (İlyasov, 2018: 208).

Bir sıra əsərlərdə, məsələn, M.İlyasovun "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri" və "Müəllimin pedaqoji ustalığı" adlı əsərlərində, Talıb Paşayevin "Tarixin tədrisi: Tarixilik və müasirlik", V.A.Adolfun "Müasir müəllimin peşəkar səriştəsi", V.N.Quziyin "Pedaqoji peşəkarlıq: tarixi, metodoloji və nəzəri aspektlər", A.K.Markovun "Peşəkarlıq psixologiyası", L.M.Mutinanın "Müəllimin peşəkar inkişafının psixologiyası" və s. əsərlərdə ali təhsil müəssisələrində peşə-pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsinin və gələcək müəllimlərin psixoloji-pedaqoji hazırlığının təkmilləşdirilməsinin müxtəlif aspektləri açıqlanır (İlyasov, 2013: 216).

Ali məktəb müəllimi hər bir dərsə hazırlaşarkən iş formalarını diqqətlə nəzərdən keçirməlidir ki, bunun sayəsində tələbələr mövzunun əsas məzmununu daha yaxşı öyrənər, bilik və bacarıqlarını daha da artırar, müxtəlif fəaliyyət növlərinə yiyələnər və nəticədə gələcək mütəxəssisin və vətəndaşın müəyyən keyfiyyətlərinin formalaşması güclənər.

Pedaqoji vəziyyətlərin təhlili əsasında pedaqoji vəzifələri görmək və formalaşdırmaq, onların həllinin optimal yollarını tapmaq bacarığı ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyət sahəsində onun peşəkarlığına sübutdur. Amma şagirdlərlə iş prosesində müəllim üçün yaranan bütün mümkün vəziyyətləri əvvəlcədən təsvir etmək mümkün deyil (Paşayev, 2006: 280).

Bu məqalənin məqsədi ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin struktur komponentlərini müəyyən etməkdir. Məqalənin yazılmasında müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşur: 1. Ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyəti probleminin öyrənilmə dərəcəsini təhlil etmək; 2. Ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq; 3. Ali təhsil müəssisəsi şəraitində tədris fəaliyyətinin struktur komponentlərinin xüsusiyyətlərini müşahidə etmək (Adolf, 1998: 309).

Materialın təqdimatı: Pedaqoji fəaliyyətin səmərəli həyata keçirilməsi üçün ali məktəbin müasir müəllimınə funksiyaları, pedaqoji fəaliyyətin strukturunu və onun əsaslarını başa düşmək, komponentləri, öz pedaqoji hərəkətlərini və peşə əhəmiyyətli bacarıqlarını təkmilləşdirə bilmək, peşəkar həyata keçirilməsi üçün zəruri olan psixoloji keyfiyyətləri inkişaf etdirmək olduqca vacibdir. Pedaqoji fəaliyyətin bu cəhəti A.İ.Kuzminskinin "Ali təhsildən sonrakı pedaqoji təhsil: nəzəriyyə və təcrübə" (Kuzminskiy, 2002: 75-77), V.A.Slasten və L.S.Podımovanın birgə yazdıqları "Pedaqogika: innovativ fəaliyyət" (Slastenini, Podımova, 2004: 39-43) adlı əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Bəzi metodistlərə görə, pedaqoji fəaliyyətin hər bir komponenti öz daxili bazasında tərbiyənin metod və vasitələrinin birləşməsini və onun təşkili formalarının seçilməsini əks etdirən yaradıcı elementi ehtiva edir. Yeni nəticə əldə etmək və tələbələri öyrətmək üçün hər bir müəllim əvvəlcə material axtarır, problemin tendensiyasını, qanunauyğunluğunu və ya yenidən qurulmasını müəyyən etmək üçün əsas ola biləcək bilikləri toplayır, onları ümumiləşdirir, sonra konkret formada icrası haqqında qərar qəbul edir və nəzarəti (yoxlamanı) həyata keçirir. Müəllim şagirdə yeni biliklər verməklə onun kəşf etmək qabiliyyətinə inamını gücləndirir (Bespalko, 1989: 190).

Müəllimin şagirdlərə təxmin etməyi və ya fərziyyə irəli sürməyi öyrətməsi onların intuiziyalarını yoxlamalarına, təklif olunan fikri daha məntiqli təhlil etmələrinə səbəb olur. Təlim prosesində müsbət emosiyaların (sürpriz, sevinc, rəğbət, uğur və s.) nümayiş etdirilməsi yolu ilə şagirdlərin özünə və problemləri həll etmək bacarığına olan inamı formalaşdırmaq mümkündür. Müəllim hər cəhətdən tələbənin məqsədləri, vəzifələri və onların həlli vasitələrini müstəqil seçmək istəyini stimullaşdırır. Z.F.Esarevin fikrincə, ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin strukturu konstruktiv, təşkilati, kommunikativ və tədqiqat (qnostik) komponentlərindən ibarətdir (Esareva, 1975: 14).

Tədqiqatçılar müəyyən edilmiş komponentləri aşağıdakı kimi xarakterizə edirlər. Qnostik komponent müəllimin peşəkar fəaliyyətinin əsasını təşkil edən idrak fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş bilik və bacarıqlar sistemini təmin edir. Bu komponent müəllimin tədqiqat fəaliyyətinə nüfuz edir, çünki o, öz pedaqoji fəaliyyətinin nəticələrinin, təhsil prosesinin, tələbələrin təhsil nailiyyətlərinin səviyyəsinin diaqnostikasına, təhlilinə, özünü təhlilinə yönəldilmişdir. O, müəllimin pedaqoji fəaliyyətində yaradıcılıq səviyyəsinə təsir göstərdiyi üçün bütün digər komponentlərin əsasını təşkil edir. Qnostik komponentə təlim, təhsil və tərbiyənin məqsədləri, müəllimin tədris etdiyi fənlər barədə biliklər, təlimin prinsip və texnologiyalarını öyrənmək, öyrədici və tərbiyəedici xarakter daşıyan məşğələlər daxildir (9).

Ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin konstruktiv komponenti müəllimin fəaliyyətində mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsini, yəni, oxuduğu kursların strukturlaşdırılmasını, mövzu üçün xüsusi tədris materialının seçilməsini, konkret vəziyyət üçün ən effektiv metodların, formaların, texnikaların seçilməsini, tədris və tədqiqat işlərinin planlaşdırılmasını təmin edir. Konstruktiv komponent qarşıdakı məşğələni hazırlamaq üçün əməliyyatlar komplektini nəzərdə tutur (10).

Təşkilati komponent öz pedaqoji fəaliyyətini, tələbələrin təlim və tərbiyəsi prosesini və özünü təşkil etməyə xidmət edir.

Kommunikativ komponent ali məktəb müəlliminin bütün növ pedaqoji fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edir. Kommunikativ komponent şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyət prosesi zamanı fəaliyyət göstərmək üçün əməliyyatlar komplektini nəzərdə tutur (Nəzərov, 2012: 18). Şagirdlər, müəllim yoldaşları, rəhbərlik, valideynlər və s. ilə əlaqələrin qurulmasının asanlığı müəllimin ünsiyyət səviyyəsindən və ünsiyyət tərzindən asılıdır. Müəllim özünün ünsiyyət bacarığı sayəsində tədris xarakterli məlumatları şagirdlərə çatdırır, onların tədris-idrak fəaliyyətini aktivləşdirir, digər alimlərlə elmi əlaqələr qurur, öz nəşrlərində tədqiq olunan elmi problemə dair müxtəlif elmi mövqeləri, baxışları, mülahizələrini işıqlandırır. Bununla belə, müəlliflər qeyd edirlər ki, pedaqoji fəaliyyətin hər bir komponenti ali məktəb müəllimindən həm də xüsusi bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir. Digər alimlər pedaqoji fəaliyyəti ali məktəb müəlliminin öz fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün lazım olan bacarıqlar aspektində tədqiq etmişlər (Kryaqzhde, 1981: 78-89). Empirik tədqiqatlar vasitəsilə N.V.Kuxarev aşağıdakı bacarıqları ayırd etmişdir: məlumatın qurulması (konstruktiv komponent); təhsil alanların onlar üçün faydalı fəaliyyət növünə cəlb edilməsi (təşkilati komponent); öyrənmək üçün əks istəklərin təmin edilməsi (stimullaşdırıcı və motivasiya komponenti); təhsil prosesində sağlam mikroiqlimin yaradılması (kommunikativ komponent); rəyin təmin edilməsi (kommunikativ-tədqiqat komponenti), idrak-modelləşdirmə və konstruktiv-modelləşdirmə (Kryaqzhde, 1981: 91-94). Həm pedaqoji fəaliyyətin təriflərinin müxtəlifliyini, həm də onun strukturunun öyrənildiyi elmi yanaşmaların çoxluğunu qeyd etmək çətin deyil. Yuxarıdakı fikirləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətini digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən özəlliyi ondan ibarətdir ki, o: A)

Obyekt özünü inkişaf etdirmək, özünü təkmilləşdirmək, özünü öyrənmək üçün öz fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış edir, belə ki, şagirdin daxili qüvvələrinə, potensialına və ehtiyaclarına cavab vermədən pedaqoji proses səmərəli ola bilməz; B) Onun üçün peşəsinin yüksək muxtariyyəti, artan peşəkar məsuliyyət dərəcəsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, insanın şəxsi yüksəlişi xarakterikdir; C) Təbiətcə çoxfunksiyalı fəaliyyət (müəllim daim bir neçə funksiyanı yerinə yetirir: müəllim, tərbiyəçi, tədqiqatçı, rəhbər və s) (Kirdyankina, 2011: 27).

Pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri ali məktəb müəllimindən iş növlərini tez-tez dəyişməyi və eyni zamanda vaxtaşırı eyni işə qayıtmağı tələb edir. Müəllimin uzun əsrlər boyu fəaliyyəti mövcud biliklərin, mənəvi-mədəni dəyərlərin, ali fəaliyyət modellərinin qorunub saxlanmasına və ötürülməsinə, ali mədəniyyət naminə intellektin inkişafına yönəlmişdir. Son vaxtlara qədər müəllim yeganə bilik mənbəyi idi və peşəkar kadr hazırlığı sistemi cəmiyyətin ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün sosial sifarişini yerinə yetirirdi (Bondarevskaya, 2000: 320).

Cəmiyyətin demokratikləşməsi, əmək bazarının tələbləri və s. ali təhsilin tədris proqramlarının şaxələndirilməsinə, təhsil sahəsində innovativ proseslərin aktivləşdirilməsinə, tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə, fənlərarası inteqrasiyaya, təhsil sistemində dəyişikliklərə yönəlmiş yeni ali təhsil modelinə keçidə səbəb oldu. Buna görə də rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı və peşəkar mobilliyi sisteminin tətbiqi yolu ilə universitetlərin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması zərurəti yarandı. Bu, öz növbəsində, ali məktəb müəlliminin funksiyalarını əsaslı şəkildə dəyişdirir, onun fəaliyyətini tədris prosesi subyektinin ehtiyac və bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaratmağa, ictimai şüurun bütün formalarının normalarını təmin etməyə istiqamətləndirir (Gromkova, 1994: 105-109).

Məlumdur ki, ali məktəbdə pedaqoji fəaliyyət müəllim və tələbələr arasında pedaqoji (xüsusi təşkil edilmiş) qarşılıqlı əlaqənin (qarşılıqlı hərəkətlərin) həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir. M.T.Qromkova qeyd edir ki, təhsil müəssisəsində real praktikada davranışın sosial-mədəni modeli kimi öyrənilən şüurlu fəaliyyət texnologiyasının mənimsənilməsi üçün süni şərait yaradılır. Hər bir şagird (dinləyici) bu modelə inteqrasiya olunur və şüurlu fəaliyyət texnologiyasına yiyələnir (Gromkova, 1994: 341; 16).

Ali məktəb müəlliminin fəaliyyəti yüksək ictimai əhəmiyyətə malikdir və dövlətin yaradılmasında, milli şüurun və Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında mərkəzi yerlərdən birini tutur. Müasir dövrdə ali məktəbin müəllimi müəllim olmaqla, yəni biliyi ötürən, tələbə fəaliyyətini stimullaşdıran, bilik və bacarıqları formalaşdıran olmaqla yanaşı, eyni zamanda, həm pedaqoq (şagirdin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafını həyata keçirir, peşəkar və psixoloji keyfiyyətləri formalaşdırır), həm alim (tədris etdiyi fənnin sahəsi üzrə elmi tədqiqatlar aparır), həm rəhbər (sinif dərslərini təşkil edir, tələbələrin müstəqil işini stimullaşdırır və nəzarət edir), həm də ekspert və məsləhətçi (tələbəyə elmi informasiya dünyasında naviqasiya etməyə kömək edir) funksiyalarını daşıyır. Buna görə də, bu gün ali məktəb müəllimi bir çox funksiyaları, o cümlədən: təşkilati (lider, bilik, bacarıq, bacarıq labirintində bələdçi), informasiya (ən son məlumatların, ən son texnologiyaların daşıyıcısı), transformasiya (biliyin sosial əhəmiyyətli məzmununun fərdi bilik aktına çevrilməsi), indikativ-tənzimləyici (müəllimin bilik strukturu şagirdin bilik strukturunu müəyyən edir), səfərbərlik (təhsil obyektinin subyektə çevrilməsi, özünütəhsil, özünü hərəkət, özünü təsdiq) funksiyalarını yerinə yetirir (Guziy, 2004: 243).

Müasir dövrdə pedaqoji prosesin daşıyıcısı olan ali məktəb müəllimlərinin qarşısında çox mühüm, eyni zamanda məsuliyyətli vəzifələr qoyulmuşdur. Belə ki, pedaqoji fəaliyyətin məzmununun təkmilləşdirilməsi, təlim prosesinin əsas başlıca məqsəd, mahiyyət və məzmununun düzgün şəkildə dərk edilməsi və s. olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ali məktəb müəlliminin təşkilatçılıq bacarığı və onu reallaşdıra bilməsi pedaqoji fəaliyyətin məhsuldarlığının təmin edilməsinin əsasını təşkil edir (İlyasov, 2023).

Pedaqoji fəaliyyətin funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesində aşağıdakı vəzifələr həll olunur: 1) Dizayn (pedaqoji fəaliyyətə olan tələbləri nəzərə alaraq tədris kursunun məqsədlərinin formalaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi; qarşıya qoyulan məqsədləri nəzərə almaqla təlim kursunun planlaşdırılması; zehni məqsədlərin formalaşma mərhələlərini nəzərə almaq; kursda təhsil zamanı

tələbələr üçün mümkün maneələrin proqnozlaşdırılması və onların aradan qaldırılması yolları); 2) Konstruksiya (tələbə auditoriyasının onu qavramaq imkanlarını nəzərə alaraq dərs üçün materialın seçilməsi; qarşıya qoyulan məqsədlərə əsaslanan tapşırıqlar sisteminin seçilməsi və işlənib hazırlanması; məqsəd, məzmun və şagirdlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dərslərin rasional strukturunun seçilməsi; fənlərarası əlaqələr nəzərə alınmaqla dərslərin məzmununun planlaşdırılması; tələbələrin müstəqil işləri üçün tapşırıqların hazırlanması; tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi və nəzarəti sisteminin seçilməsi); 3) Təşkilatlanma (pedaqoji metodlardan istifadə, vəziyyətə adekvat; tələbələr tərəfindən fənnin fəal və müstəqil öyrənilməsi formalarının təşkili; köçürmə zamanı texniki təlim vasitələrinin tətbiqi; materialın aydın təqdimatı, əsas anlayışların vurğulanması, qanunauyğunluqlar, ümumi nəticələrin qurulması; kurs testlərinin yaradılması və s.); 4) Sosial-psixoloji tənzimləmə (şagirdləri sual verməyə həvəsləndirmək, müzakirələr aparmaq; tələbələri intizamlı etmək; əməkdaşlıq mühitinin yaradılması; qrupun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, liderlərin müəyyən edilməsi və qrupun qeyri-rəsmi strukturu; münaqişələrin konstruktiv həlli; pedaqoji təsir subyektlərinin psixoloji vəziyyətinin idarə edilməsi; tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi; psixi vəziyyətlərin özünü tənzimləməsi; həmkarlar, tələbələr, rəhbərliklə işgüzar əlaqələrin qurulması və saxlanması); 5) Refleksiya (inkişafın və özünüinkişafın səmərəliliyinin, məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi subyekt tərəfindən özünü müşahidə, özünü əks etdirmə, özünü təhlil etməklə həyata keçirilir) (Kukharev, 1990: 159; Levina, 2001: 270).

Beləliklə, pedaqoji prosesdə əks olunma subyektlər (pedaqoji prosesin iştirakçıları) tərəfindən onların inkişafı, özünü inkişaf etdirmə vəziyyəti və bunun səbəblərini müəyyənləşdirmə prosesi və nəticəsi kimi müəyyən edilə bilər.

Pedaqoji fəaliyyətin refleksiv mahiyyəti onda özünü göstərir ki, müəllim şagirdlərin fəaliyyətini təşkil edərək özünə və öz hərəkətlərinə şagirdlərinin gözü ilə baxmağa, onların düşüncələrini, baxışlarını nəzərə almağa, daxili aləmini təsəvvür etməyə çalışır. Qarşılıqlı əlaqəni proqnozlaşdıran müəllim özünü bu qarşılıqlı əlaqənin və dialoqun iştirakçısı kimi qiymətləndirir (Markova, 308).

Pedaqoji refleks "qarşılıqlı əks etdirməyi", pedaqoji proses iştirakçılarının qarşılıqlı qiymətləndirilməsini, müəllimin şagirdlərin daxili aləminə "nüfuz etməsini", onların inkişaf vəziyyətinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur (Mitina, 1995: 408).

Nəticə

Müasir tədqiqatların elmi intellektinin təhlili əsasında ali məktəb müəlliminin fəaliyyətinin qnostik, kommunikativ, təşkilati kimi əsas komponentləri müəyyən edilir. Ali məktəb müəllimi funksiyalarının uğurla həyata keçirilməsi yalnız bütün komponentlərin formallığı şərti ilə mümkündür.

Yüz ildən də çox bundan əvvəl universitet qarşısında qoyulan vəzifələr bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Müasir ali məktəb sosial-iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya verə bilən, peşəkar fəaliyyətini yeni şəraitə tez uyğunlaşdıra bilən mütəxəssis hazırlığı kimi yeni sosial sifarişlə üz-üzədir. Belə bir sifarişi isə ali məktəbin peşəkar professor-müəllim heyəti yerinə yetirə bilər.

Müasir ali məktəbin müəllimi ali təhsil müəssisəsindəki pedaqoji fəaliyyətə yeni prizmadan baxmağa imkan verən biliklər toplusuna malik olmalıdır. Bu gün elmi biliklərin yeganə "sahibi" kimi müəllimin rolu getdikcə azalır, əvəzində onun tələbənin elmi informasiya aləmində naviqasiyasına kömək edən ekspert və məsləhətçi rolu artır. Nəticədə peşəkar mobilliyin inkişafı problemi aktuallaşır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və Təhsil", 208 s.
2. İlyasov, M. (2013). Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: "Elm və Təhsil", 216 s.
3. Paşayev, T. (2006). Tarixin tədrisi: tarixilik və müasirlik. Bakı, 280 s.

4. Adolf, B. (1998). Professionalnaya kompetentnost sovremennogo uchitelya: monografiya, 309 s.
5. Kuzminskiy, A.I. (2002). Pislyadiploma pedagogichna osvita: teoriya i praktika. Monografiya: ChDU, 288 s.
6. Slastenini, V.A., Podimova, L.S. (2004). Pedagogika: innovachionnaya deyatelnost. Magistr, 221 s.
7. Esareva, Z.F. (1975). Vzaimodeystvie nauchnoy i pedagogicheskoy deyatelnosti prepodovatelya universiteta, 20 s.
8. Bespalko, V.O. (1989). Slagaemie pedagogicheskoy tekhnologyy. Pedagogika, 190 s.
9. Kommunikativ qabiliyyətlər. https://metodiktövsiyye.blogspot.com
10. Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyəti. https://metodiktövsiyye.blogspot.com
11. Nəzərov, A. (2012). Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, 103 s.
12. Kryagzhde, P. (1981). Psikhologicheskoe formirovanie professionalnikh interesov. Mokslas, 196 s.
13. Kirdyankina, S.V. (2011). Nauchno-metodicheskoe soprovozhdenie professionalnogo rosta uchitelya, 27 s.
14. Bondarevskaya, E.V. (2000). Teoriya i praktika lichnostno-orientirovannogo obrazovaniya: Monografiya. RGPU, 320 s.
15. Gromkova, M.T. (1994). O pedagogicheskoy podgotovke prepodovatelya visshey shkoli. № 4, 349 s.
16. Grinko, V.O. Osobennosti pedagogicheskoy deyatelnosti prepodavatelya visshey shkoli v sovremennoy epokhe. https://core.ac.uk
17. Guziy, N.V. (2004). Pedagogichniy professionalizm: istoriko-metodolochni ta teoretichni aspekti. NPU, 243 s.
18. İlyasov, M. (2023). Pedaqoji prosesdə müəllim fəaliyyətinin texnoloji istiqamətləri. “Azərbaycan məktəbi” elmi nəzəri pedaqoji jurnal. № 2.
19. Kukharev, N.V. (1990). Na puti k professionalnomu sovershenstvu. Prosveshenie, 159 s.
20. Levina, M.M. (2001). Tekhnologyy professionalnogo pedagogicheskogo obrazovaniya: Ucheb. pos. Akademia, 270 s.
21. Markova, A.K. Psikhologiya professionalizma. Znanie, 308 s.
22. Mitina, L.M. (1995). Psikhologiya professionalnogo razvitiya uchitelya: dis., 408 s.

Göndərilib: 12.09.2023 Qəbul edilib: 06.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/70-73

Günay İsmayılova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayilovag670@gmail.com

ESTETİK TƏRBİYƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA MUSİQİ ŞƏXSİYYƏTİNİN İSTİQAMƏTİ

Xülasə

Estetik tərbiyə işində musiqinin yeri və rolundan bəhs olunur. Musiqi hər bir insanın tərbiyəsi üçün həqiqi təbii vasitədir. Musiqinin təsiri altında yaxşı hisslərin yaranması, xeyirxah işlərin yerinə yetirilməsi, qəlbin tərbiyəsi, gözəlliyə nail olunması üçün şərait yaranır. Musiqi insan ruhuna bir rahatlıq, xoş əhval gətirir, əsəbi və gərgin vəziyyətləri özündən kənar etməyə imkan yaradır. Musiqi yorğunluğun qarşısını alır, proflaktik və müalicəvi vasitə kimi istifadə edilir. Yaxşı gözəl hisslərə təşviq etmək, xeyirli, müsbət fikir və düşüncələr oyatmaq musiqinin təsir gücünü digər vasitələrdən əsaslı dərəcədə fərqləndirir. Musiqi qavrayışın, təxəyyülün, bədii hisslərin, zövqlərin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və beləliklə də insanlara emosional təsir göstərir, onların estetik inkişafına təkan verir. Musiqi insanların sağlamlılığına və hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir. Musiqi zəngin və təsirli tərbiyə vasitəsidir. Musiqi böyük emosional təsir gücünə malikdir, insanın zövqünü formalaşdırır, hisslərini tərbiyə edir. Musiqi vasitəsilə estetik tərbiyəsinin pedaqoji mahiyyəti, tərbiyəvi funksiyasının açılmasına təşəbbüs göstərilir, musiqinin müsbət emosiyalar yaratmaq sahəsində müstəsna əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *estetik tərbiyə, musiqi vasitəsilə tərbiyə, musiqinin tərbiyəvi imkanları, musiqi estetik təsir vasitəsi kimi*

Gunay Ismayilova
Nakhchivan State University
ismayilovag670@gmail.com

Musical personality in the formation of aesthetic education direction

Abstract

The place and role of music in aesthetic education is discussed. Music is a truly natural tool for the education of every person. Under the influence of music, the creation of good feelings creates conditions for performing good deeds, training the heart, and achieving beauty. Music brings comfort and good mood to the human soul allows you to get rid of nervous and tense situations. Music prevents fatigue. It is used as a preventive and therapeutic tool. Encouraging good and beautiful feelings, evoking good positive thoughts and thoughts, the influence of music fundamentally differs from other means. Music plays an important role in the development of perception, imagination, artistic feelings, tastes, and creative abilities, and thus has an emotional impact on people and stimulates their aesthetic development. Music has a positive effect on people’s health and overall development. Music is a rich and effective educational tool. Music has a great emotional influence. It shapes a person’s taste and educates his feelings. The pedogogical nature of aesthetic education through music is an initiative to reveal the educational function. The exceptional importance of music in the field of creating positive emotions is discussed.

Keywords: *aesthetic education, education through music, educational opportunities of music, music as a means of aesthetic influence*

Giriş

Estetik tərbiyə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında əsas komponentlərdən biridir və bu tərbiyə hissəsi əqli, əxlaqi, əmək, fiziki və s. keyfiyətlərlə qarşılıqlı əlaqəli prosesdə olub şəxsiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Estetik tərbiyənin qarşısında qoyulan tələblərdən biri insanın ömrü boyu gözəllik yaratmağı, pisliyə və eybəcərliyə dözülməzlik göstərməyi, ictimai və təbii həyata öz gözəllik payını bəxş etməyi bacarmasıdır. İnsanın, uşağın estetik zövq və baxışları öz-özünə yaranmır. Məlumdur ki, gerçəkliyi kamil insan gözü bir cür qavrayır, amma, qeyri-kamil insan başqa cür. Mütəfəkkirlərindən birinin söylədiyi kimi qeyri-musiqili qulaq üçün ən gözəl musiqi mənasızdır. Ən gözəl musiqi kar üçün predmet sayılmır (Aslanov, 1987).

Bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, təbiətdəki gözəlliklərdən zövq almaq bacarığı və imkanı, onu dərindən dərk etmək qabiliyyətinin müxtəlifliyi müəyyən dərəcədə zövqlərin necə tərbiyə olunması ilə əlaqədardır. İnsanda təbiət hadisələrinə və ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarına fəal maraq olmasa onda başqa hissləri, başqa mənəvi keyfiyyətləri də tərbiyə etmək mümkün olmaz. Estetik ideal, ali hisslər bədii tərbiyənin əsası olan həyat və təbiət gözəlliklərinə aludəçilikdən və ilkin maraqdan başlanır, ardıcıl şəkildə inkişaf edir və kamillik dərəcəsinə çatır. Tərbiyənin əsas qayəsini insan və təbiət gözəlliklərinə münasibət təşkil edir və bu münasibətin formalaşması prosesində gənclərdə əməksevərlik, insanpərvərlik, sadəlik, təvazökarlıq, doğruçuluq kimi nəcib sifətlər yaranır. Estetik tərbiyə ümumtərbiyə işinin başqa sahələrindən təcrid olunmuş bir sahə deyil, əksinə o, ümumtərbiyə işinin başqa sahələri ilə sıx bağlı olub yetişən nəslin tərbiyəsini tamamlayan bir sahədir. Estetik tərbiyə insanda bədii hisslərin, zövqün və bədii mühakimənin təşəkkül tapıb möhkəmlənməsinə səbəb olan incəsənət əsərlərini, təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri düzgün başa düşməkdə adama kömək göstərən və onda bədii yaradıcılıq qüvvələrini inkişaf edən təsirlərin məcmusu deməkdir (Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları, 2000).

Estetik tərbiyə vasitəsi kimi musiqi, onun təsir gücü əvəzsizdir. Bədii estetik zövqünün formalaşmasında musiqi ecazkar qüvvədir. Musiqi insan həyatına necə daxil olduğuna diqqət yetirsək, onda həm müxtəlif yol və formaların varlığını,həm də çox zaman böyüməkdə olan nəslin musiqi inki şafında və tərbiyəsində ciddi nöqsanlara gətirib çıxaran qarşılıqlı əlaqənin, ardıcıllığın olmadığını görərik. Bədii təsir cəhətindən musiqi digər vasitələrdən müqayisəyə gəlməz dərəcədə təsirlidir. Musiqi-insanın təkmilləşməsi, kamilliliyə çatması, istiqamətində gözəl vasitədir. Musiqinin emosional təsiri çox gülcü ifdəli və kütləvi səciyyə daşıyır. Elə bir adam tapılmaz ki, bir musiqi əsərini, mahnı və ya nəğməni züm-zümə etməsin. Elə bir adam çətin tapmaq olar ki, o bu və ya digər janrda səslənən musiqini dinləmiş olsun (Xəlilov, 1992).

Musiqi insanın bütün bioloji funksiyasını situmullaşdırmaq işində elə bir səviyyədə durur ki, digər fəaliyyət növləri bu səviyyədə estetik hiss və estetik zövq yaratmaq, tərbiyə etmək imkanına malik deyildir. Musiqi-hər bir insanın tərbiyəsi üçün həqiqi təbii vasitə, məlhəmdir ki, bu isə onun gümrah yaşamasına, yaxşı və faydalı işlər görməyə təhrik edir. Həyat musiqi ilə o qədər zəngindir ki, insanların musiqi mədəniyyəti barəsində narahat olmağına dəyməz. Musiqi tərbiyəsi sistemini düzgün qurmaq üçün onun məqsəd və mahiyyətini dərindən başa düşmək son dərəcə vacibdir. Musiqi haqqında əldə edilən biliklər musiqi görüş dairəsinin genişlənməsində və musiqi zövqünün formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Musiqi tərbiyəsi xüsusi əhəmiyyətə malik olub, yüksək zövqlü, musiqiyə dərin maraq və məhəbbəti olan insan tərbiyə etmək vasitəsi kimi qiymətlidir. Musiqinin təsiri altında yaxşı hisslərin yaranması, xeyirxah işlərin yerinə yetirilməsi, qərbin tərbiyəsi, gözəlliyə nail olması üçün şərait yarnır. Musiqi insanın yaşamaq və yaratmaq hisslərini gücləndirir, qüvvətləndirir, ətrafa, ətrafdakılara yaxşı münasibətlər tərbiyə edir, təbiətdən zövq və nəşə almağa sövq edir. Musiqi yaxşı və pis işlərə münasibət formalaşdırır, digərləri ilə xoş, ürəkdən ünsiyyət qurmağa kömək edir. Müxtəlif vəziyyətlərdə əhval-ruhiyyəni tənzimləməyə təsir göstərir (Rəcəbov, 2009).

Musiqi estetik tərbiyənin ən zəngin və təsirli vasitələrindən biridir, böyük emosional təsir gücünə malikdir, insan hisslərini tərbiyə edir və zövqləri formalaşdırır. Müasir elmi araşdırmalar göstərir ki, insanda musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı, musiqi mədəniyyətinin əsaslarının

formalaşmasına əsaslı təsir gös tərir. Bu növ qabiliyyətlərin inkişafı isə təlim-tərbiyə vasitəsi ilə mümkün ola bilər.

Musiqi inkişafı ümumi inkişafa əvəz olunmaz təsir göstərir. Bu zaman insanda emosional sfera formalaşır, düşüncə inkişaf edir, sənətdə və həyatda gözəlliyə həssaslıq inkişaf etdirilmiş olur. Musiqi fəaliyyətində bir musiqi-estetik şüur yaranarsa, bu insanın sonrakı inkişafı, ümumi mənəvi formalaşması üçün iz qoymadan keçməz. Musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı musiqi tərbiyəsi əsas vəzifələrindən biridir. Pedaqogika üçün vacib olan problem musiqi qabiliyyətlərinin təbiəti məsələsidir. Musiqinin insanın fitri xüsusiyyətlərini təmsil etməsi və ya ətraf mühitin təsiri, yaxud təhsilin və təlimin nəticəsində inkişaf etməsi tədqiqatçılar tərəfində müxtəlif səpkidə və müxtəlif mövqelərdən şərh olunmuşdur.

Musiqi əsərləri ilə tərbiyə həmişə cəlbedici və təsirli olur. Musiqi əsərlərinin düzgün seçilməsi, onların ideyasının tərbiyənin məqsədinə uyğun olması tərbiyəedici rolunun artırılmasında mühüm məsələdir. O, insanı əyləndirir, tənzimləyir, mənəvi cəhətdən təmizləyir, saflaşdırır. İstifadə olunan musiqi Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarından, klassik bəstəkarların əsərlərindən və xalq musiqisindən ibarətdir. Musiqi insanı kiçik yaşlarından müşayət edir. Estetik cəhətdən inkişaf etmiş insanların bir çox nəsilləri klassik bəstəkarların əsərləri əsasında tərbiyə almışdır. Musiqi emosional və fəal olduğu üçün, qəlbə, ruha birbaşa, tez və çevik surətdə təsir göstərir.

Musiqi əsərləri insanın mənəvi həyatında həmişə cəlbedicə və təsirli amillərdən olmuşdur. Musiqi insanın mənəvi həyatını nizamlamaq, bir axara salmaqla onun cəmiyyət həyatındakı mövqeyinin də nizamlanması, həyat tərzini xoş, cəlbedici olmasına da kömək edir. Musiqi insan üçün sevinc, nəşə gözəllik mənbəyidir. İnsan həyatı musiqisiz bəlkə də bir tam olmaq imkanından məhrum olardı. Musiqi insan həyatı üçün çox vacibdir. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, musiqi insanı kədər-qüssədən, depresyadan qurtulmağa kömək edir, insanlara sevinc gətirir, ruh yüksəkliyi aşılayır. Psixoloqlar hesab edirlər ki, əgər məqsəd uşağın yaradıcılığını inkişaf etdirmək, hisslərini, Özünəməxsus baxışlarını formalaş dırmaq və belə bir yanaşma ilə şəxsiyyəti zənginləşdirməkdən ibarətdirsə, inanırıq ki, uşaqların musiqi yaradıcılığı sahəsində maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək mümkündür (Qədimova, 2007).

Musiqi cəmiyyət həyatının tələb və ehtiyaclarını ifadə etməkdə əvəzsiz ifadə vasitəsidir. Hər şeydən əvvəl, musiqi insanın maddi, daha çox əmək prosesində, onunla əlaqədar adət və ənənələrində xüsusi rol oynayır. Musiqi həcminin insanın idrak və qiymətləndirici, yəni adamların psixologiyası və ideologiyasının inikası üzrə fəaliyyət növünə də gülcü təsir amilidir. Musiqi mənəvi dəyişdirici, yəni ideya, etik və estetik təsir göstərmək qüdrətinə malikdir. Nəhayət, musiqi insanların bir-birilə ünsiyyətini, onların müxtəlif fəaliyyət növləri ilə təmasda olmasını şərtləndirir. Bütövlükdə şəxsiyyətin mənəvi aləminin, onun əxlaqi keyfiyyətlərinin, estetik zövq və ideyalarının formalaşmasında musiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsi məsələsi müasir dövrdə xüsusi məna kəsb edir. Bu yalnız müəyyən yaşa çatmış adamların özünü təkmilləşdirmək, özünü tərbiyə etmək zərurəti ilə deyil, həm də yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işinin təşkilinə verilən yeni tələblərlə əlaqədardır. Təlimlə tərbiyənin vəhdətini təmin etmək hazırda məktəb kollektivlərinin qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Həmin vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək üçün yalnız təlimi inkişafetdirici istiqamətini deyil, həm də onun tərbiyəedici funk siyasını gücləndirmək zəruridir. Bunun üçün ilk növbədə şagird şəxsiyyətinə analitik yanaşma meylini dəyişdirmək lazımdır. Çünki şagirdlərdə yalnız bu və ya digər psixi funksiyanın təşəkkülünə, məsələn, diqqətin, hafizənin və ya təfəkkürün, onların hər hansı bir cəhətinin, yaxud iradi keyfiyyətin, əxlaqi hissin inkişaf etdirilməsinə can atmaq şəxsiyyətin təşəkkülünə verilən müasir tələblər nöqteyi-nəzərindən kifayət sayıla bilməz. Çünki insan şəxsiyyəti yalnız ayrı-ayrı keyfiyyətlərin mexaniki məcmusundan ibarət deyildir.

Şəxsiyyətin musiqi vasitəsilə tərbiyəsi məsələlərinin obyektiv və hərtərəfli işıqlandırılması məqsədilə, fikrimizcə ilk növbədə qərb musiqi təhsili və tərbiyəsinə nəzər yetirmək faydalı olar (Sadıqov, 2012: 65). Bu təhsil sistemində təkcə dərsin taktiki planlaşdırılması yox, onun fəlsəfi əsaslandırılmasına uyğunluğu tələbi də musiqi fəaliyyətinin başlıca dəyər istiqaməti olur. Bu strategiya belə yanaşmanı zəruri edir ki, şagirdlərin musiqi tərbiyəsində humanist, yaxud praqmatik

pedaqogikanın metodoloji prinsipləri əldə rəhbər tutulmalıdır, yəni uşaqların marağı nəzərə alınmalı, müəllim məktəbli şəxsiyyətinə hörmət etməyi bacarmalı, təlim mühitində qabiliyyətlərinin aşkar edilməsinə çalışmalıdır (Paşayev, Rüstəmov, 2007).

Qərb təhsilində yetişən nəslə ilk əvvəl dinləyəcəyi musiqi əsərlərinin repertuarı təklif olunur, onların arzu və istəkləri hesaba alınır. Əlbəttə, burada çox mühim bir problemlə qarşılaşmalı oluruq: seçilmişin dəyərli olması, əhəmiyyətlilik baxımından yüksək olması. Bu zaman şagirdlərin yüngül musiqi janrlarına, yaxud ciddi, klasik musiqiyə (polifonik musiqi növünə) diqqət yetirilməsi sayəsində çox asanlıqla bir neçə zövqə malik olduqlarını müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Bu məqsədlə şagirdlərin hamısı musiqi alətlərinə maraq göstərməsi də hesaba alınmalıdır. Əlbəttə bunlar hələ hamısı deyildir. Digər çoxmühim və demokratik dəyər və prinsiplərə əsaslanan məsələlər də vardır; musiqi dərslərində ciddi janrlarda olan əsərlərdən imtina edilir, bu növ janrlar uşaqların istəkləri ilə fakütetivlərdə, dərnək məşğələlərində öyrədilir (Məmmədova, 2009).

Musiqini dinləməklə gözəllik hisslərinə qovuşursan. Musiqi gözəllikdir. Dinləyir və onun gözəlliklərini duyur, sevinc və şadlıq hissi keçirir, zövq, nəşə alırsan. Musiqi səni nəcib duyğulara, dərin və gözəl, xoş niyyətli fikirlərə qərq edir. Düşünçələrin gözəlliyi, təmizliyi musiqinin yaratdığı xeyirxah fikirlərin düzülüşü kimi çox qiymətli və dəyərlidir. Musiqi obrazlar vasitəsilə insanı mənəvi cəhədən saflaşdırır, təmizləyir, bəd əməllərdən, çirkin niyyətlərdən, xəbis hərəkətlərdən çəkindirir, qoruyur və müdafiə edir. Musiqi estetik zövq və hisslərin mənbəyi, zəngin xəzinəsidir. Müəllim-pedaqoq bütün bu cəhətləri tərbiyə işində nəzərə almalıdır.

Musiqi gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insan psixologiyasına təsir göstərən incəsənət növüdür. İnsanların emosional vəziyyətinin konkret və inandırıcı ifadəsinə nail olan bu sənət bəşəriyyət tarixində böyük ictimai, tərbiyəvi rol oynamışdır. Musiqinin söz, hərəkət və s. İlə sintez təşkil etməsi onun imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Bəstəkarlar simvollardan, hər hansı bir anlayış ifadə edən işarələrdən (siqnal, motiv, hava) geniş istifadə edirlər. Musiqi də təbiət lövhələrinə, insan portiretlərinə, müəyyən dövrlərdə müxtəlif ölkələrin ictimai təbəqələrinin həyatını əks etdirən səhnələrə rast gəlinir. Musiqi həmçinin dövrün emosional koloritini, ritmini, tempini, ümum bəşəri ideyaları ifadə edir. Bəstəkarın fikir və emosioları, obrazlı təsəvvürləri musiqi məzmunun milli təcəssümü olan musiqi forması vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəticə

Məqalədə belə nəticəyə gəldik ki, şəxsiyyətin musiqi vasitəsi və tərbiyəsi qərb musiqi təhsili və tərbiyəsinə yetəri qədər faydalı olmuşdur. Burada müəllimin məktəbli şəxsiyyətinə hörmət etməyi bacarması və təlim mühitində onların qabiliyyətlərinin aşkar edilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. Burada hər şeydən əvvəl musiqidə insanın maddi və əmək prosesində onunla əlaqədar adət və ənənələri xüsusi rol oynayır. Musiqinin etik və estetik təsir qüdrətinə malik olması bütövlükdə şəxsiyyətin estetik zövq və ideyallarının formalaşması məqalədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, A. (1987). Estetika aləmində. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. (2000). Bakı.
3. Xəlilov, V.C. (1992). Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin. İnkişaf yolları. Bakı.
4. Rəcəbov, O. (2009). Musiqi və vətəndaşlıq tərbiyəsi. Bakı: Şirvannəşr.
5. Qədimova, J. (2007). Musiqi və onun tədrisi metodikası. Bakı.
6. Sadıqov, F.B. (2012). Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Adiloğlu.
7. Məmmədova, İ. (2009). Musiqi pedaqogikası. Bakı: ABU.
8. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2007). Pedaqogika. Yeni kurs, Bakı.

Göndərilib: 05.09.2023 Qəbul edilib: 12.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/74-78

Günel Mustafayeva
Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyası
mustafayevagunel90@gmail.com

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ YARADILMASINI ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

"Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılmasını zəruri edən amillər" məqaləsində ÜTT-nin yaranmasına səbəb olan bir çox amillərdən bəhs edilir. Məqalə artan qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbliklərinin həllində Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) məhdudiyyətlərini, xüsusilə qeyri-tarif maneələri və əqli mülkiyyət problemləri ilə mübarizədə çatışmazlıqlarını vurğulayır. O, həmçinin Sovet hökmranlığının itirilməsi və daha inklüziv və ədalətli beynəlxalq ticarət çərçivəsi tələb edən neoliberal ideyaların yüksəlişi kimi böyük siyasi təlatümləri araşdırır. Bundan əlavə, o, GATT sisteminin səmərəsiz mübahisələrin həlli üsullarını əhatə edən hüquqi və institusional zəif tərəflərini vurğulayır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılması müasir beynəlxalq ticarət problemlərinin həlli üçün zəruri olan strukturlaşdırılmış, hüquqi cəhətdən tətbiq edilə bilən və əhatəli çərçivəni təmin edən qlobal ticarət idarəçiliyində zəruri addım kimi təsvir olunur.

Açar sözlər: *ÜTT, GATT, ən çox bəyənilən millət prinsipi, iqtisadi qloballaşma, beynəlxalq ticarət hüququnun inkişafı*

Gunel Mustafayeva
Academy of Justice of the Ministry of
Justice of Azerbaijan Republic
mustafayevagunel90@gmail.com

Factors that made it necessary to establish the world trade organization

Abstract

The article "Factors that made the creation of the World Trade Organization necessary" discusses many factors that led to the creation of the WTO. The article highlights the limitations of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) in dealing with the complexities of the growing global economy, particularly in dealing with non-tariff barriers and intellectual property issues. It also examines major political upheavals, such as the loss of Soviet dominance and the rise of neoliberal ideas calling for a more inclusive and fair international trade framework. In addition, it highlights the legal and institutional weaknesses of the GATT system, which include ineffective dispute settlement methods. The creation of the World Trade Organization (WTO) has been described as a necessary step in global trade governance, providing a structured, legally enforceable, and comprehensive framework necessary to address contemporary international trade challenges.

Keywords: *WTO, GATT, most favored nation principle, economic globalization, development of international trade law*

Giriş

1995-ci ildə Ümumdünya İqtisadi Təşkilatının (ÜTT) yaranması qlobal iqtisadi münasibətlərdə dönüş nöqtəsi oldu. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) davamçısı kimi Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) XX əsrin sonlarını formalaşdıran tarixi, siyasi və hüquqi şəraitin yaxınlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu məqalə ÜTT-dən əvvəlki iqtisadi mühitin, siyasi və

hüquqi sarsıntıların və daha güclü beynəlxalq ticarət təşkilatının zəruriliyini vurğulayan qlobal böhranların qısa tədqiqini təmin edərək, ÜTT-nin yaradılmasına məcbur edən çoxsaylı xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

ÜTT-nin yaradılmasından əvvəl 1947-ci ildən GATT tərəfindən nəzarət edilən qlobal ticarət mühiti beynəlxalq ticarətin dəyişən xarakterini həll etmək üçün ciddi məhdudiyyətlərə malik idi. Bu məhdudiyyətlər təkcə iqtisadi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin siyasi və hüquqi mühiti ilə bağlı idi. XX əsrin ikinci yarısı qlobal inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi ilə məşğul ola biləcək ticarət müzakirələri üçün strukturlaşdırılmış çərçivə tələb edən iqtisadi qloballaşmanın görünməmiş səviyyələrini gördü. Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin tempi və milli iqtisadiyyatların inkişaf edən müstəqilliyi qarışıq vəziyyətdə idi (1)

Bundan əlavə, dəyişən siyasi çərçivələr, xüsusən də Soyuq Müharibədən sonra qlobal ticarət siyasətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Siyasi hadisələr, hüquqi və institusional çərçivələrdə artan çatışmazlıqlarla yanaşı, beynəlxalq ticarətin mürəkkəb hüquqi aspektlərini effektiv şəkildə idarə etmək qabiliyyətinə malik bir təşkilatın yaradılmasını zəruri etdi. Üstəlik, ÜTT-nin yaradılmasından əvvəl qlobal ticarət sisteminin zəifliyini üzə çıxaran, ÜTT kimi bir təşkilatın zəruriliyini vurğulayan çoxsaylı ticarət münaqişələri və iqtisadi tənəzzüllər olmuşdur. ÜTT danışıqlardan yaranıb və ÜTT-nin etdiyi hər şey danışıqların nəticəsidir (2)

İlk növbədə qeyd etmək vacibdir ki, məqalənin adından göründüyü kimi toxunulan məsələlər Ümumdüya Ticarət Təşkilatı haqqında yox, onun yaradılmasına labüdlük qazandırmış məsələlər haqqında araşdırmalara yönəlmişdir.

Bildiyimiz kimi, hüquq ədəbiyyatında müasir beynəlxalq ticarət hüququnu İkinci Dünya Müharibəsinin məhsulu, dəqiq desək, Müttəfiqlərin müharibədən sonrakı dünyanı planlaşdıranların təsəvvürlərinin məhsulu olmasına dair fikirlər vardır. Müharibədən sonrakı vəziyyətin bərpaçıları XIX əsri XX əsrin birinci yarısından fərqli olaraq (yüksək tariflər, ayrı-seçkiliyə əsaslanan iqtisadi tənzimləmələr) nisbətən açıq ticarət və sülh dövrü kimi görürdülər. Müharibədən sonrakı planlaşdırmanın digər aspektlərində olduğu kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması, müharibə cinayətkarlarının mühakiməsi, təzminatların ödənilməsi də Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı səhvləri təkrarlamamaq əzmi idi. 1945-ci ilin noyabrında Birləşmiş Ştatlar hökuməti Ticarət və Məşğulluq üzrə Beynəlxalq Konfransda baxılmaq üçün "Dünya Ticarətinin və Məşğulluğun Genişlənməsinə dair Təkliflər" adlı sənəd verdi ki, bu da ABŞ və Böyük Britaniya arasında əvvəlki müzakirələrdən irəli gələn konsensusu təmsil edirdi. Sənəddə beynəlxalq ticarətdə hökumətin məhdudiyyətləri ilə bağlı ətraflı nizamnamə və ya davranış kodeksinin müəyyən olunması və Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının yaradılması tələblərinin zərurətləri əks olunmuşdu. Uzunmüddətli razılaşmaları nəzərdə tutan təkliflərin verilməsindən bir neçə gün sonra Birləşmiş Ştatlar çoxtərəfli Ticarət Sazişinin erkən bağlanması üçün 15 ölkəyə danışıqlara başlamaq üçün dəvət göndərdi. Sovet İttifaqı istisna olmaqla, hamı dəvəti qəbul etdi.

1947-ci ilin aprel-oktyabr aylarında Cenevrədə 23 ölkə arasında müzakirələr aparıldı və bu danışıqlar 20-ci əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarət hüququnun inkişafında böyük rol oynayan növbəti "raundlar" üçün presedent yaratdı . GATT (Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş) bir de facto təşkilata bütün fəaliyyəti boyu baza oldu. Dövlətlər nəzəri cəhətdən beynəlxalq hüquqa və məcburi müqavilələr üzrə danışıqlara müraciət etmədən ticarəti liberallaşdıra bilərdilər, onların hər birinin öz bazarlarını müstəqil şəkildə açmaq imkanları vardır ("Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Tarixi və Gələcəyi", Craig VanGrasstek, 2013: 6).

GATT ticarətin liberallaşdırılmasını təşviq etmək, ölkələr arasında mal və xidmətlərin sərbəst hərəkətini asanlaşdırmaq üçün tariflər və kvotalar kimi ticarət maneələrini azaltmağı hədəfləmişdir, ticarətdə ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipini, ilk növbədə MFN (most favoured nation) rejimini tətbiq etməyi nəzərdə tutmuşdur. (bir ölkəyə verilən hər hansı ticarət üstünlüyü bərabər rəftar təmin edilməklə bütün üzv ölkələrə şamil edilməlidir). Həmçinin haqsız rəqabətə qarşı, eləcə də üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həlli üçün bir çərçivə təmin edən və mütəmadi danışıqlar aparılması kimi prinsipləri nəzərdə tutan müddəalara da sahib idi.

Amma bütün mütərəqqi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq bəzi çatışmazlıqlara malik idi. Ümumi olaraq deyə bilərik ki, o, xidmət ticarəti, əqli mülkiyyət hüquqları, investisiya və ya müasir qlobal ticarətin digər aspektlərini əhatə etmirdi.Fikrimizcə, bunları daha dəqqiliyi ilə aydınlaşdırmaq üçün hüquqi hadisəyə toxunmaq məqsədəmüvafiq olar.

GATT-nin xidmət ticarəti və əqli mülkiyyət hüquqları iə bağlı üzləşdiyi çətinliyi göstərən hadisələrdən biri "ABŞ-1930-cu il Tarif Aktının 337-ci Bölməsi" işidir. Bu hal GATT qaydalarının xidmətlər və əqli mülkiyyətlə bağlı daxili tədbirlərlə uyğunluğu ilə bağlı narahatlıqları artırdı.

Belə ki, Avropa Birlikləri iddia ediblər ki, Birləşmiş Ştatların 337-ci bölmədən istifadə etməsi Avropa xidmət təminatçılarının bazara çıxışına mane olub və nəticə etibarilə onların əqli mülkiyyət hüquqlarını pozub.

Bu iş xidmətlər və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı GATT-ın əhatə dairəsinin məhdudiyyətlərini göstərmiş oldu və nəticədə, iş beynəlxalq ticarətin bu sahələrini tənzimləmək üçün daha əhatəli qayda və çərçivələrə ehtiyac olduğunu diqqətə çatdırdı. Bu da öz növbəsində gələcək illərdə Xidmətlər Ticarəti üzrə Baş Saziş (GATS) və Ticarət haqqında Saziş kimi daha əhatəli sazişlərin işlənib hazırlanması üçün əlavə müzakirələrə və danışıqlara səbəb oldu.

Digər bir problem GATT-ın hüquqi statusunun olmaması idi. Əsasən, GATT selektiv xarakter daşıyan qaydalar və prosedurlar toplusu olan müqaviləd olduğuna görə daha az güclü idi. Mübahisələrin həlli sistemi yavaş və daha az səmərəli idi.

Professor Hudekin qeyd etdiyi kimi, GATT 1948-ci ildə 23 tərəf ilə başladı və 1960-cı ilə qədər 37-yə çatdı. Ölkələrin Cenevrədəki nümayəndələrinin əksəriyyəti ümumi təcrübə və dünyagörüşü paylaşaraq danışıqlar aparan və Baş Sazişi və Havana Xartiyasını hazırlayan eyni şəxslər idilər amma GATT Katibliyinin hüquqi bölməsi yox idi və mübahisələr panellər və ya işçi qruplar qarşısında olduqda tərəflərin mövqeyini hüquqşünaslar deyil, iqtisadçılar, diplomatlar təqdim edirdi və nəticə etibarilə getdikcə mübahisələrin həlli mexanizimində ciddi çatışmazlıqlar özünü göstərirdi. Böyük dövlətlər çox vaxt onların iqtisadi maraqlarına uyğun gəlməyən GATT mübahisələrinin həlli qərarlarına məhəl qoymurdular. Bu vəziyyət GATT-ın etibarını sarsıdır və sistemin çərçivəsini təhdid edirdi.GATT çərçivəsində mübahisələrin həlli 1980-ci və 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi səmərəsiz olmağa davam edərsə, üzv dövlətlər ("Üzvlər") sistemə inamını itirə, GATT-dan əvvəl mövcud olan tarifləri yenidən tətbiq etməyə başlaya bilər və bununla da dünya miqyasında ticarət müharibəsi və Böyük Böhran kimi ciddi nəticələrə səbəb ola bilərdi.

"Birləşmiş Ştatlar-Bəzi Karides və Karides Məhsullarının İdxalının Qadağası" Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) mübahisələrin həlli sisteminin yaradılmasına səbəb olan GATT mübahisələrin həlli sistemi ilə bağlı problemləri göstərən başqa bir haldır. Belə ki, iş ABŞ-ın Dəniz Məməlilərinin Mühafizəsi Aktı bəzi xərçəngkimilər və karides məhsullarına idxal qadağası ilə bağlı idi. Hindistan, Malayziya, Pakistan və Tayland da daxil olmaqla təsirlənən ölkələr ABŞ-ın tədbirlərinin GATT qaydalarını pozduğunu iddia etdilər (4).

Bu hal GATT mübahisələrinin həlli sistemindəki bir sıra qüsurları işıqlandırdı. Birincisi, GATT prosesində- vaxtında həll edilməmişdir. Mübahisələrin həlli üçün xeyli vaxt tələb olunurdu ki, bu da tərəflər üçün gecikmələrə və qeyri-müəyyənliyə səbəb olurdu. Bu, mübahisələrin həlli sisteminin vaxtında hüquqi müdafiə vasitələri təmin etmək qabiliyyətinə xələl gətirdi.

İkincisi, GATT sistemində mübahisələr üzrə komissiyanın qərarlarının icra mexanizmi yox idi. Komissiya bir ölkənin hərəkətlərinin GATT qaydalarını pozduğunu müəyyən etsə belə, uyğunluğu təmin edən mexanizm yox idi. Bu, mübahisələrin həlli prosedurunun legitimliyini və effektivliyini azaldırdı. GATT heç vaxt beynəlxalq təşkilat kimi nəzərdə tutulmadığından, onun demək olar ki, heç bir institusional müddəaları yox idi və mübahisələrin həlli ilə bağlı yalnız məhdud müddəaları var idi (5).

Amerika Birləşmiş Ştatları-Müəyyən Karides və Karides Məhsullarının İdxalının Qadağası davası daha yaxşı mübahisələrin həlli sisteminin təşviqinə töhfə verdi, daha möhkəm və icra edilə bilən mübahisələrin həlli sisteminə ehtiyac olduğunu nümayiş etdirdi və nəticədə ÜTT-nin daha möhkəm və effektiv Mübahisələrin Həlli Anlaşması əldə edildi və mübahisələrin həlli üçün daha

sərt müddətlər, panel hesabatlarına baxmaq üçün apellyasiya orqanı və qərarların icrası mexanizmi tətbiq etdi.

Bütün bunlara ümumi olaraq demək mümkündür ki, GATT 1940-cı illərdəki demək olar ki, təsadüfi başlanğıcdan daha böyük bir təşkilata və hüquq korpusuna qədər qeyri-bərabər inkişaf etdi. Çoxtərəfli ticarət danışıqlarının ilk beş raundunda (1947-61) əsas diqqət ən çox güzəştli dövlət rejimi və "qarşılıqlı fayda mübadiləsi" əsasında tariflərin azaldılmasına yönəldilmişdir. Kennedi Raundundan (1964-67) başlayaraq və xüsusilə Tokio Raundunda (1973-79) Razılığa gələn Tərəflər diqqətlərini dempinq və antidempinq də daxil olmaqla malların ticarətinə təsir edən qeyri-tarif tədbirləri üçün tətbiq olunan qaydaların hazırlanmasına yönəltdilər.Və ən əsas məsələlərin təməli Uruqvay raundunda (1986-93) qoyuldu.

Bəzən ÜTT kimi tanınan Ümumdünya Ticarət Təşkilatı Uruqvay Raundu zamanı aparılan müzakirələrin birbaşa nəticəsi kimi yaradılmışdır. Müzakirələrə nəzarət edən və onların təşkilinə cavabdeh olan Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) onların hamısında iştirak edirdi. 1986 və 1994-cü illər arasında 120-dən çox müxtəlif millətdən nümayəndələr iştirak etdi. Uruqvay Raundunun məqsədi ticarətə maneələri aradan qaldırmaq, beynəlxalq ticarət standartlarını yaratmaq və ticarətlə bağlı müxtəlif problemləri həll etməklə qlobal biznesi daha da liberallaşdırmaq idi. Kənd təsərrüfatı, xidmətlər, əqli mülkiyyət və sülhün təşviqi ilə bağlı narahatlıqlar qaldırılanlar arasında idi. 1995-ci ildə Uruqvay Raundunun uğurla başa çatması Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılmasına səbəb oldu. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) hazırda beynəlxalq ticarətlə bağlı məsələləri həll etmək və üzv ölkələr arasında mübahisələrə vasitəçilik etmək üçün istifadə olunan beynəlxalq forumdur.GATT-a üzv olan dövlətlər, indiyədək 100-dən çox, beynəlxalq ticarəti tənzimləmək üçün qaydaların müzakirəsi praktikasını davam etdirmişlər, lakin əqli mülkiyyət, transmilli investisiya və xidmətlərin aspektlərini həll etmək üçün mal ticarətindən xeyli kənara çıxmışlar. 1980-ci illərin əvvəllərində danışıqlar aparan şəxslər ƏM aspektləri də daxil olmaqla, yeni Raund üçün danışıqlar mandatı üzərində işləyirdilər (6). Onlar həmçinin əvvəllər qondarma "təhlükəsizlik tədbirləri" və kənd təsərrüfatı ticarəti ilə bağlı onlardan qaçan razılaşmalara nail oldular, Nəticə etibarilə rəsmi olaraq yeni Ümumdünya Ticarət Təşkilatını yaratdılar və yeni genişmiqyaslı müqavilələrə tətbiq oluna bilən məcburi mübahisələrin həlli sistemi yaratdılar.

Əlbəttə ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) bir-birindən tamamilə ayrı məfhumlar deyildirlər, əksinə GATT Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi bazasını təşkil edir. Bunu Ən çox əlverişli dövlət (MFN) rejimi prinsipi, ticarətlə bağlı müxtəlif məsələlər üzrə razılaşmaların əldə edilməsi üçün üzv ölkələr arasında danışıqlara üstünluk verilməsi,mübahisələrin həlli üçün müəyyən prosedura əsaslanmalarında və s. kimi hallarda görmək mümkündür. ÜTT üzvlərinin MTN-də və qoşulma zamanı qəbul etdikləri tarif öhdəlikləri güzəştlər cədvəllərində (siyahılarında) sadalanır (7). ÜTT-nin ÜTT sazişlərinin təfsiri ilə bağlı kifayət qədər sərt qaydası var, çünki ÜTT üzvləri böyük söz kütləsinin mürəkkəbliyini dərk edirdilər və yardımçı qurumlar tərəfindən rəsmi "gloss"ların qəbul edilməsini istəmirdilər (8).

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinə nəzər saldıqda isə GATT-ın yaratdığı çətinliklərin gətirdiyi nəticələrdən doğan məsələlərin həllindəki fərqliliklər və tənzimləmə dairləri bunlar arasında olan fəqrlilikləri açıqca önə qoymuş olur. Məsələn, mübahisələrin həlli aspektində yanaşsaq GATT-ın həlli sisteminin nisbətən zəif olmasını və üzv ölkələr arasında könüllü danışıqlara və məsləhətləşmələrə əsaslanırdığını görmüş olarıq. Lakin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətində isə mübahisələrin həlli orqanı möhkəm və məcburi həlli mexanizminə malikdir.

GATT-ın fokuslandığı sahələr daha dar aspektə malik olmuş olsa da, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çoxlu sayda müxtəlif əməliyyatlarda fəal iştirak edir, bunlardan ən mühümləri ticarət siyasətinin qiymətləndirilməsi, potensialın qurulması və texniki dəstəyin təmin edilməsidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) məqsədi qlobal miqyasda etik və açıq ticarət üsullarını təşviq etməkdir və bu addımların hər biri müəyyən mənada həmin ümumi missiyaya öz töhfəsini verir. Bu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzərində çalışdığı əsas məqsəddir.

Nəticə

1995-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılması qlobal ticarət tarixində tarixi, siyasi, hüquqi və iqtisadi amillərin birləşməsindən formalaşan mühüm inkişafa imza atdı. Bu məqalə ÜTT-nin yaradılmasını zəruri edən çoxşaxəli amilləri, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) məhdudiyyətlərindən tutmuş, iqtisadi qloballaşmanın dinamikası vasitəsilə 20-ci əsrin sonlarının siyasi və hüquqi çağırışlarına qədər araşdırmışdır.

GATT ilə idarə olunan ÜTT-dən əvvəlki ticarət mühiti getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbliklərini həll etmək üçün qeyri-adekvat olduğunu sübut etdi. GATT-ın qeyri-tarif maneələri, xidmət ticarəti və əqli mülkiyyət problemləri ilə məşğul olan məhdudiyyətləri, onun qeyri-səmərəli mübahisələrin həlli mexanizmləri ilə birlikdə, daha əhatəli və hüquqi cəhətdən məcburi ticarət təşkilatına ehtiyac olduğunu vurğuladı. Bundan əlavə, iqtisadi qloballaşmanın yüksəlişi və müxtəlif iqtisadiyyatların inteqrasiyası GATT-ın sürətlə dəyişən qlobal ticarət mənzərəsinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəməkdə qeyri-adekvatlığını vurğuladı.

Siyasi dəyişikliklər, xüsusilə sovet təsirinin azalması və neoliberal iqtisadi ideologiyaların yüksəlişi, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların səsi ilə yanaşı, qlobal ticarət siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Bu dəyişikliklər GATT-ın təmin edə bilmədiyi inklüziv və ədalətli beynəlxalq ticarət çərçivəsini zəruri etdi. Üstəlik, təkrarlanan ticarət mübahisələri ilə vurğulanan beynəlxalq ticarət sisteminin hüquqi və institusional ehtiyacları qlobal ticarət mürəkkəbliyini idarə etməyə qadir olan daha strukturlaşdırılmış və nüfuzlu bir qurumun yaradılmasını tələb edirdi.

Beləliklə, ÜTT-nin yaradılması qlobal ticarət idarəçiliyində sadəcə təkamül xarakterli addım deyil, öz dövrünün saysız-hesabsız çağırışlarına və dəyişikliklərinə zəruri cavab idi. Bu, beynəlxalq ticarəti idarə etmək üçün daha strukturlaşdırılmış, hüquqi cəhətdən məcburi və əhatəli çərçivəyə doğru əhəmiyyətli bir dəyişiklik idi. Qlobal iqtisadiyyat təkamül etməyə davam etdikcə, bu əsas amilləri başa düşmək gələcək ticarət siyasətləri və danışıqları idarə etmək üçün vacib olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. John, H. “The World Trading System: Law and Policy of International Economic Relations”, Jackson, 1 p.
2. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact1_e.htm.
3. "Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Tarixi və Gələcəyi". (2013). Craig Van Grasstek, 6 s.
4. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds61_e.htm.
5. A History Of Law And Lawyers In The GATT/WTO: The Development of the Rule of Law in the Multilateral Trading System Edited by Gabrielle Marceau, 8 p.
6. A Handbook on the WTO TRIPS Agreement. (2012). Edited by Antony Taubman, Hannu Wager and Jayashree Watal, 6 p.
7. The Political Economy of the World Trading System: The WTO and Beyond 2nd Edition by Bernard M.Hoekman, Michel M. Kostecki, 45 p.
8. Thomas, J. “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Qanun, təcrübə və siyasət”, Mitsuo Matsushita, Schoenbaum, Petros C. Mavroidis və Michael Hahn, 15 s.

Göndərilib: 21.09.2023 Qəbul edilib: 15.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/79-83

Günel Mustafayeva
Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyası
mustafayevagunel90@gmail.com

ƏQLİ MÜLKİYYƏT (ƏM) HÜQUQLARINA DAİR KONVENSİYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ: HƏMİN KONVENSİYALARDA BƏZİ NÜANSLARA BAXIŞ

Xülasə

Məqalə Əqli Mülkiyyət (ƏM) hüquqlarının təkamülünü tədqiq edir, onların gildiya qaydalarından müasir beynəlxalq konvensiyalara qədər tarixi inkişafını izləyir. O, qlobal iqtisadiyyatda ƏM-in artan əhəmiyyətini vurğulayır, xüsusilə ƏM-in TRIPS Sazişi vasitəsilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının çərçivəsinə daxil edilməsi ilə vurğulanır. Məqalədə Paris və Bern Konvensiyaları da daxil olmaqla əsas beynəlxalq müqavilələr və onların patentlərin, ticarət nişanlarının və müəllif hüquqlarının qorunmasındakı rolu araşdırılır. O, həmçinin bu qanunvericilik bazalarının yaradıcıların və yenilikçilərin dəyişən ehtiyaclarına necə uyğunlaşdığını və qlobal ticarət və texnoloji tərəqqi üçün təsirlərini müzakirə edir. ƏM hüquqlarının davam edən təkamülü yaradıcılığı təşviq etmək və əqli əməyin bəhrələrini qorumaq arasında davamlı balanslaşdırma aktını əks etdirir.

Açar sözlər: *Əqli Mülkiyyət hüquqları, Paris və Bern Konvensiyaları, əmtəə nişanları, müəllif hüquqları, patentlərdən istifadənin tənzimlənməsi*

Gunel Mustafayeva
Academy of Justice of the Ministry of Justice
of Azerbaijan Republic
mustafayevagunel90@gmail.com

The importance of conventions on intellectual property (ip) rights: looking at some nuances of those conventions

Abstract

The article explores the evolution of Intellectual Property (IP) rights, tracing their historical development from guild rules to modern international conventions. It emphasizes the growing importance of IP in the global economy, particularly highlighted by the inclusion of IP in the World Trade Organization's framework through the TRIPS Agreement. The article examines key international treaties, including the Paris and Bern Conventions, and their role in protecting patents, trademarks, and copyrights. It also discusses how these legal frameworks have adapted to the changing needs of creators and innovators, and the implications for global trade and technological advancement. The ongoing evolution of IP rights reflects a continuous balancing act between encouraging creativity and safeguarding the fruits of intellectual labor.

Keywords: *Intellectual Property rights, Paris and Berne Conventions, trademarks, copyright, regulation of use of patents*

Giriş

Əqli mülkiyyət (ƏM) hüquqlarının tarixi gildiya qaydalarının təkamülü, senzura və yerli sənaye və kommersiya etikasını təşviq etməyə yönəlmiş hökumət təşəbbüsləri ilə iç-içə olan mürəkkəb bir hekayədir. Xüsusilə sənaye inqilabı zamanı, yaradıcılığın və texnoloji irəliləyişlərin inkişaf etdiyi bir dövrdə əhəmiyyətli olur. Sənayelər və yaradıcılıq sektoru genişləndikcə, intellektual əməyin bəhrələrini qorumaq üçün müstəsna hüquqlara ehtiyac getdikcə daha aydın görünürdü. Bu məqalə

qlobal ƏM mənzərəsini formalaşdıran əsas beynəlxalq müqavilə və konvensiyaları araşdıraraq ƏM hüquqlarının tarixi inkişafını araşdırır.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına ehtiyac ədəbiyyat sahəsində də hiss olunurdu, burada müəlliflər və musiqiçilər yazılı məzmunu asanlıqla təkrarlaya bildiklərinə görə müqayisəli müdafiə tələb edirdilər. Bu tələblərə cavab vermək üçün dövlətlər patentlər, müəlliflik hüququ və ticarət nişanları ilə bağlı qanunlar kimi qanunvericilik aktları qəbul etmişlər. Başlanğıcda bu qanunlar milli miqyasda idi, yəni bir dövlətin hüdudları daxilində müdafiəni təmin edirdi. Qlobal ticarətin genişlənməsi nəticəsində yaradıcılar və innovatorlar başa düşdülər ki, bazar potensialını genişləndirmək və yaradıcılıq cəhdlərindən maksimum yararlanmaq üçün beynəlxalq müdafiəyə ehtiyac duyurlar. Bundan əlavə, onlar bir neçə ticarət bölgəsinin hər hansı birində müştərilərlə əlaqə saxlamaq üçün etibarlı və ardıcıl ticarət nişanları tələb edirdilər. Bu, müxtəlif səviyyələrdə müqavilə və konvensiyaların yaradılması ilə nəticələndi: ikitərəfli, regional və çoxtərəfli (Graeme, 2004: 143)

Qeyd edək ki, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü ildə Paris Konvensiyası və 1886-cı ildə Ədəbi və İncəsənət Əsərlərinin Mühafizəsi üzrə Bern Konvensiyaları ilkin olaraq ayrı-ayrı bürolar tərəfindən idarə olunurdu. 1886-cı ildə qəbul edilmiş Bern Konvensiyasının ilk Aktı çox məhdud və praqmatik bir sənəd olsa da, əsas etibarı ilə müəlliflərin öz ədəbi və bədii əsərlərində milli rəftar prinsipinin tətbiqi yolu ilə üzvlərin ərazilərində müdafiəsinin əldə edilməsinə yönəlmiş bir sənəd idi (Daniel, Gervais, Milton, 2015: 6). Lakin 1893-cü ildə bu bürolar birləşərək Əqli Mülkiyyətin Mühafizəsi üzrə Birləşmiş Beynəlxalq Büro yaratdı. 1967-ci ildə Beynəlxalq Münasibətlər və İctimai Siyasət Bürosu qlobal iqtisadiyyatda əqli mülkiyyətin (ƏM) əhəmiyyəti artdıqca və daha çox razılaşmalar əldə etdikcə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış qurumu olan Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatına (ÜƏMT) çevrildi. əlavə edildi. 2007-ci ildən Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT) 184 üzv dövləti var və digər konvensiyalarla yanaşı, Paris və Bern Konvensiyalarını da idarə edir. ÜƏMT həmçinin əqli mülkiyyət hüququ üzrə konfransların təşkilində iştirak edir, burada yeni müqavilələrin və ya mövcud konvensiyalara düzəlişlərin zəruriliyi ilə bağlı müzakirələr aparılır. 19-cu əsrdən əqli mülkiyyət standartlarının qüsurlarını vurğulayaraq, 20-ci əsr dünya ticarətində əhəmiyyətli artımın şahidi oldu. Bunun nəticəsi olaraq 1994-cü ildə Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarətlə Əlaqədar Aspektləri üzrə Saziş (TRIPS) yeni yaradılmış Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) çərçivəsinə daxil edilmişdir. TRIPS qanunlara mühüm əlavə idi, qlobal ticarəti idarə edir və Paris və Bern Konvensiyaları ilə müəyyən edilmiş bir çox konsepsiyaları inkişaf etdirdi. Onun ən mühüm komponentləri əqli mülkiyyətin müxtəlif növləri üçün mühafizənin əsas standartlarının müəyyən edilməsi, bu standartların Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bütün üzv dövlətlərinə universal tətbiqi və mübahisələrin həlli prosesidir.

Paris Konvensiyası adlanan mühüm beynəlxalq konvensiya sənaye mülkiyyətini, o cümlədən ticarət nişanlarını və patentləri qlobal şəraitdə qorumaq məqsədi daşıyır. Üzv dövlətlərdə innovatorlara və müəssisələrə ədalətli münasibəti təmin etmək üçün o, bir sıra mühüm meyarları müəyyən edir. 2-ci maddədə təsbit edilən "milli rejim" ideyası Konvensiyanın əsasını təşkil edir. Bu konsepsiyaya görə, hər bir üzv ölkə xarici vətəndaşlara öz vətəndaşlarına verdiyi müdafiə dərəcəsini verməlidir. Məsələn, Braziliyada fransız ixtiraçılar Braziliya ixtiraçıları ilə eyni patent hüquqlarına malik olmalıdırlar. Konvensiyanın 4-cü maddəsinin patent prioritet tarixləri ilə bağlı yanaşması digər mühüm xüsusiyyətdir. Bu qanuna əsasən, mənşə ölkəsində patent verən ixtiraçı, digər üzv ölkələrdə ilkin təqdimetmə tarixini saxlayaraq, bir il ərzində bunu təkrar edə bilər. Xarici patent mühafizəsi əldə etmək istəyən şəxslər üçün bu bənd vacibdir, çünki bu müddət ərzində ixtiraçının hüquqlarını qoruyur. Müxtəlif dövlətlərdə patentlərin müstəqilliyi Konvensiyada daha da vurğulanır. Bu o deməkdir ki, bir üzv ölkədə patentin statusu onun digər ölkədə etibarlılığı ilə əlaqəsi yoxdur. Buna görə də, ixtiraçının ixtirası öz ölkəsində etibarsız elan edilərsə, digər dövlətlərdəki patent avtomatik olaraq təsirlənmir. Bundan əlavə, Konvensiya ixtiraçının adının patent müraciətində qeyd edilməsini və patent xərclərinin güzəşt müddəti ərzində ödənilməsini tələb edir. Ən çətin hissələrdən biri olan 5-ci Maddə üzv dövlətlərin patentlərdən istifadəni tənzimləmə yollarını araşdırır. Bunlar rəqabət əleyhinə hərəkətləri qadağan edən və patentin digər tərəflər

tərəfindən istifadə edilməsinə icazə verən məcburi lisenziyalaşdırma qaydalarını müəyyən edən maddələrdən ibarətdir. Patentin müsadirəsi son çarə sayılır və yalnız müəyyən hallarda icazə verilir. Bütün bu ehtiyat tədbirləri olsa belə, Paris Konvensiyası hər bir məsələni əhatə etmir. Bu, üzv hökumətləri patent hüquqlarını tanımağa məcbur etmir və çoxsaylı yurisdiksiyalarda qorunmanın əldə edilməsi xərclərini aşağı salmır. Maraqlıdır ki, Konvensiyanın tərtibində ciddi şəkildə iştirak edən və onun inzibati qərargahı kimi fəaliyyət göstərən İsveçrənin Konvensiya ilkin qəbul edildiyi zaman patent qanunu yox idi və yalnız bir neçə il sonra qəbul edildi. İxtiraçıların maraqlarını üzv dövlətlərin daha ümumi məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaqla Paris Konvensiyası mahiyyətcə bütün dünyada sənaye mülkiyyəti hüquqlarını müdafiə etmək üçün ədalətli və qərəzsiz mexanizm yaratmağa çalışır (Laurence, Helfer, 2007:45).

1970-ci ildə Patent Əməkdaşlığı Müqaviləsinin (PCT) yaradılması bir neçə ölkədə patentlərin alınması prosesini xeyli asanlaşdırdı. Onun geniş şəkildə məqbul olduğunu 2006-cı ilə qədər malik olduğu 134 iştirakçı dövlət sübut etdi. Korporasiyalara və ixtiraçılara bir neçə ölkədə patent mühafizəsi üçün vahid ərizə təqdim etmək imkanı verməklə, PCT hər iki tərəf üçün proseduru sadələşdirir. PCT üzrə ərizə təqdim edərkən tərəf, əvvəllər dərc edilmiş ixtiralar və ya patentləşdirilən ixtiralarla müqayisə edilə bilən konsepsiyalar üçün beynəlxalq axtarış aparmaq üçün müqavilədə göstərilənlər siyahısından patent idarəsini seçir. Bundan sonra, bu ofis bütün üzv dövlətlərə tətbiq olunan standartlardan istifadə edərək ixtiranın patent qabiliyyətini qiymətləndirdiyi ilkin hesabat dərc edir. Bu məlumatı aldıqdan sonra namizədə bir neçə variant təqdim olunur. Əgər perspektivlər əlverişsiz görünürsə, onlar ərizəni geri götürməyi seçə, daha ətraflı təhlil tələb edə və ya ərizə və hesabatın müdafiə üçün seçdikləri ölkələrin patent idarələrinə göndərilməsi ilə irəliləyə bilərlər. Yayılmadan sonra ərizə regional dillərə tərcümə edilir və sonradan hər bir üzv dövlətin patent idarələri tərəfindən ayrıca idarə olunur. Hər bir ölkə patentin verilib-verilməməsi ilə bağlı son söz sahibi olsa da, PCT proseduru hər bir ölkəyə fərdi olaraq müraciət etmək xərclərini asanlaşdırır və azaldır. Bu, həmçinin namizədlərə ehtiyac duyacaqları tərcümələrə hazırlaşmaq üçün daha çox vaxt verir.

Əmtəə nişanlarına münasibətdə Konvensiyalar. Paris Konvensiyası, Madrid Sazişi və Madrid Protokolu bir çox ölkədə əmtəə nişanlarının qorunması üçün standartlaşdırılmış təlimatların yaradılmasında mühüm rol oynayan beynəlxalq səviyyədə tanınmış çərçivələrdir. Bu müqavilələr qlobal miqyasda əmtəə nişanlarının qorunmasının asanlaşdırılması və uyğunlaşdırılmasında mühüm alətlər rolunu oynayır. Paris Konvensiyası ticarət nişanları ilə bağlı müxtəlif mühüm müddəaları əhatə edir. Milli rejim prinsipi xarici əmtəə nişanlarının hər bir üzv ölkə daxilində yerli ticarət nişanları ilə bərabər qorunma almasına zəmanət verir. Müstəqil Qeydiyyatlar prinsipi- Müəyyən bir ölkədə əmtəə nişanının qeydiyyatı prosesi onun hər hansı digər ölkədə qeydiyyata alınmasından asılı deyil. Konvensiya müxtəlif vasitələrlə patentlərlə müqayisədə əmtəə nişanları üçün daha möhkəm təminat təmin edir: "Tanınmış Nişanlar" kimi tanınan müddəa üzv ölkələrə qeydiyyat statusundan asılı olmayaraq, müvafiq yurisdiksiyaları daxilində əhəmiyyətli dərəcədə tanınmış əmtəə nişanlarına hüquqi mühafizənin təmin edilməsi üçün mandat verir. "Telle quelle" kimi tanınan müddəa müəyyən bir ölkədə qeydə alınmış əmtəə nişanının xüsusi istisnalar nəzərə alınmaqla digər üzv dövlətlərdə orijinal formada tanınmalı və qəbul edilməli olduğunu nəzərdə tutur. Madrid Sazişi və Protokolu əmtəə nişanlarının qeydiyyatı prosedurlarının səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Madrid Sazişi bir çox yurisdiksiyalarda əmtəə nişanının qeydiyyatı prosedurunu sadələşdirməyə yönəlmiş beynəlxalq müqavilədir. Əmtəə nişanının sahibi öz ölkəsində əmtəə nişanı üçün mühafizə əldə etdikdən sonra beynəlxalq ərizə təqdim etməklə bu mühafizəni digər üzv dövlətlərə də genişləndirmək imkanı əldə edir. Madrid Protokolu əmtəə nişanlarının qeydiyyatının kommersiya fəaliyyətlərində markanın faktiki istifadəsindən asılı olduğu Birləşmiş Ştatlar kimi ölkələrin xüsusi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün yaradılmış hüquqi çərçivədir. Protokolun müddəalarına görə, müəyyən edilmiş çərçivəyə daxil olmaq üçün müəyyən edilmiş nişandan istifadə etmək niyyətinin sadəcə ifadəsi qənaətbəxş hesab olunur (Laurence, Helfer, 2004: 210).

Müəllif hüquqlarına münasibətdə Konvensiyalar. Yalnız müəllif hüquqlarının qorunmasına aid olan Bern Konvensiyası Paris Konvensiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Paris Konvensiyası

kimi, Bern Konvensiyası da milli rəftar prinsipini göstərirdi (Maddə 5). Bununla belə, Paris Konvensiyasından fərqli olaraq, Bern Konvensiyası əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün daha sərt meyarlar müəyyən edir. Bundan əlavə, Bern Konvensiyası öz müddəalarını üzv dövlətlərin adi sakinləri olan şəxslərə və öz əsərlərini ilkin olaraq üzv ölkədə dərc edən və ya eyni vaxtda orada dərc edən hər hansı müəllifə şamil edir. Bundan əlavə, Paris Konvensiyası ilk növbədə utilitar əsaslara əsaslanan mühafizənin təmin edilməsinə diqqət yetirir. Bunun əksinə olaraq, Viktor Hüqonun təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş Bern Konvensiyası müəllifin şəxsiyyətinə daha dərindən diqqət yetirilməsini və onların əsərlərinə nəzarəti həyata keçirmək, eləcə də onunla əlaqə saxlamaq bacarığını nümayiş etdirir. Buna görə də, Bern Konvensiyası yaradıcılardan öz hüquqlarını qorumaq üçün qanuni təmsilçiliyə müraciət etmələri tələb olunmayan bir çərçivə yaradır. Konvensiya ölkələrə müəllif hüquqlarının qorunması üçün qeydiyyat tələbi, nüsxələrin saxlanması və ya qorunma barədə bildirişin təqdim edilməsi kimi şərtlərin qoyulmasını açıq şəkildə qadağan edir. Nəticədə, müəllif hüquqlarının qorunması Bern Konvensiyasının bütün üzvlərinə avtomatik olaraq verilir. Əvvəlki bölmələrdə patentlər və ticarət nişanları üçün təsvir edilən prosesdən fərqli olaraq, ardıcıl müraciət prosesi üçün heç bir tələb yoxdur. Bununla belə, Bern iqtisadi maraqları nəzərə almır. 9-cu maddəyə əsasən, üzv dövlətlər əsərlərin icazəsiz təkrar istehsalının istənilən formasından qorunmalıdır. Bundan əlavə, hər hansı icazəsiz ictimai ifa, yayım və ictimai oxunuş hallarından qorunmaq vacibdir. Bundan əlavə, bu mühafizə geniş ictimaiyyətə bu hadisələrin sonrakı ötürülməsini əhatə etmək üçün genişləndirilməlidir. Məsələn, əvvəllər icazə verilmiş yayımın müvafiq icazə alınmadan təkrar yayımlanması yolverilməzdir. Bundan əlavə, üzvlər hər hansı icazəsiz dəyişikliklərin və tərcümələrin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməlidirlər. Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin əksəriyyətində müəllif hüquqlarının qorunması müddəti müəllifin ömrü ilə müəyyən edilir və onların vəfatından sonra ən azı əlli il davam etməsi tələb olunur (Maddə 72). 1971-ci ildə Bern müəyyən şərtlər daxilində mühafizə olunan əsərlərin tərcüməsi və təkrar istehsalı üçün müəyyən ölkələrə məcburi lisenziyalar verməyə icazə verən xüsusi müddəaları özündə əks etdirən Əlavə təqdim etdi. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, bu lisenziyalar yalnız tələbin yerinə yetirilməsi üçün ağlabatan müddət ərzində adekvat kompensasiya təmin edildikdə verilə bilər. Amma qeyd etmək lazəmdər ki, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının Müəllif Hüquqları Müqaviləsi (WCT) Bern Konvensiyasında müəyyən edilmiş prinsipləri genişləndirən beynəlxalq müqavilədir. Bern Konvensiyası ilk növbədə ədəbi və incəsənət əsərlərinin mühafizəsini nəzərdə tutsa da, WCT bu müddəaları daha da inkişaf etdirir və işləyib hazırlayır. Rəqəmsal texnologiya dövrünə aid olan xüsusi mülahizələri əhatə edir. Müqavilə, bu əsərlərin rəqəmsal domen daxilində qorunmasının zəruriliyini qəbul edərək, yaradıcı quruluş nümayiş etdirən kompüter proqramlarının və verilənlər bazalarının qorunması üçün xüsusi müddəaları təmin edir. İnnovasiyanın cəmiyyət üçün əhəmiyyəti aydındır və o da aydındır ki, cəmiyyət sahibkarları innovasiyaya həvəsləndirmək üçün kifayət qədər mükafat təmin etməli, bununla da onların vaxt və resurslara sərmayələrini geri qaytarmalı və müəyyən mənfəət əldə etməlidir (Galloway, Sithigh, Griffiths, 2010) İctimai giriş nəzarəti müəlliflərə əsərlərinin geniş ictimaiyyət üçün əlçatan olmasını müəyyən etmək üçün müstəsna səlahiyyət verən hüquqi müddəaya aiddir. Bu hüquq müəlliflərə öz yaradıcılıq əsərlərinin yayılması və yayılması üzərində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti verir. Bu, bu əsərlərə ictimai çıxışın vaxtını və yerini müəyyən etmək səlahiyyətini əhatə edir (6).

Yekun olaraq, Uruqvay Raunduna əqli mülkiyyətin daxil edilməsi dünya ticarət sisteminin məhsul ticarətinə diqqətindən böyük bir dəyişikliyi ifadə etdi. Nəticə olaraq, post-sənaye informasiya əsrində əqli mülkiyyət yeni yaradılmış Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq üçün kifayət qədər vacib hesab olunurdu. Nəhayət, TRIPS Sazişi on doqquzuncu əsr əqli mülkiyyət müqavilələrinin, patentlər və ticarət nişanları üzrə Paris Konvensiyasının və müəllif hüquqlarına dair Bern Konvensiyasının əsas müddəalarını özündə birləşdirir (7). TRIPS Müqaviləsi bütün dünyada əqli mülkiyyət hüquqlarını qoruyur və tətbiq edir. Aydındır ki, əqli mülkiyyət hüquqları yeni öhdəliklər yaratmışdır. Bu öhdəliklərə patentlərin geniş çeşiddə məhsul və proseslər üçün əlçatan olması, proqram təminatı və coğrafi göstəricilər kimi qeyri-maddi aktivlərin qorunması və

saxtakarlığa və qəsdən pozuntuya görə cinayət cəzaları da daxil olmaqla güclü milli icra prosedurlarının həyata keçirilməsi daxildir (8).

Nəticə

ƏM hüquqlarının təkamülü hüquqi müdafiə və texnoloji innovasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən qlobal iqtisadi çərçivənin kritik aspektini təmsil edir. Gildiya qaydalarından beynəlxalq müqavilələrə qədər, ƏM hüquqlarının səyahəti yaradıcıların, yenilikçilərin və qlobal bazarın dəyişən ehtiyaclarına uyğunlaşma və cavablardan biri olmuşdur.Sazişlər nəinki sərhədlər boyu əqli əməyin mühafizəsi üçün möhkəm struktur təmin etdi, həm də beynəlxalq iqtisadi dialoqlarda ƏM-ə baxış və rəftarda əhəmiyyətli dəyişikliyə işarə etdi. Dünya texnoloji və iqtisadi cəhətdən təkamül etməyə davam etdikcə, ƏM hüquqlarının hekayəsi, şübhəsiz ki, qlobal mənzərədəki yeni çağırışlara və imkanlara uyğunlaşaraq açılmağa davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Graeme, B. (2004). Dinwoodie, International Intellectual Property Law and Policy, 143 p.
2. Daniel, J., Gervais, Milton, R. (2015). International Intellectual Property, 6 p.
3. Laurence, R., Helfer, U.C., Davis, L. (2007). 'Toward a Human Rights Framework for Intellectual Property', 971, 45 p.
4. Laurence, R., Helfer. (2004). 'Regime Shifting: The TRIPS Agreement and New Dynamics of International Intellectual Property Lawmaking', 29 Yale J. Int'l L, 210 p.
5. Galloway, J., Sithigh, D.M., Griffiths, A. (2010). Aisling McMahon "Modern Intellectual Property Law", sector 1.5.1
6. https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/bern-convention.html
7. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028011642b&clang=_en
8. https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/wto-agreement-on-trade-related-aspects-of-intellectual-property.html

Göndərilib: 14.09.2023 Qəbul edilib: 09.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/84-92

Nuranə İbadova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
nurane-ibadova@mail.ru

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI İNSAN HÜQUQLARININ POZUNTUSU KİMİ. MƏİŞƏT ZORAKILIĞI İLƏ ƏLAQƏDAR DÖVLƏTİN POZİTİV ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ QARŞISININ ALINMASI İLƏ ƏLAQƏDAR ŞƏXSİN AZADLIQ HÜQUQUNUN MƏHDUDLAŞDIRILMASI

Xülasə

İrqindən, rəngindən, cinsindən, dinindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bütün insanların eyni statusa malik olması və hər kəsin insan hüquqlarından bərabər faydalanması müasir demokratik cəmiyyətin əsas dəyərlərindən birini təşkil edir. Lakin uzun müddət ərzində insan hüquqlarının həmişə kişilərə aid olduğu düşünülmüş və bəşər övladının yarısını təşkil edən qadınların hüquqları kişilərlə müqayisədə daha çox pozulmuşdur. Son bir neçə onillikdə qadınların hüquqlarının daha yaxşı müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq, regional və milli səviyyədə gerçəkləşdirimiş mühüm hüquqi islahatlara dair çoxlu nümunələr olsa da bu istiqamətdə problemlər hələ də qalmaqdadır. Məqalədə bununla əlaqədar olaraq insan hüquqlarının universallığı prinsipindən, qadınlara qarşı zorakılığın ən geniş yayılmış formalarından biri olan məişət zorakılığı ilə bağlı dövlətin pozitiv öhdəliklərindən bəhs edilir və məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə əlaqədar şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı məsələlər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və onun nəzarət orqanı olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin rolu və təsiri çərçivəsində müzakirə edilir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, qadınların insan hüquqları, məişət zorakılığı, pozitiv öhdəliklər, azadlıq hüququnun məhsdudlaşdırılması*

Nuranə İbadova
Baku State University
PhD in student
nurane-ibadova@mail.ru

Domestic violence as a violation of human rights. Positive obligations of the state in connection with domestic violence and restriction of the right to freedom of the person in connection with the prevention of domestic violence

Abstract

One of the main values of modern democratic society is that all people, regardless of their race, color, gender, religion, or political beliefs, have the same status and everyone benefits equally from human rights. But for a long time, human rights were thought to always belong to men, and the rights of women, who make up half of the human race, were violated more than men. Although there are many examples of important legal reforms implemented at the international, regional, and national levels in the last few decades to better protect women's rights, problems in this direction still remain. In this regard, the article talks about the principle of universality of human rights, the positive obligations of the state regarding domestic violence, which is one of the most widespread forms of violence against women, and the issues related to the restriction of a person's right to freedom in connection with the prevention of domestic violence that are covered by the European Convention on Human Rights and its supervisory body. It is discussed within the framework of the role and influence of the European Court of Human Rights.

Keywords: *human rights, women's human rights, domestic violence, positive obligations, restriction of the right to freedom*

Giriş

Bütün dünyada qadınlara qarşı hər gün müxtəlif formalarda törədilən və bəzən hətta ölümlə nəticələnən zorakılıq hallarına dair məlumatlar fonunda zorakılıq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan qadınların müdafiəsi və bu cür zorakılıq hadisələrinin törədilməsində təqsiri olan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə əlaqədar təcili tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Ümumilikdə qadınlara qarşı zorakılıq və xüsusilə də qadınlara qarşı məişət zorakılığı dominant gender stereotiplərindən qaynaqlanan və onları davam etdirməyə xidmət edən, qadınları sıxışdırmaq üçün istifadə edilən bir vasitədir (1). Məişət zorakılığı da daxil olmaqla qadınlara qarşı zorakılıq halları, Avropada insan hüquqları ilə bağlı hələ də susqunluqla yanaşılan gender əsaslı zorakılıqların ən ciddi formalarından biridir. Digər qurbanlara, məsələn, uşaqlar, kişilər və yaşlılara qarşı məişət zorakılığı da gizlədilən anlayışdır, bu isə olduqca çox ailəyə diqqət yetirilməməsi ilə nəticələnir. Avropa üzrə yayılma dərəcələri məlum deyildir, lakin bir çox üzv dövlətlər milli səviyyədə qadınlara qarşı zorakılığın dərəcəsini ölçmək məqsədilə getdikcə daha çox sorğu aparmışdır. Metodologiyaların fərqlənməsinə baxmayaraq, bu sorğuların icmalı onu göstərir ki, ölkələr boyu bütün qadınların beşdə-birindən başlayaraq, dördə-birinə qədəri yetkin həyatı boyunca ən azı bir dəfə fiziki zorakılığa məruz qalmışdır, onda-birindən çoxu isə cinsi zorakılıqdan, o cümlədən güc tətbiqindən istifadədən əziyyət çəkmişdir. Zorakılığın bütün formaları, o cümlədən psixoloji təzyiq üzrə göstəricilər 45%-ə qədər yüksək olmuşdur. Belə zorakılıq aktlarının böyük əksəriyyəti onlara bilavasitə yaxın olan sosial mühitdə kişilər, əksər hallarda isə partnyorlar və ya keçmiş partnyorlar tərəfindən törədilir (2).

Təcrübə göstərir ki, fundamental insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması və pozulması halları, zorakılıq, o cümlədən cinsi mənsubiyyətə görə zorakılıq halları cəmiyyətin aşkar mənfi münasibətinə və dözümsüzlüyünə, habelə son illərdə Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi təsirli tədbirlərə baxmayaraq, dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də problem olaraq qalmaqdadır.

Məişət zorakılığı ilə mübarizə sahəsində normativ hüquqi bazanın beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, məişət zorakılığının qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində məlumatlandırma və maarifləndirmə tədbirlərinin təşviqi, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin aşkarlanması və erkən identifikasiyası, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin müasir standartlara uyğun yardım xidmətləri ilə təmin olunması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin səmərəli müdafiəsi sisteminin formalaşdırılması "Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nın əsas istiqamətlərini təşkil edir (3).

Dövlət bu sahədə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Planında həm qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə üzrə rəhbər tutulmalı əsas prinsipləri, prioritetləri müəyyən etmiş, həm də bu istiqamətdə həyata keçirilməli tədbirlər planını işləyib hazırlamışdır.

Qadınların hüquqlarının səmərəli müdafiəsi cəmiyyətin sosial strukturunda onların öz hüquqlarından istifadə etmək qabiliyyətinə mənfi təsir edən və onların ayrı-seçkiliyə məruz qalması ilə nəticələnən bir sıra anlayışların hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıda insan hüquqlarının universallığı prinsipindən, qadınlara qarşı zorakılığın ən geniş yayılmış formalarından biri olan məişət zorakılığı ilə bağlı dövlətin pozitiv öhdəliklərindən bəhs edilir və məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə əlaqədar şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı məsələlər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və onun nəzarət orqanı olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin rolu və təsiri çərçivəsində müzakirə edilir.

Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır.

"Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır" fikri bir neçə əsri əhatə edən uzun tarixə malik feminist hərəkat kontekstində yaranmışdır. İfadənin dəqiq mənşəyini müəyyən etmək çətindir. Qadınlara

qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması və qadınlar və kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi müasir demokratik cəmiyyətlərin əsas dəyərlərindən birini təşkil etsə də bu dəyərlərin istər beynəlxalq hüquqi aktlarda, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməsi heç də həmişə prioritet hesab edilməyib və bütün dünyada qadınlar həyatları boyu mütəmadi olaraq kişilərdən daha çox insan hüquqlarının pozulmasından əziyyət çəkirlər.

Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi və qadınlar və kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi ideyasının beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində təsbit edilməsində böyük rol oynamış hüquq müdafiəçiləri olmuşdur. Xüsusilə 1947-1948-ci illərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Haqları Komissiyasının qadın nümayəndəsi Hindistanlı feminist Hansa Mehta qadınların “Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi”ndə nəzərdə tutulan hüquqların kişilərlə bərabər bərabərhüquqlu iştifadəçisinə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. O, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin layihəsində 1-ci maddədə “Bütün kişilər azad və bərabər doğulur” ("All men are born free and equal") ifadəsini “Bütün insanlar azad və bərabər doğulur” ("All human beings are born free and equal") ifadəsinə dəyişdirilməsinə nail oldu (4).

“Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır” ifadəsi 1980-ci illərdə populyarlıq qazandı. Fəallar bu ifadədən beynəlxalq hüquqi standartların genderə həssas tətbiqinə çağıran kampaniyalarında istifadə ediblər (5).

1993-cü ildə insan hüquqları mexanizmlərinin vəziyyətinə yenidən baxmaq məqsədi ilə Vyanada İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı keçirildi. Qadınların rastlaşdıları, qadın olduqları üçün məruz qaldıqları zorakılıqların bütün aspektlərini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq üçün səyləri səfərbər etməyə çalışan hüquq müdafiəçiləri “Qadın hüquqları insan hüquqlarıdır” şüarı altında kampaniya aparmağa başladılar. Qadınlara qarşı zorakılıq problemi ilə maraqlanan vətəndaş cəmiyyəti fəalları bu kompaniya çərçivəsində diqqəti ilk növbədə qadın hüquqlarının pozulmasına cəlb etdilər. Konfrans qadınların və qızların insan hüquqlarının ümumbəşəri insan hüquqlarının bölünməz və ayrılmaz hissəsi olduğunu və gender əsaslı zorakılığın bütün formalarının aradan qaldırılmasının vacibliyini vurğulayan Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramının qəbulu ilə yekunlaşdı (6).

Müasir hüquq elmində və hüquq praktikasında “qadın hüquqları” ifadəsindən tez-tez istifadə olunmasına baxmayaraq, bu termin bir qayda olaraq beynəlxalq konvensiyalarda birbaşa işlədilmir. Bunun əvəzinə beynəlxalq konvensiyalar adətən gender bərabərliyi prinsipləri və cinsi ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması ilə bağlı daha konkret və hüquqi cəhətdən dəqiq terminlərdən istifadə edir.

Mövzu ilə bağlı diqqət çəkən əsas məqamlardan biri “qadın hüquqları” və “qadınların insan hüquqları” ifadələri arasındakı fərqdir. Bu terminlər bəzən eyni anlamda işlədilsə də daşıdıqları məna baxımından nüanslı fərqlərə malikdir.

Müasir dövrdə qadın hüquqları 2 aspektdə nəzərdən keçirilə bilər: 1) ümumi insan və vətəndaş hüquqları aspektində; 2) yalnız qadınlara aid olan əlavə hüquq və azadlıqlar aspektində (7).

Qadın hüquqları termini bir qayda olaraq qadınların bioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan və qadınların sosial rolundan irəli gələn problemlərinin həllinə yönəlmiş hüquqları ifadə etmək üçün işlədilir. “Qadın hüquqları” bəzən qadınların həyatına xas olan hüquqlar, məsələn, reproduktiv seçim və doğuşla bağlı hüquqlar kimi başa düşülür (Burrows, Blackwell, 1986: 85).

Qadının və ya qızın öz bədəni və reproduktiv funksiyaları ilə bağlı müstəqil qərarlar qəbul etmək hüququ onun fiziki və psixoloji toxunulmazlığın intim məsələləri ilə bağlı bərabərlik və şəxsi toxunulmazlıq hüququnun əsasını təşkil edir. Hamiləliyin davam etdirilməsi və ya ona son verilməsi ilə bağlı qərar, əsas və ilk növbədə qadının qərarıdır, çünki bu, onun bütün gələcək şəxsi həyatını, eləcə də ailə həyatını formalaşdıra bilər və qadınların digər insan hüquqlarından istifadə etməsinə mühüm təsir göstərir. Bundan əlavə, ən yüksək standartlara cavab verən tibbi xidmət almaqda bərabərlik hüququ və cinsi və reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaşdırılması ilə bağlı olanlar da daxil olmaqla, səhiyyə xidmətlərinə çıxışda ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi hüququ xüsusi müdafiə tələb edir (9).

Göründüyü kimi "qadın hüquqları" terrmini bu yanaşmalarda daha çox qadınların bioloji xüsusiyyətləri və xüsusi sosial rolu kontekstində nəzərdən keçirilir.

"Qadının insan hüquqları" termini isə qadın hüquqlarının universal insan hüquqlarının tərkib hissəsi olduğunu vurğulayır. O, qadınların bir qrup olaraq daha geniş insan hüquqları sisteminin tam istifadəçisi kimi tanınmalı, qəbul edilməli olması fikrinə diqqəti yönəldir. Başqa sözlə, o vurğulayır ki, qadın hüquqları insan hüquqlarından ayrı və ya fərqli deyil və onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu cür mövqe qadınlara qarşı gender əsaslı ayrı-seçkiliyin və zorakılığın əsas insan hüquqlarının pozulması kimi qəbul etməyə yönəlmişdir.

Mövzu ilə bağlı araşdırılmalı əsas məsələ qadın hüquqları və ya qadının insan hüquqları ifadəsinin beynəlxalq hüquqi sənədlərdə və dövlətdaxili qanunvericilikdə işlədilməsinin yol verilənliyi ilə bağlıdır.

"Qadınların insan hüquqları" termini ilk baxışda çaşqınlıq yaradır. Axı tərifinə görə insan hüquqları bütün insanlara aiddir: qocadan gəncə, zəngindən kasıba, xeyriyyəçidən korrupsionerə, qadın, kişi və digər cinsi kimliklərə. İnsan hüquqlarının tətbiqinin universallığı həqiqətən də onların ən radikal xüsusiyyətidir (10).

İnsan hüquqları ideyası ilk növbədə bu hüquqların universal olması prinsipinə əsaslanır - onlar cinsindən, sinfindən, dinindən və hər hansı digər fərqlərdən asılı olmayaraq hər kəsə şamil edilir. Məhz hüquqların universallığı onları bu qədər qüdrətli edir və çox vaxt mübahisələrə səbəb olan da məhz budur. Universallıq sərhədləri aşır, hüquqi statusu nəzərə almır, insanlara qeyri-bərabər münasibətdə adət-ənənələrin və mədəniyyətlərin rolunu təkzib edir (11).

Fikrimizcə qadınların hüquqlarının insan hüquqlarının xüsusi kateqoriyası kimi qəbul edilməsi universallıq prinsipini sarsıda bilər və qadının daha əlverişsiz vəziyyətə düşməsi ilə nəticələnə bilər.

Qadın hüquqlarının insan hüquqları çərçivəsindən ayrı düşünülməsi qlobal miqyasda qadınlara ikinci dərəcəli insan kimi münasibəti davam etdirir (Celik, 2012: 10).

Bəşəriyyətin yarısının qadın olduğunu nəzərə alsaq, insan hüquqları ilə qadın hüquqları arasında konkret əlaqənin qurulması zərurəti ironikdir (13).

Terminologiyanın seçimi insan hüquqları hərəkatları daxilində müxtəlif strateji yanaşmaları əks etdirə bilər. Əsas məqsəd qadınların üzləşdiyi unikal problemlərin həllinə diqqət yetirilməsi və qadınların insan hüquqlarının tam spektrindən yararlanmasının təmin edilməsi olmaldır.

Hillari Klintonun 1995-ci ildə Pekində keçirilən Dördüncü Ümumdünya Qadınlar Konfransında dediyi kimi "insan hüquqları qadın hüquqlarıdır, qadın hüquqları isə insan hüquqlarıdır"

Qadınlara qarşı məişət zorakılığı insan hüquqlarının pozuntusudur. Məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə əlaqədar dövlətin pozitiv öhdəlikləri.

Ənənəvi olaraq qadınlara qarşı məişət zorakılığı insan hüquqlarının pozuntusu hesab edilmirdi və bu problem yalnız bu sahədə çalışan hüquq müdafiəçilərinin və qadın hərəkatları fəallarının və alimlərin fədakar əməyinin nəticəsi kimi həm milli, həm də benəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının pozuntusu kimi qəbul edildi. Məişət zorakılığına dair yanaşmada qadınların sistemli şəkildə zorakılığa, ayrı-seçkilik və təzyiqlərə məruz qalması və onların həyat reallıqları nəzərə alınmırdı. Buna görə də, uzun müddət ərzində qadınların məruz qaldıqları məişət zorakılından irəli gələn həqiqi vəziyyəti insan hüquqlarına aid normalar sistemində adekvat şəkildə əks olunmamışdır. Dövlətin insan hüquqlarına hörmət etmək vəzifəsi, dövlətin özünün bu hüquqları pozan hər hansı bir hərəkətdən çəkinmək vəzifəsi kimi başa düşüldüyündən hakimiyyət nümayəndələrinin birbaşa müdaxiləsi olmadan özəl sahədə edilən hər hansı bir qanunsuz hərəkət, o cümlədən məişət zorakılığı insan hüquqlarının pozulması sayılmırdı. Bu cür yanaşma isə insan hüquqları müdafiəçilərinin haqlı tənqidi ilə üzləşirdi. Çünki qadınlara münasibətdə törədilən hüquq pozuntuları daha çox dövlət nümayəndələri tərəfindən deyil, üçüncü şəxslər tərəfindən törədilirdi. Ona görə də məişət zorakılığına məruz qalan qadınların qorunması istiqamətində dövlətin pozitiv öhdəliklərinin müəyyən edilməsi zəruri idi.

Bu baxımdan ən böyük addım Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən atıldı. Məhkəmənin bir sıra qərarları zorakılığa məruz qalan qadınlara münasibətdə dövlətin pozitiv öhdəliklərinin müəyyən edilməsinə öz töhvəsini vermiş, məişət zorakılğının qarşısının alınması,

zorakılıq qurbanlarının müdafiəsi və zorakılığa yol vermiş şəxslərin adekvat cəzalandırılması istiqamətində dövlətlərin rəhbər tutmalı olduqları əsas standartları müəyyənləşdirmişdir. Presedent hüququ təhlil edildiyində məişət zorakılığı ilə bağlı işlərə baxarkən Avropa Məhkəməsi tərəfindən daha çox Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının şəxsin yaşamaq hüququnu tənzimləyən 2-ci maddəsi, şəxsin fiziki və əqli bütövlüyünü qoruyan 3-cü maddəsi (işgəncələrin qadağan edilməsi), şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu tənzimləyən 8-ci maddəsi, fərdin səmərəli hüquqi vasitələrdən istifadə hüququnu tənzimləyən 13-cü maddəsi, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsini tənzimləyən 14-cü maddəsinin pozuntusunu müəyyən etdiyi müşahidə edilir.

Xüsusilə Opuz Türkiyəyə qarşı (Opuz v. Turkey, No. 33401/02) işi üzrə Avropa Məhkəməsinin 9 sentyabr 2009-cu il tarixli qərarı məişət zorakılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən işlərdən biridir.

Həmin işdə ərizəçi və onun anası mütəmadi olaraq ərizəçinin əri tərəfindən məişət zorakılığına məruz qalmış və dəfələrlə hüquq mühafizə orqanlarına müraciət etsələr də dövlət orqanları ərin yaratdığı təhlükəni qiymətləndirməmiş və mövcud şəraitdə onun həbsinin qeyri-mütənasib tədbir olduğu qənaətinə gəlmiş və ümumiyyətlə məsələnin həlli ilə məşğul olmamışdılar. Məhkəmə vurğuladı ki, ailədaxili zorakılığa aid işlərdə hüquq pozucularının hüquqları qurbanların insan hüquqlarını – yaşamaq hüququnu və fiziki və psixi toxunulmazlıq hüququnu üstələyə bilməz. Məhkəmə bildirir ki, bəzi hallarda digər şəxslərin sağlamlığını və hüquqlarını müdafiə etmək və ya cinayət əməllərinin törədilməsinin qarşısını almaq üçün dövlət orqanlarının fərdlərin şəxsi və ya ailə həyatına müdaxiləsi zəruri ola bilər (14).

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi qadınların zorakılıqdan müdafiəsi ilə bağlı 30 aprel 2002-ci il tarixli tövsiyəsində digər məsələlərlə yanaşı bildirmişdir ki, üzv dövlətlər qurbanların maksimum təhlükəsizliyinə və müdafiəsinə, onlara dəstək və yardıma əsaslanan zorakılığa qarşı milli siyasətlər hazırlamalı və təkmilləşdirməli, cinayət və mülki qanunvericiliyə zəruri dəyişikliklərin edilməsi, ictimaiyyətin maarifləndirilməsi, qadınlara qarşı zorakılıqla məşğul olan mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Nazirlər Komitəsi üzv dövlətlərə məişət zorakılığının bütün formalarını cinayət kimi təsnif etməyi tövsiyə edir və bildirilir ki, məhkəmələrə qurbanların müdafiəsinə yönəlmiş müvəqqəti tədbirlər görməyə imkan verən və cinayət törətməsi iddia edilən şəxsin zərərçəkmiş şəxslə təmasda olmasını, onunla ünsiyyətdə olmasını və ya ona yaxınlaşmasını qadağan edən tədbirlərin görülməsi imkanları nəzərdən keçirilməlidir.

Məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə əlaqədar şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması.

Məişət zorakılığının baş verdiyi hallarda şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasına dair Avropa Məhkəməsinin mövqeyini müəyyən edən əsas qərarlardan biri Kurt Avstiyaya qarşı işdir.

Həmin işdə məhkəmədə boşanma iddiası qaldıran qadın eyni gündə ərini zorlama və öldürməklə və ya sağlamlığa ağır zərər vurmaqla hədələməklə ittiham edən ərizə ilə polisə müraciət etdi. O, polisə ərinin bəzən iki uşağına şillə vurduğunu da bildirdi; azyaşlı oğlu və qızı sorğu-sual zamanı həm özlərinin, həm də analarının döyüldüyünü təsdiqləyiblər. Həmin gün ərin öz mənzilinə, ərizəçinin valideynlərinin mənzilinə və ətraf ərazilərə qayıtmasını qadağan edən yeni qadağa və mühafizə qərarı çıxarıldı. Ər dindirilməyə aparılıb və evin açarları ondan götürülüb. Dövlət Prokurorluğu da onun barəsində cinayət işi açıb. Üç gün sonra o, onların oğlunu məktəbdə güllələyib və özünü güllələyərək intihar edib. Uşaq daha sonra aldığı xəsarətlərdən dünyasını dəyişib. Ərizəçi ərinin istintaq təcridxanasında saxlanmalı olduğunu iddia edərək, dövlətin yaşamaq hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı pozitiv öhdəliyinin pozulması ilə bağlı müraciət etdi.

4 iyul 2019-cu il tarixli qərarında Avropa Məhkəməsinin Palatası yekdilliklə 2-ci maddənin mahiyyət baxımından heç bir pozuntusunu aşkar etmədi (15). Palatanın bu işdə cavabladırmalı olduğu sual ondan ibarət idi ki, o zaman mövcud olan məlumatlar əsasında hakimiyyət orqanları ərizəçinin ərinin oğlunun həyatı üçün qadağa qərarının çıxarıldığı yerlərdən kənarda real və bilavasitə təhlükə törətdiyini bilə bilərdimi və ya bilməli idimi, hansı ki, bunun qarşısını ancaq onu həbs etməklə almaq mümkün idi.

Bu sualı cavablandırmaq üçün Məhkəmə Osman Birləşmiş Krallığa qarşı işdə müəyən etdiyi prinsiplərə istinad edi. Həmin işdə Məhkəmə vurğulamışdı ki, müasir cəmiyyətlərdə asayişi qorumağın çətinliklərini, insanın davranışını öncədən görməyin mümkünsüzlüyünü və əməliyyat seçimlərinin prioritetlər və resurslar baxımından edilməli olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədəki pozitiv öhdəlik dövlət orqanlarının üzərinə qeyri-mümkün və ya qeyri-mütənasib vəzifə qoya biləcək tərzdə şərh olunmamalıdır. Buna görə də, heç də insan həyatına qarşı iddia edilən hər bir təhlükə onun reallaşmasının qarşısını almaq üçün Konvensiyanın tələbinə əsasən dövlət orqanlarının operativ tədbirlər görmək vəzifəsini doğurmur. Pozitiv öhdəliyin yaranması üçün sübut edilməlidir ki, dövlət orqanları üçüncü tərəfin cinayətkar hərəkətləri nəticəsində məlum şəxsin həyatına qarşı real və birbaşa təhlükənin mövcudluğunu bilirdilər və ya bilməli idilər və həmin təhlükədən yaxa qurtarmaq üçün məntiqə uyğun düşüncə əsasında onlardan gözlənilə bilən, səlahiyyətləri çərçivəsində olan tədbirləri görməyiblər. Əhəmiyyət daşıyan digər mülahizə onu təmin etməkdən ibarətdir ki, polis cinayətkarları nəzarətdə saxlamaq və cinayətlərin qarşısını almaq səlahiyyətlərini həyata keçirərkən prosesin qanuniliyinə tam riayət etsin və onun cinayətlərin araşdırılmasına və hüquq pozucularının ədalət mühakiməsinə cəlb olunmasına yönələn hərəkətlərinin hüdudlarına qanuni məhdudiyyətlər qoyan digər təminatlara, o cümlədən Konvensiyanın 5-ci və 8-ci maddələrində yer alan təminatlara tam hörmət etsin (16).

Palata göstərdi ki, şübhəli şəxsə qarşı qadağa qərarı çıxarmaq və ya hətta onu həbs etmək barədə qərar qəbul edərkən, bir tərəfdən təhlükə yaradan şəxsin hüquqlarını, digər tərəfdən isə qurbanların hüquqlarını diqqətlə balanslaşdırmaqda yerli hakimiyyət orqanlarının qarşılaşdığı çətinlikləri tam dərk edir.

Məhkəmə razılaşdı ki, bu işin konkret hallarında ərin həbs edilməsi və istintaq təcridxanasına salınması mütənasib olmazdı və Palata bu işdə yaşamaq hüquqnun pozulmadığı qənaətinə gəldi

Palatanın həmin qərarı ilə bağlı xüsusi rəy yazan Avropa Məhkəməsinin azərbaycanlı hakimi Lətif Hüseynov yaşamaq hüququnun pozulmaması ilə bağlı Palatanın ümumi qənaəti ilə razılaşsa da, vurğuladı ki, Məhkəmə öz qərarında məişət zorakılığı işinə Osman testi adlanan testi qəti şəkildə tətbiq edib. Bununla da, Məhkəmə məişət zorakılığının fərqli sosial fenomen kimi özünəməxsusluğunu nəzərdən qaçırmışdır.

Osman Böyük Britaniyaya qarşı iş üzrə Məhkəmə tərəfindən hazırlanmış Osman testinə əsasən, pozitiv öhdəliyin yerinə yetirilməməsi o halda baş verir ki, üçüncü şəxslərin hərəkətləri nəticəsində məlum şəxsin həyatına qarşı real və birbaşa risk mövcud olduğu vaxt dövlət orqanları bunu bildikləri və ya bilməyə borclu olduqları halda öz səlahiyyətləri çərçivəsində riskin qarşısını almaq üçün onlardan haqlı olaraq gözlənilən tədbirləri həyata keçirmirlər.

O vaxtdan bəri Məhkəmə cavabdeh Dövlətin həyatı təhlükə altında olan şəxsi başqa bir şəxsin cinayət əməllərindən qorumaq üçün müsbət öhdəliyinə əməl edib-etmədiyinə dair qərar verərkən həmişə Osman testindən istifadə etsə də Lətif Hüseynovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu testin aktuallığı məişət zorakılığının konkret kontekstində, yəni məişət zorakılığının ölümcül nəticələr verdiyi hallarda şübhə doğurur.

Məişət zorakılığının çox vaxt tək bir hadisə deyil, davamlı hədə-qorxu və sui-istifadə praktikası olduğu geniş şəkildə qəbul edilir. Buna görə də, dövlət orqanları məişət zorakılığının hər bir aktına lazımi səylə reaksiya verməli və bu cür hərəkətlərin daha ciddi nəticələrə gətirib çıxarmaması üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər.

Məlum olduğu kimi müasir dünyada məişət zorakılığının qaşısının alınması ilə bağlı dövlətlər tərəfibndən müxtəlif xarakterli tədbirlər həyata keçirilisə də şəxsin cinayət törətməsinin qarşısının alınması üçün onun azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmaqla həbsə alınması bu tədbirlər arasında ən yaxşı nəticəyə nail olmaq vasitəsi kimi öz aktuallığını qoruyur.

Lakin yuxarıda sözügedən Kurt Avstiyaya qarşı işdə ərizəçinin xahişi ilə Böyük Palataya göndərilmiş şikayətlə əlaqədar çıxarılmış 15 iyun 2021-ci il tarixli qərarda Avropa Məhkəməsinin də qeyd etdiyi kimi Konvensiyanın 5-ci maddəsinə uyğun olaraq azadlıqdan məhrum etmənin tətbiq edilməsi üçün belə bir tədbir həm dövlətin milli qanunvericiliyinə, həm də 5-ci maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş həbsdə saxlama üçün əsasların qapalı siyahısına uyğun olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, 5-ci maddə insanın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu qoruyur. Burada istifadə edilən azadlıq anlayış fərdin fiziki azadlığını əhatə edir və məhkəmə 5-ci maddə ilə müəyyən edilən bu hüququ Konvensiyanın 2,3 və 4-cü maddələrində nəzərdə tutulan hüquqlarla yanaşı fərdin fiziki toxunulmazlığını qoruyan birinci dərəcəli əsas hüquqlar siyahısına aid olduğunu müəyyən etmişdir. Avropa Məhkəməsinin yurisprindensiyası demokratik cəmiyyətdə azadlıq hüququnun, onun hüquqi müəyyənlik və qanunun aliliyi ilə əlaqəsinin böyük əhəmiyyətini vurğulayır və müəyyən edir ki, 5-ci maddənin ümumi məqsədi ondan ibarətdir ki, heş kəs, heç bir zaman qanunsuz azadlıqdan məhrum edilməyə məruz qala bilməz (17).

Müvafiq olaraq həbs edilmənin konkret əsasları müəyyən edən 5-ci maddənin 1-ci bəndinin a-f yarımbəndlərinə əsasən, heç kəs aşağıdakı hallardan və qanunla müəyyən olunmuş qaydadan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz:

(a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;

(b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədi ilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

(c) hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısına gətirilməsi məqsədi ilə və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud pozuntunu törətdikdən sonra gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

(d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;

(e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;

(f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə və ya barəsində deportasiya yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

Aksoy Türkiyəyə qarşı işdə Məhkəmə bildirir ki, 5-ci maddə təməl insan hüququnu, yəni şəxsin azadlıq hüququna dövlətin əsassız müdaxiləsinə qarşı şəxsin müdafiəsini təsbit edir.

Saadi Birləşmiş Krallığa qarsı işdə isə Məhkəmə vurğulayır ki, 5-ci maddənin 1-ci bəndinin (a)-(1) yarımbəndlərində şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsinə imkan verən əsasların tam siyahısı verilir və bu əsasların siyahısına düşməyən azadlıqdan məhrumetmə qanuni deyil.

Məişət zorakılığı ilə bağlı şəxsin cinayət törətməsinin qarşısının alınması üçün onun azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması daha çox bu siyahının b), c) və e) yarımbəndlərində nəzərdə tutulmuş əsaslara uyğun gəlir.

5-ci maddənin 1-ci bəndinin b) yarımbəndinin tətbiqi ilə bağlı Ostendorf Almaniyaya qarşı işdə Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, yalnız qaçılmaz cinayətin törədiləcəyi vaxt və yer, mümkün qurbanlar yetəri qədər dəqiq müəyyənləşdirilə bildikdə, cinayət törətməmək öhdəliyi "dəqiq və konkret" hesab oluna bilər. Konkret fəaliyyətin yerinə yetirilməsi öhdəliyindən fərqli olaraq, nədənsə çəkinmək öhdəliyi kontekstində hər hansı şəxsin sözügedən öhdəliyini yerinə yetirmədiyi barədə qənaətə varmamışdan əvvəl sözügedən şəxsin yol verməməli olduğu bu konkret fəaliyyətdən xəbərdar edilib-edilmədiyi və bu hərəkətdən çəkinmək istəyini nümayiş etdirib-etdirmədiyi nəzərə alınmalıdır (18).

Məhkəmə, həmçinin, yerinə yetirilməmiş konkret tədbirlər təyin olunana qədər yaxın gələcəkdə cinayət törətməmək öhdəliyinin kifayət qədər spesifik və konkret hesab edilə bilməyəcəyini bildirir.

Məişət zorakılığının qarşısının alınması məqsədi ilə 5-ci maddənin 1 (c) yarımbəndinin ikinci hissəsi (şəxsin cinayət törətməsinin qarşısını almaq üçün zəruri olan həbs) ilə bağlı Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, bu norma səlahiyyətli dövlət orqanlarının təhlükəli və ya cinayət törətməyə meylli hesab etdikləri şəxslərə qarşı yönəlmiş ümumi profilaktik tədbir kimi istifadə edilməsinə imkan vermir. Həbs üçün bu əsas iştirakçı dövlətlər üçün konkret və dəqiq müəyyən edilmiş cinayətlərin törədilmə vaxtı və yeri və qurbanların şəxsiyyəti məlum olduqda qarşısını almaq üçün bir vasitədən başqa bir şey deyildir. Saxlanmanın əsaslandırılması üçün, Konvensiyanın 1-ci maddəsinin 5-ci bəndinin "C" yarımbəndinə əsasən, dövlət inandırıcı şəkildə sübut etməlidir ki,

əgər bu cinayətin törədilməsinin qarşısı alınmasaydı, konkret şəxs, çox güman ki, konkret və dəqiq müəyyən edilmiş cinayətin törədilməsində iştirak edərdi.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinin "c" bəndinə əsasən həbs qətimkan tədbiri haqqında qərarlara gəldikdə, Məhkəmə qeyd edir ki, həbs qətimkan tədbiri heç vaxt sırf qabaqlayıcı tədbir kimi istifadə edilə bilməsə də, hər hansı risk qiymətləndirməsinin faktları və nəticələri qabaqlayıcı əməliyyat tədbirlərinə mümkün zərurət nəzərə alınmaqla, sonrakı cinayətlər riskinin qiymətləndirilməsi (keçmiş tarix və ölüm riskinin proqnozu) kontekstində nəzərə alına bilər. Bundan əlavə, artıq qeyd edildiyi kimi, bu əsasda azadlıqdan məhrum etmələr həmişə daxili qanunvericilikdə adekvat əsas tələb edir. İstənilən halda, məhkəməyəqədər həbslə bağlı milli standartın təmin edilməməsi dövlət orqanlarını öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən edilmiş risk səviyyəsinə adekvat cavab verən başqa, daha az müdaxiləedici tədbirlər görmək məsuliyyətindən azad etmir (19).

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirməklə bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, insan hüquqları ilə bağlı son dövrlərdə qəbul edilmiş qaydalara və həyata keçirilən tənzimləmələrə bütövlükdə baxdıqda onlarda qadınlarla bağlı standartların yüksəldiyini müəyyən etmək olar. İstər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün bir çox addımların atıldığı aydındır. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, bütün dünyada qadınlara qarşı daimi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilən zorakılıq hadisələri təəssüf ki, davam edir və bu əməlləri törədənlər çox vaxt cəzasız qalırlar. Qadınların real vəziyyətinə nəzər saldıqda məlum olur ki, qadınlar və kişilər qanun qarşısında bərabər olsalar da, faktiki bərabərsizlik davam edir. Qadının cəmiyyətdəki ikinci dərəcəli rolu ilə bağlı formalaşmış stereotipləri tam aradan qaldırmaq mümkün olmayıb.

Hədəf məqsəd kimi nəzərə almaq lazımdır ki, kişi və qadın bərabərliyinə nail olunması və qadınlara qarşı onların qadın olmasından irəli gələn ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması təkcə qadın problemi deyil, bütövlükdə insan hüquqları məsələsidir.

Eyni zamanda zorakılıq qurbanı olan qadınlara verilən institusional dəstək və zorakılığın qarşısının alınması və bərabərsizliklərin aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər yetərli hesab edilə bilməz. Bu vəziyyətdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadınlara qarşı zorakılığın və onun ən geniş yayılmış forması olan məişət zorakılığının qarşısının alınması və gələcək hədəf kimi tamamilə aradan qaldırılması üçün atılması lazım olan bir çox addımlar var. Avropa Məhkəməsinin qeyd etdiyi kimi, məişət zorakılığı ilə bağlı iddialara səlahiyyətli dövlət orqanları orqanları tərəfindən sürətli reaksiya göstərilməli, məişət zorakılığının bir və ya bir neçə qurbanının həyatı üçün real və qaçılmaz təhlükənin olub-olmadığını müəyyən etmək üçün müstəqil, fəal və hərtərəfli risk təhlili aparılmalı, təhlükənin reallığı və yaxınlığı məişət zorakılığı hallarının konkret konteksti nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməli və risk təhlilinin nəticəsində həyat üçün real və qaçılmaz təhlükə olduqda onun aradan qaldırılması üçün təhlükə səviyyəsinə adekvat və mütənasib tədbirlər həyata keçirililməlidir.

Ədəbiyyat

1. Arslan, O.G. The phenomenon of domestic violence against women in the system of the European Convention on Human Rights and the means of combating it. (https://dergipark.org.tr/tr/down¬load/article-file/411025).
2. Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Avropa Şurası Konvensiyasına İzahat Məruzəsi, 24 s. https://rm.coe.int/ic-explanatory-ic-aze-web/16808e9a39.
3. "Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı". (https://e-qanun.az/framework/46358)
4. Women who shaped the universal declaration, 1 p.

https://www.un.org/en/observances/human-rights-day/women-who-shaped-the-universal-declaration.
5. Dyuban, E. Uchebnoye rukovodstvo dlya sudey i prokurorov po obespecheniyu dostupa zhenshchin k pravosudiyu, 20 s. (https://rm.coe.int/training-manual-final-russian/16807626a5)
6. Prava zhenshchin – eto prava cheloveka, 12 p. https://www.ohchr.org/-sites/default/files/Documents/Publications/HR-PUB-14-2_ru.pdf.
7. Qadın hüquqlarının müdafiəsi: Beynəlxalq və milli aspektlər. http://scfwca.gov.az/store/media/NewFolder/Kitab%20Son%20.pdf səh.12).
8. Burrows, N., Blackwell, B. (1986). “International Law and Human Rights: The Case of Women’s Rights” in Tom Campbell, David Goldberg, Sheila McLean and Tom Mullen (eds), Human Rights: From Rhetoric to Reality New York, 85 p. (https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream-/1885/39503/2/01_Charlesworth_Two_steps_forward%2C_one_step_2014.pdf,1 p).
9. Women's Autonomy, Equality and Reproductive Health in International Human Rights: Between Recognition, Backlash and Regressive Trends Working. www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/WomensAutonomyEqualityReproductiveHealth.pdf. 2 p).
10. Charlesworth H. Two Steps Forward, One Step Back?: The Field of Women’s Human Rights,1 p. (https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/39503/2/01_Charles-worth_Two_steps_forward%2C_one_step_2014.pdf).
11. Afkhami, M., Ayzenberg, E. Za granyu Ravenstva. Posobiye dlya Pravozashchitnikov _Russian.pdf 22 s./ learningpartnership.org/sites/default/files/resources/pdfs/Beyond_Equality).
12. Celik, O. (2012). Gazi University Faculty of Economics and Management Journal № 14/1. pp.149-170. Women's human rights movement. 10 p. /dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287304).
13. Hawkins, C. Women’s human rights: The global intersection of gender equality, sexual and reproductive justice, and healthcare, 1 p. (file:///C:/Users/Ehtiram/Downloads/Women_s_human_rights_The_global_intersec.pdf).
14. Opuz, V. Turkey, № 33401/02, 144-cü bənd. (https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-92945%22]}).
15. CASE OF KURT v. AUSTRIA (Application no. 62903/15).
16. CASE OF OSMAN v. THE UNITED KINGDOM (87/1997/871/1083).
17. Kharris, D., Oboyl, M., Uorbrik, K. Pravo yevropeyskoy konventsii po pravam cheloveka, 383 s.
18. CASE OF OSTENDORF V. GERMANY (Application, № 15598/08)
19. CASE OF KURT V. AUSTRIA (Application no. 62903/15)

Göndərilib: 01.09.2023 Qəbul edilib: 30.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/93-102

Nuranə İbadova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
nurane-ibadova@mail.ru

NORMAYARATMA PROSESİNDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI İLƏ BAĞLI KONSTİTUSİON HÜQUQİ TƏLƏBLƏRƏ ƏMƏL OLUNMASI

Xülasə

Məqalədə normayaratma prosesində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı konstitusion hüquqi tələblərə əməl olunması ilə bağlı olan bir sıra məsələlər nəzərdən keçirilərək araşdırılmışdır. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının qanunilik, zərurilik və mütənasiblik kimi əsas prinsiplərinin mahiyyət və məzmunu sistemli şəkildə təhlil edilmiş, bu prinsiplərlə bağlı İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin mövqeyi öyrənilmişdir. Belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, normayaratma prosesində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı konstitusion hüquqi tələblərə əməl edilməsi normativ-hüquqi aktların layihələrinin ekspertizası zamanı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Həmçinin məhdudlaşdırıcı xarakterli tədbirlərin yer aldığı konkret hüquqi aktların layihələri qanunçuluq, zərurilik, mütənasiblik kimi prinsiplərə əməl olunması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: *normayaratma, hüquq və azadlıqlar, məhdudlaşdırma, məqsədlər, prinsiplər, qanunilik, mütənasiblik*

Nurana Ibadova
Baku State University
dissertation student
nurane-ibadova@mail.ru

Compliance with the constitutional legal requirements related to the restriction of human rights and freedoms in the process of law-making

Abstract

In the article, a number of issues related to compliance with constitutional legal requirements related to the restriction of human rights and freedoms in the process of rule-making were reviewed and investigated. The essence and content of the main principles of the restriction of human rights and freedoms, such as legality, necessity, and proportionality, were systematically analyzed, and the position of the European Court of Human Rights regarding these principles was studied. It was concluded that compliance with the constitutional legal requirements related to the limitation of human rights and freedoms in the process of rule-making should always be the focus during the examination of drafts of normative-legal acts. Also, drafts of specific legal acts containing restrictive measures should be evaluated from the point of view of compliance with principles such as legality, necessity, and proportionality.

Keywords: *rule-making, rights and freedoms, limitation, goals, principles, legality, proportionality*

Giriş

Məlum olduğu kimi, qloballaşma meyllərinin sürətləndiyi müasir dünyada ən aktual, mürəkkəb və çoxaspektli problemlərdən biri də insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasıdır (Qurbanov, 2017: 34). H.e.d., professor Ə.Əliyevin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar heç bir ayrı-seçkilik olmadan

bütün insanlara aid olmaqla, o cümlədən azadlıq, bərabərlik, ədalətlilik, humanizm və s. kimi mühüm həyati prinsiplərə əsaslanmaqla universal xarakter daşıyır» (Əliyev, 2022: 95).

Bu mənada dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının təmini, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması və sair məqsədlərlə insan hüquq və azadlıqlarının qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılmasının optimal modelinin qurulması hər bir dövlətin konstitusiya quruculuğunun ən aktual vəzifələrindən biridir (Zaytsev, 2013: 127).

Beynəlxalq və milli qanunvericilikdə dövlət təhlükəsizliyi mənafeləri üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, cinayətin, iğtişaşların qarşısının alınması, ictimai təhlükəsizliyin qorunması, ictimai qaydanın təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi rifah mənafeləri üçün, dövlətin ərazi bütövlüyü mənafelərinin təmin edilməsi, digər şəxslərin nüfuzunun və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, məxfi qaydada əldə edilmiş məlumatın açıqlanmasının qarşısının alınması, məhkəmənin nüfuzunun və qərəzsizliyinin təmin edilməsi kimi məqsədlərlə, qanunauyğunluq, zərurilik, mütənasiblik, hüquqi müəyyənlik kimi prinsiplərə əməl edilməklə insan hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutan xüsusi normalar, belə məhdudlaşdırmaların əsasları və prinsipləri ilə bağlı bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır.

Müəyyən məqsədlərlə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü 1948-ci il tarixli İnsan hüquqlarının ümumdünya Bəyannaməsində (maddə 28.2), 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (maddə 4), 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (12, 18, 19 və 21-ci maddələr), 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (8-11-ci maddələr) təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin II hissəsinə görə insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır (4). Ölkə Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin III hissəsində isə müharibə, hərbi vəziyyət və fövqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bildiyi göstərilir.

Ölkənin əsas Qanunda öz əksini tapmış bu müddəalar 24 dekabr 2002-ci il tarixdə qəbul olunan «Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiya Qanununun qəbulu ilə daha da inkişaf etdirilmişdir. Konstitusiya Qanununun 3.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Qanunun 3.5-ci maddəsinə əsasən insan hüquqları və azadlıqları digər insanların hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi və onların müdafiə edilməsi məqsədi ilə məhdudlaşdırıla bilər (5).

Son bir neçə onillikdə insan və vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması problemi bir çox elmi tədqiqatların predmeti olmuşdur. Buna baxmayaraq bu problemin aktuallığı hələ də kifayət qədər yüksək olaraq qalmaqdadır ki, bu da problemin mürəkkəbliyi və çoxaspektliyi, bu sahədə hələ də diskussiya doğuran məsələlərin olması ilə şərtlənmişdir. Ən mühüm aspektlərdən biri də normayaratma prosesində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı konstitusion hüquqi tələblərə, müəyyən prinsiplərə əməl olunması məsələsidir.

Hər bir dövlətin ən mühüm istiqamətlərindən biri normayaratma fəaliyyətidir (6). Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru K.Əliyev qeyd edir ki, «normayaratma prosesi dövlət aparatının fəaliyyətində mühüm rola malik olmaqla, onun müstəsna əhəmiyyəti beynəlxalq təcrübənin yaxından izlənilməsini, qüvvədə olan qanunvericiliyin tətbiqi vəziyyətinin təhlilini, habelə müntəzəm elmi tədqiqatların aparılmasını tələb edir». Müəllif düzgün olaraq normayaratma fəaliyyətinin bir çox dövlət orqanlarının cəlb olunduğu, mürəkkəb və çoxmərhələli proses olduğunu göstərir (Hüseynəliyeva, 2021: 5).

«Normativ hüquqi aktlar haqqında» 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun 1.0.13-cü maddəsinə uyğun olaraq, «normayaratma fəaliyyəti – normativ

hüquqi aktların hazırlanması, ekspertizası, qəbul olunması, onlarda dəyişikliklər edilməsi, onların şərh edilməsi, qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi üzrə fəaliyyət»dir. Qanunun 1.0.18-ci maddəsində isə göstərilir ki, «normayaratma prosesi – dövlət orqanının normativ hüquqi aktların hazırlanması, qəbul olunması və qüvvəyə minməsi üzrə normayaratma fəaliyyətidir» (8).

Qanunun 50-ci maddəsində normativ hüquqi aktın layihəsinə dair ümumi tələblər qismində göstərilmişdir: normativ-hüquqi aktın beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarının üstünlüyü; mütənasiblik; normayaratma fəaliyyətinin demokratikliyi və şəffaflığı; ziddiyyətsizliyi; insanların hüquq və azadlıqlarının, onların qanuni maraqlarının müdafiəsi və sosial ədalət; ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin sistemliliyi və kompleksliyi və s. kimi prinsiplərə uyğunluğu; normativ hüquqi aktın normalarının normativ hüquqi aktın məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğu; normativ tənzimləmə predmetinə uyğunluğu; daxili strukturun məntiqliliyi; normaların qarşılıqlı ziddiyyətsizliyi; normayaratma texnikasına uyğunluğu və sairə (8).

İ.Hüseynəliyeva normativ-hüquqi aktların layihələrinə irəli sürülən bir sıra linqvistik və üslub tələblərinə diqqət yetirərək yazır ki, «Normativ hüquqi aktların layihələri tərtib edilərkən daxilən uzlaşdırılmalı, məntiqli qurulmalı və normayaratma texnikasına uyğun olmalıdır. Normativ hüquqi aktın normaları ifadə edilərkən həm həddindən artıq ümumiləşdirilmiş, həm də həddindən artıq təfərrüatlı ifadələrə, eləcə də eyni məsələ ilə bağlı normativ göstərişlərin təkrarlanmasına və onların çoxluğuna yol verilməməlidir» (Hüseynəliyeva, 2021: 27).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən «dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən normayaratma fəaliyyətinin təşkilində və həyata keçirilməsində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə səmərəliliyin və operativliyin təmin olunması məqsədilə «Dövlət orqanlarında (qurumlarında) normayaratma fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və bundan irəli gələn bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi haqqında» 6 oktyabr 2023-cü il tarixli, 2328 nömrəli Fərman imzalanmışdır. Ölkə Prezidenti tərəfindən normayaratma prosesinin effektivliyinin daha da yüksəldilməsi, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla hüququn müxtəlif sahələri üzrə islahatların həyata keçirilməsi, normayaratma fəaliyyətinin keyfiyyətinin daha da artırılması məqsədilə «Hüquqi Ekspertiza və Qanunvericilik Təşəbbüsləri Mərkəzinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" 19 may 2022-ci il tarixli 1685 nömrəli Fərman qəbul edilmişdir.

Fərmanda Hüquqi Ekspertiza və Qanunvericilik Təşəbbüsləri Mərkəzinin əsas fəaliyyət istiqamətləri qismində normayaratma fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dövlət orqanları (qurumları) əməkdaşlarının hüquq normalarının tətbiqi sahəsində bilik, bacarıq və səriştələrinin inkişaf etdirilməsi, hüquqi maarifləndirmə, hüquqi ekspertizasının keçirilməsi və hüquq tənzimləmənin təsirinin qiymətləndirilməsi, habelə qabacıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla ölkədə hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə dair təkliflər hazırlanması və bunlarla bağlı işlərin səmərəli əlaqələndirilməsi göstərilmişdir.

Qeyd olunanlar dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilən normayaratma prosesinin kifayət qədər mürəkkəb və çoxaspektli səciyyə daşıdığını göstərir. Normayaratma prosesində hazırlanan bir sıra qanun layihələrinin, qəbul edilən qanunların, mövcud qanunlara edilən əlavə və dəyişiliklərin insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olduğu və bu zaman konstitusion hüquqi tələblərə əməl olunması məsələlərinin sistemli və kompleks şəkildə qiymətləndirildiyi halda isə bu mürəkkəblik və çoxaspektlik səviyyəsi daha da yüksəlir.

Xüsusi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması - insanların mövcud hüquqlarının tənzimləmə həcminin, hüdudlarının daraldırılması haqqında məsələdir və hüquqi məhdudiyyətlər istər qadağanlar, istərsə də öhdəliklər (vəzifələr) formasında irəli sürülə bilər (Gasanov, Stremoukhov, 2015: 164). N.O.Travnikov, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilən insan və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusundan müəyyən hüquqların və ya azadlıqların çıxarılmasından ibarət olduğunu göstərir (Travnikov, 2017: 104-109). N.M.Borodavkina isə hesab edir ki, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması dedikdə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının çərçivəsinin, hüdudlarının sanksiyalaşdırılmış daraldırılmasıdır (Borodavkina, 2014: 236). Eyni mövqedən V.İ.Qoyman da çıxış edir və yazır ki, hüquqların məhdudlaşdırılması - qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslara və müəyyən olunmuş qaydaya

uyğun olaraq onların həcminin daraldırmasıdır (Goyman, 1998: 26). E.Xəlilov göstərir ki, «insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması dedikdə, beynəlxalq hüquqla və milli hüquqla yol verilən insan hüquq və azadlıqlarına qanunçuluq, zərurət, məqsədəmüvafiqlik və nəzərdə tutulan məqsədlərə uyğunluq tələblərinə cavab verən müdaxilə başa düşülür» (Xəlilov, 2022: 305).

Bu məsələ ilə bağlı h.e.d. M.K.Abdullayev qeyd edir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsaslar dedikdə, beynəlxalq və milli normativ hüquqi aktda öz əksini tapmış «həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi üçün hüquqauyğun meyar rolunu oynayan dəyərlər və maraqlar (başlıca olaraq ictimai maraqlar)» başa düşülür» (Abdullayev, 2017: 16).

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının konstitusion tənzimində əsas məsələlərdən biri bu istiqamətdə həyata keçirilən normayaratma prosesində hüquqların və azadlıqların məhdudlaşdırılması ilə bağlı normaların və müddəaların işlənib hazırlanması və qəbulu zamanı konstitusion hüquqi tələblərə, yəni müəyyən prinsiplərə əməl olunmasından ibarətdir.

Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən «prinsip (lat.principium – əsas, ilk başlanğıc) – davranışın ilk başlanğıcı, rəhbər ideyası, əsas qaydası deməkdir. «Prinsip sistemin hər hansı bir müddəanın ümumiləşdirilməsindən və mövcud prinsipin abstraklaşdırılmış olduğu sahənin bütün hadisələrinə şamil edilməsindən ibarət olan mərkəzi anlayışıdır, əsasıdır» (15). E.V.Astafyev də belə bir mövqedən çıxış edərək yazır ki, «prinsip» anlayışı fəlsəfi anlayış olmaqla başlanğıc, rəhbəredici ideya, insan davranışının əsas qaydaları mənasında işlədilir. Prinsip mərkəzi anlayış, sistemin əsası olmaqla hər hansı müddəanın ümumiləşdirilməsi yolu ilə bu prinsipin abstraktlaşdığı sahənin bütün hadisələrinə yayılması deməkdir (Astafyeva, 2008: 45). L.D. Voevodin konstitusion prinsiplərin «konstitusiyada təsbit olunmuş və konstitusiyasının məzmununu, onun təsis təbiətini cəmləşdirilmiş şəkildə ifadə edən müəyyənedici, rəhbəredici ideyalar və qaydalardan ibarət olduğunu göstərir (Voyevodin, 1991: 362).

Elmi ədəbiyyatda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının əsaslarını, məqsədlərini və şərtlərini müəyyən edən bir sıra prinsiplər qeyd olunur. Məsələn, L.Y.Morozova hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının prinsipləri sırasında məqsədəuyğunluq; qanunçuluq; vahidlik; differensiallıq kimi prinsipləri göstərir(Morozova, 1996: 7-8). İsveçrə alimi K.Ekştayn insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı üç əsas şərtləri, prinsipləri fərqləndirir: a)zərurilik; b)yararlılıq; s)mütənasiblik (Ekshtayn, 2004: 64-68).

Polis Akademiyasının əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış «İnsan və vətəndaş hüquq və azdıqlarının məhdudlaşdırılmasının əsasları» adlanan dərs vəsaitində Konstitusiyada, habelə «İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununda insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və onların təminatı; zərurilik; məhdudiyyətlərin hüquqi formada təsbiti; mütənasiblik; məhdudiyyətlərin bərabərliyi prinsiplərinin təsbit olunduğu göstərilir (20).

A.A.Podmarev konstitusiyada öz təsbitini tapmış müəyyən norma-şərtləri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının konstitusion prinsiplərinə aid edir: məqsədəuyğunluq; mütənasiblik; bərabərlik; hüquqilik; beynəlxalq standartlara uyğunluq (Podmarev, 2010: 36-37). E.Xəlilovun fikrincə, «İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması bu məhdudlaşdırmaların məqsədlərə uyğun olması, proporsionallıq, zərurət və məqsədəmüvafiqlik prinsiplərinə uyğun olmalıdır» (Xəlilov, 2022: 307). M.K.Al-Rubaye hesab edir ki, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının prinsipləri sırasında qanunilik; mütənasiblik; dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının balanslaşdırılması; bərabərlik; müvəqqətilik və zamanca müəyyənlik; hüquqi prezumpsiyaların məhdudlaşdırılmasına yolverilməzlik; uyğun prosessual imkanların təmini; informasiya təminatı və digərlərini göstərir (Al-Rubaye, 2017: 224-225).

M.K.Abdullayev insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması prinsiplərinə aid edir: 1)qanunçuluq; zərurət; 3)mütənasiblik; 4)dar mənada təfsir. Müəllif qeyd olunan bu prinsiplərin ilk üçünün insan hüquqlarına və azadlıqlarına dair bütün əsas beynəlxalq sənədlərdə birbaşa və ya dolayı şəkildə öz əksini tapdığını, dar mənada təfsir prinsipinin mahiyyətinin isə aşağıdakılardan ibarət oluduğunu göstərir: «a)yol verilən məhdudiyyətlər nəzərdə tutulduqları

məqsədlərdən savayı, başqa məqsədlər üçün tətbiq edilməli deyildir; b)məhdudiyyətin tətbiq dairəsi müvafiq hüququn mahiyyətini təhlükəyə məruz qoyacaq şəkildə təfsir edilə bilməz; j)istənilən məhdudiyyətlərin təfsiri maksimum konkret olmalı və hər hansı şübhələr nəzərdən keçirilən hüquqların müdafiəsi xeyrinə həll edilməlidir; ç)insan hüquqları üzərində məhdudiyyətlər məhdudlaşdırılan hüquqlardan hər birinin mövcud olduğu kontekst nəzərə alınmaqla təfsir edilməlidir; d)dməhdudiyyətlərin özbaşına tətbiqinə yol verilmir» (Abdullayev, 2017: 21,25).

M.N.Başurova insan və vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində normayaratma prosesinin və hüquqtətbiqi fəaliyyətin əsasları qismində çıxış edə biləcək bir sıra prinsipləri və konseptual məqsəd-istiqamətləri ayırır: 1)vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətdə təşəkkül tapmış şəraitə uyğunluğu prinsipi; 2)məhdudlaşdırmaların mütənasibliyi prinsipi; 3)fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının balanslaşdırılması prinsipi; 4)demokratiklik və məqsədyönlük prinsipi; 5)bərabərlik prinsipi (Bashurova, 2010: 59-60).

S.A.Opaleva insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində hüquqyaradıcılığı və hüquqtətbiqi fəaliyyətin bazisi kimi çıxış edə biləcək bir sıra konseptual əsasları fərqləndirir: 1) vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması cəmiyyətdəki mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğun olmalıdır; 2) məhdudlaşdırmalar vaxtında müəyyən olunmalıdır; 3)mütənasiblik və ya minimal kifayətlilik tələblərinə əməl olunmalıdır; 4) hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının hüdudlarının müəyyən edilməsi zamanı şəxsiyyətin, ictimaiyyətin və dövlətin maraqlarının balanslaşdırılmalıdır; 5) məhdudlaşdırmanın hüdudlarının müəyyən edilməsi və təsbitində demokratizm və məqsədəyönlük, bərabərlik və qanunçuluq təmin olunmalıdır (Opaleva, 2005: 46).

Göründüyü kimi, müəlliflərin əksəriyyəti insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının prinsipləri sırasında qanunilik, zərurilik və mütənasiblik kimi prinsipləri xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Beləliklə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması prinsipləri - məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqini müəyyənləşdirən əsas qaydalar başlanğıc müddəalar, ilkin ideyalardır və bu prinsiplərinin tətbiqi məhdudiyyətin hədlərini, yəni çərçivəsini, sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verir (20).

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının əsas prinsiplərindən biri məhdudlaşdırmanın qanuniliyi prinsipidir. V.İ.Vaşilko yazır ki, qanunçuluq prinsipi hüquqların məhdudlaşdırılmasının qanuni əsaslarının olmasını nəzərdə tutur. Həmçinin qanun dəqiq və anlaqlı şəkildə formulə edilməli, qanunun aliliyi prinsipinə və mövcud hüquqi reallığa uyğun olmalıdır (25).

Qeyd edək ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 9-11-ci maddələrində «qanunla nəzərdə tutulmuş» ifadəsindən istifadə edilir. E.Xəlilov bununla bağlı qeyd edir ki, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də öz qərarlarında bu ifadədən istifadə edir və hesab edir ki, «qanunla nəzərdə tutulmuş» ifadəsi sadəcə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş demək deyildir, bu həm də qanunun keyfiyyətinə aid olan məsələdir (Xəlilov, 2022: 307).

M.K.Abdullayev, Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin öz qərarlarında dəfələrlə qanunçuluq prinsipinə istinad etdiyini, bu qərarlar əsasında formulə etdiyi hüquqi mövqelərində isə xüsusi olaraq qanunun iki tələbə cavab verməsinin vacibliyini göstərərək qeyd edir ki, «1)qanun əlçatan olmalıdır: şəxslər bu və ya digər halda hansı hüquqi normasının tətbiq edildiyini müəyyənləşdirmək imkanına malik olmadırlar; 2)əgər norma şəxsin öz davranışını onunla uyğunlaşdırmasına imkan verən dərəcədə dəqiq ifadə edilməmişdirsə, «qanun» sayıla bilməz. Beləliklə, dövlətin hər hansı konkret aktının «qanuna uyğun» sayılması üçün həmin akt həm əlçatan, həm də nəticələri bəlli olmalıdır» (Abdullayev, 2017: 23).

N.V.Varlamova hesab edir ki, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının qanunuliyi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, məhdudlaşdırmanı mümkün edən hüquqi əsaslar milli hüquqda mövcud olmalıdır və ölkədaxili hüququn müddəaları hüquqları məhdudlaşdırılan şəxs üçün əlçatan olmalı, kifayət qədər dəqiq formulə edilməlidir ki, hər bir insan zərurət yarandıqda uyğun məsləhətlər alaraq öz davranışını tənzimləyə bilsin (Varlamova, 2013: 169-170). R.İsmayılov da bu amillərə diqqət yetirərək yazır ki, «Qanun» müəyyən əlamətlərin daşıyıcısı olmalıdır ki, o

məhdudlaşdırmanın əsası kimi çıxış edə bilsin. «Birincisi, hüquq norması lazımi qədər əlçatan olmalıdır: şəxslər müvafiq hallarda hansı hüquq normasının tətbiq olunmasının müəyyən etmək imkanına malik olmalıdırlar. İkincisi, hüquq norması vətəndaşa özünün davranışını onunla uyğunlaşdırmaq imkanı verən kifayət qədər dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır. Hər bir halda məhdudiyyəti nəzərdə tutan qanun vətəndaşlar üçün əlçatan olmalıdır ki, o, qanunla bağlı zəruri tələblərə cavab vermiş olsun» (İsmayılov, 2019: 36).

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də öz qərarlarında hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını təsbit edən qanunun bir sıra tələblərə cavab verməli olduğunu göstərir: 1)qanun əlçatan olmalıdır; 2)norma kifayət qədər dəqiq formulə edilmədiyi halda «qanun» hesab edilə bilməz. Qanunun tətbiqi proqnozlaşdırılan olmalıdır; 3)qanun Avropa konvensiyasına, onda təsbit olunmuş və ya dolayı olaraq nəzərdə tutulmuş ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır; 4)məhdudlaşdırmaların qanuniliyi tələbi eyni dərəcədə istər maddi, istərsə də prosessual hüquq normalarına aiddir; 5) qanunda icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlərin qanuni məqsədləri nəzərə alınmaqla hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması üzrə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinin həcmi və qaydası kifayət qədər aydın müəyyən olunmalıdır; 6)qanunda hakimiyyət orqanlarının hüquqların həyata keçirilməsinə əsassız müdaxiləsinə qarşı müəyyən müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulmalıdır (Podmarev, 2019: 442-445).

Normayaratma prosesində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı əməl edilməli olan konstitusion-hüquqi tələblərdən, yəni prinsiplərdən biri də zərurət prinsipidir. M.K.Abdullayev zərurət prinsipin mahiyyətini açaraq yazır ki, «hakimiyyət orqanlarının insan hüquq və azadlıqlarına qoyduqları istənilən məhdudiyyət müvafiq qanuni məqsədin əldə edilməsi üçün zəruri olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət tətbiq edilən məhdudiyyətlərin məqsədəuyğunluğu, arzuedilənliyi və ya faydalılığı barəsində deyil, onlara zəruri tələbatın olması haqqında getməlidir». Müəllif həmçinin göstərir ki, «Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi dəfələrlə diqqəti buna cəlb etmişdir ki, hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinə haqq qazandırmaq üçün bu və ya digər qanuni məqsədə çatılmasına «zəruri ictimai tələbat» olmalıdır» (Abdullayev, 2017: 23-24).

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının mühüm prinsiplərindən biri də mütənasiblik prinsipidir.

Beynəlxalq huqiqi aktlarda birbaşa təsbit olunmasa da mütənasiblik prinsipi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri, məhkəmə təcrübəsi sayəsində insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin başlıca prinsiplərindən birinə çevrilmişdir.

V.J.Jakson yazır ki, bu gün «mütənasiblik» bütün dünyada konstitusiya məhkəmələri tərəfindən hüququn əsas prinsipi keyfiyyətində nəzərdən keçirilir (Jakson, 2015: 3094). N.V.Varlamova qeyd edir ki, mütənasiblik prinsipi - əsasında demokratiya, insan hüquqları və hüququn aliliyi konsepsiyası duran müasir konstitusion-hüquqi doktrinanın zəruri şərti kimi qəbul edilir (Varlamova, 2014: 8-9). J.Matyu və A.Stone isə mütənasibliyin bu gün qlobal konstitusionalizmin əsas elementinə çevrildiyini xüsusi olaraq vurğulayırlar (Mathews, 2008: 160).

R.Arnold, insan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsinin müasir praktikasında mütənasiblik prinsipinin insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının başlıca prinsipinə çevrildiyini xüsusi olaraq vurğulayır və qeyd edir ki, Avropa ölkələrinin konstitusiya hüququnda bu prinsip Avropa insan hüquqları Məhkəməsi təcrübəsinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır və hazırda praktiki olaraq Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində konstitusiya nəzarəti orqanları insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həllində bu prinsipə əsaslanırlar (Arnold, 2001: 63).

A.A.Podmarev qeyd edir ki, konstitusion mənada mütənasiblik prinsipi o deməkdir ki: 1) insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması tədbirləri və vasitələri konstitusion məqsədlərlə dəqiq şərtlənməlidir; 2) tətbiq olunan konstitusion tədbirlər və vasitələr sosial dəyərləri müdafiə etməli, onları qorumalıdır; 3)məhdudlaşdırıcı tədbirlər və vasitələr tələb olunduğundan çox olmamalıdır; 4) konkret hüququn məhdudlaşdırılması dərəcəsi bu məhdudiyyətin məqsədinə uyğun olmalıdır; 5)məhdudlaşdırma hüququn mahiyyətini təhrif etməməli, onun reallaşdırılması üçün əsassız maneələr yaratmamalıdır; 6)məhdudlaşdırıcı tədbirlər və vasitələr həddən artıq, izafi olmamalıdır (Podmarev, 2021: 87).

Qeyd edək ki, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması zamanı mütənasibilik prinsipinə əməl olunmasının zəruriliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və «Azərbayjan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununda da qeyd olunur. Belə ki, Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəitcəyə mütənasib olmalıdır. Konstitusiya Qanununun 3.4-cü maddəsində isə insan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalı olduğu xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

V.S.Şevtsov göstərir ki, «dəqiq müəyyən olunmuş məhdudlaşdırma məqsədləri (əsasları) ilə birlikdə mütənasiblik istənilən məhdudlaşdırmanın hüquqi meyarıdır və qanunvericiliklə təmin olunmalıdır» (Shevtsov, 2002: 270-271). M.K.Abdullayev qeyd edir ki, «Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin tətbiq etdiyi mütənasiblik testi aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1)qanuni məqsəd fərdin əsas hüququnun məhdudlaşdırılmasına haqq qazandırılması üçün yetərincə əhəmiyyətli olmalıdır; 2)qanuni məqsədin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər ağlabatan şəkildə həmin məqsədlə bağlı olmalıdır; 3)hüquq və ya azadlığın məhdudlaşdırılması üçün istifadə edilən vasitə qanuni məqsədin əldə edilməsi üçün zəruri olmalıdır» (Abdullayev, 2017: 24-25).

Normayaratma prosesində hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının mütənasiblik kimi konstitusion prinsipin reallaşdırılması o deməkdir ki, müəyyən konstitusion məqsədə və ya məqsədlərə nail olunması üçün insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan normalar və müddəalar işlənib hazırlanarkən müstəsna olaraq bu şərait üçün zəruri olan tədbirlər və bu tədbirlərin reallaşdırılması vasitələri nəzərdə tutulmalıdır.

Məhdudlaşdırmaların mütənasibliyi prinsipi hüquq və ya azadlığın məhdudlaşdırılmasının konstitusionluğunun qiymətləndirilməsi meyarlarından, həmçinin əsassız məhdudlaşdırmaların qarşısının alınmasının təminatlarından biridir, çünki normayaratmanın və hüquqtətbiqetmənin müəyyən sərhədlərinin, yəni hüdudlarının, çərçivələrinin və şərtlərinin mövcud olduğunu nəzərdə tutur (Podmarev, 2021: 90).

Qeyd edək ki, bir sıra Avropa ölkələrində də məhkəmələr insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı işlərə baxarkən mütənasiblik testindən istifadə edirlər. Məsələn, Almaniyanın inzibati məhkəmələrinin fəaliyyətində mütənəsabilik testi (ekspertizası) uğurla inkişaf etdirilir.

Bu test iki mərhələdə keçirilir. Testin birinci mərhələsində əsas vəzifə vətəndaşların hər hansı bir hüququnun və ya azadlığının məhdudlaşdırılması faktının müəyyən edilməsidir. Növbəti mərhələdə mübahisəli aktın qəbulununun legitimliyi və hüquqiliyi müəyyən edilir.

Qeyd olunan strukturla yanaşı, bu test bir sıra meyarlarla səjiyyələnir: 1)uyğunluq (Hökumət yalnız məqsədə çatmaq üçün daha tam şəkildə yararlı və uyğun olan vasitə seçməlidir); 2)zərurilik (seçilmiş vasitə vətəndaş hüquqlarını mümkün dərəjədə daha az məhdudlaşdırmalıdır); 3)mütənasiblik (vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması vasitələri üzrə dövlətin nail olduğu məqsədlər vətəndaşlara dəyən zərərə proporsional olmalıdır (Komkova, Kolesnikov, Afanasyev, 2012: 163-164). K.Meller də Almaniyada mütənasibliyin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı alqoritmindən istifadə olunduğunu qeyd edir: 1)dövlət tədbirinin güddüyü məqsədlərin müəyyən edilməsi; 2) bu məqsədin hüquqi baxımdan legitim, yəni onun yol verilən olduğunun yoxlanılması; 3)istifadə olunan vasitənin yararlı, zəruri və arzu olunan məqsədə çatmaq üçün mütənasib olduğunun yoxlanılması(Meller, 2014: 114).

Xüsusi ədəbiyyatın, beynəlxalq və milli qanunvericiliyin müddəalarının müqayisəli-hüquqi təhlili insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının konstitusion tənzimlənməsində mövcud olan müəyyən ümumi cəhətləri üzə çıxarmağa imkan vermişdir:

1)dövlət tərəfindən müəyyən hallarda və şəraitlərdə, müəyyən əsaslara və məqsədlərə görə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması mümkün və yol verilən hesab edilir; bu

universal xarakter daşıyan və ictimai münasibətlərin bütün sahələrinə tənzimləyici təsir edən dövlət və vətəndaş arasında qarşılıqlı münasibətlərin konstitusion əsaslarından biridir.

2) hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının məqsədləri və əsasları, prinsipləri qanunda dəqiq və aydın şəkildə öz əksini tapmalıdır. Bu qanunlar ümumi, abstrakt xarakter daşımalıdır.

3)Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması müəyyən ictimai və xüsusi maraqların müdafiəsi məqsədindən irəli gəlmələdir. Məhdudlaşdırma insan hüquq və azadlıqların, konstitusiya quruluşunun, milli təhlükəsizliyin, ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, əhalinin sağlamlığı və cəmiyyətin mənəviyyatının müdafiəsi, digər insanların hüquq və azadlıqlarının qorunması, cinayətin qarşısının alınması, iqtisadi rifahın təmin olunması və s. kimi məqsədlərdən irəli gəlməlidir. Bu məqsədlər ümumiləşdirilmiş şəkildə ayrıca (ümumi) maddədə təsbit edilə bilər və ya hər hansı bir konkret hüquqla bağlı məhdudlaşdırılmasının müəyyən edilməsi zamanı bir və ya bir neçə məqsədlər göstərilə bilər.

4)konkret hüquq və azadlıqların (mülki, siyasi, iqtisadi) məhdudlaşdırılmasının ümumi şərtləri və prinsipləri Konstitusiyada, məhdudlaşdırmaların konkretləşdirilmiş məqsədləri və əsasları, qaydaları, habelə reallaşdırılması vasitələri ilə bağlı müddəalar isə Konstitusion qanunlar vasitəsilə müəyyən olunmalıdır (Podmarev, 2014: 139-140).

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyünün şərtlərinin, məhdudlaşdırma zamanı əməl olunması tələb olunan prinsiplərin tədqiqi sözsüz ki, müasir hüquq elmində ən mühüm və aktuallığı kifayət qədər yüksək olan istiqamətlərdən biridir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması institutu sistemlilik xüsusiyyətlərinə malik olmaqla bir sıra elementlərdən ibarət olan müəyyən struktur şəklində nəzərdən keçirilə bilər. İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması institutunun strukturunu təşkil edən əsas elementlərdən biri məhdudlaşdırmanın hüquqi məqsədlərinə və məhdudlaşdırma ilə bağlı irəli sürülən tələblərə və prinsiplərə nail olmanın ən optimal, mütənəsib, zəruri və qanuni yollarının müəyyən edilməsidir (Byalt, Çimarov, 2022: 71).

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının konsitusiya qanunlarının qəbulu vasitəsilə və ya səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının hüquqi mövqeləri ilə daha əsaslı və detallaşdırılmış səviyyədə konstitusion tənzimlənməsinə istiqamətlənən ümumdünya meylinin mövcudluğunu qeyd edə bilərik. Bunu da müsbət bir meyl kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının məqsədləri, əsasları və prinsiplərinin əsas qanunla yanaşı, daha detallaşdırılmış şəkildə konstitusiya qanunlarında əks olunduğu halda artıq normayaratma prosesinin özündə insanların hüquq və azadlıqlarının qeyri-konstitusion məhdudlaşdırılmasından daha etibarlı müdafiəsini təmin etməyə istiqamətlənmiş normayaradıcılığını həyata keçirmək, məhdudlaşdırmanın məqsədlərinə, prinsiplərinə adekvat cavab verən normaları və müddəaları işləyib hazırlamaq mümkündür (Podmarev, 2014: 141).

Fikrimizcə, normayaratma prosesində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı konstitusion hüquqi tələblərə əməl edilməsi normativ-hüquqi aktların layihələrinin ekspertizası zamanı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Həmçinin məhdudlaşdırıcı xarakterli tədbirlərin yer aldığı konkret hüquqi aktların layihələri qanunçuluq, zərurilik, mütənasiblik kimi prinsiplərə əməl olunması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, F. (2017). İnsan hüquqlarının qorunması demokratik inkişafın ayrılmaz hissəsidir. Qanunçuluq. № 6.
2. Əliyev, Ə. (2022). 21-ci əsr və insan hüquqlarının müdafiəsində yeni istiqamətlər. Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş «21-ci əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar» mövzusunda keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı.
3. Zaytsev, A.A. (2013). Zarubezhnyy opyt konstitutsionno-pravovogo regulirovaniya ogranicheniy prav i svobod cheloveka i grazhdanina (na primere stran SNG). Biznes v zakone. № 6.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası //http: constcourt.gov.az.

5. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu//http://www.meclis.gov.az
6. Hüquqyaratma//www.pa.edu.az
7. Hüseynəliyeva, İ. (2021). Normayaratma fəaliyyəti. Metodik vəsait. Bakı, 5 s.
8. "Normativ hüquqi aktlar haqqında» 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu//http://www.e-qanun.az.
9. Gasanov, K.K., Stremoukhov, A.V. (2015). Absolyutnyye prava cheloveka i organichenie prav. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Pravovedeniye. № 1 (252), 164 s.
10. Travnikov, N.O. (2017). «Predel» i «ogranicheniye» v prave: teoretiko-pravovoy analiz ponyatiy. Gosudarstvo i pravo. № 7, s.104-109.
11. Borodavkina, N.M. (2014). Ogranicheniya i zaprety v grazhdanskom prave. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. № 4, 236 s.
12. Goyman, V.I. Printsipy, predely, osnovaniya ogranicheniya prav i svobod cheloveka po rossiyskomu, 26 s.
13. Xəlilov, E. (2022). Beynəlxalq hüquqi aspektlərdə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı bəzi problemlər. Müasir dövrdə insan hüquqlarının aktual problemləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 307 s.
14. Abdullayev, M.K. (2017). İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq hüquqi əsasları. Hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, s.16-73.
15. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. (1997). Bakı.
16. Astafyeva, Ye.V. (2008). Printsipy ogranicheniya konstitutsionnykh prav i svobod grazhdan. Vestnik Chelyabinskogo Universiteta, 45 s.
17. Voyevodin, L.D. (1991). Yuridicheskiy status lichnosti v Rossii.
18. Morozova, L.YA. (1996). Institut ogranicheniya politicheskikh prav i svobod rabotnikov pravookhranitelnykh organov v RF. Avtoref. Dis k.yu.n. SPb, 362 s.
19. Ekshtayn, K. (2004). Osnovnyye prava i svobody po rossiyskoy Konstitutsii i Yevropeyskoy konventsii: Uchebnoye posobiye dlya vuzov. M., s.64-68.
20. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının əsasları//www.pa.edu.az.
21. Podmarev, A.A. (2010). Konstitutsionnyye osnovy ogranicheniya prav i svobod chelovepka i grazhdanina v RF. Diss…k.yu.n. Saratov, s.36-34.
22. Al-Rubayye, M.K. (2017). Printsipy ogranicheniy konstitutsionnykh prav cheloveka v usloviyakh osobykh politiko-pravovykh reimov. Izvestiya Saratovskogo Universitata. T.17, s.224-225.
23. Bashurova, M.N. (2010). Ogranicheniye prav i svobod cheloveka i grazhdanina v usloviyakh globalizatsii. Nauchnyy vestnik Omskoy akademii MVD Rossii. №4 (39), s.59-60.
24. Opaleva, S.A. (2005). O kriteriyakh i printsipakh dopustimogo ogranicheniya prav grazhdan. Vestnik Moskovskogo universitetat MVD Rossii. №1, 46 s.
25. Vashchilko, V.I. Mezhdunarodno-pravovyye i natsional'nyye standarty ogranicheniy prav i svobod lichnosti: teoriya i praktika realizatsii. http://www.elib.bsu.by.
26. Varlamova, N.V. (2013). Interesy natsionalnoy bezopasnosti kak osnovaniye ogranicheniya prav cheloveka (po materialam praktiki Yevropeyskogo Suda po prapvam cheloveka). Trudy instituta gosudarstva i prava Rossiyskoy Akademii Nauk. № 1.
27. İsmayılov, R. (2019). İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının əsasları barədə mülahizələr. Polis Akademiyasının elmi xəbərləri. № 2(22), 36 s.
28. Podmarev, A.A. (2019). Federalnyy zakon kak prioritetnaya forma zakrepleniya ogranicheniy prav i svobod cheloveka i grazhdanina v RF. Izvestiya Saratovskogo universiteta. T.19, s.442-445.
29. Jackson, V.C. (2015). Constitutional Law in an Age of Proportionality. Lale Law Journal.
30. Varlamova, N.V., Shirvint, A.M. (2014). Printsip proportsional'nosti kak osnova osushchestvleniya publichno-vlastnykh polnomochiy. Aequum ius. Ot druzey i kolleg k 50-letiyu professora D.V.Dozhdeva/Otv.red. M., s.169-170.

31. Mathews, J., Stone, A. (2008). Proportionality Balancing and Global Constituionanalizm. Columbia Journal of Transnational Law, 160 p.
32. Arnold, R. (2001). Yevropeyskaya Konventsiya o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod i yeye vliyaniye ga gosudarstva Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy. Rossiya i Sovet Yevropy: perspektivy vzaimodeystviya. Sbornik dokladov. M., 163 s.
33. Podmarev, A.A. (2021). Sorazmernost kak konstitutsionnyy printsip ogranicheniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina v RF. zvestiya Saratovskogo Universiteta. T.21, 87 s.
34. Shevtsov, V.S. (2002). Prava cheloveka i gosudarstvo v RF. M., s.270-271.
35. Komkova, G.N., Kolesnikov, Ye.V., Afanasyeva, O.V. (2012). Konstitutsionnoye pravo zarubezhnykh stran. M., s.163-164.
36. Meller, K. (2014). Balansirovaniye kak argumentirovaniye i problemy, svyazannyye s razresheniyem sporov na osnovanii nepravovykh kriteriyev: otvet Fransisko Urbine. Sravnitel'noye obozreniye. № 4, 114 s.
37. Podmarev, A.A. (2014). Sravnitelnyy analiz konstitutsionnogo regulirovaniya ogranicheniya prav i svobod cheloveka i grazhdanina v pravovykh sistemakh i semyakh. Vestnik RUDN, seriya Yuridicheskiye nauki. №1, s.139-140.

Göndərilib: 06.09.2023 Qəbul edilib: 25.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/29/103-107

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT

Xülasə

Məqalə qeyri-verbal, yəni sözsüz ünsiyyətə həsr olunub. Sözsüz ünsiyyətin xüsusiyyətləri və onun sözlü ünsiyyətlə olan fərqləri və əlaqəsi analiz edilmişdir. Bədən dili, mimiklər, işarələr, aktiv və passiv jestlər, fizioloji və simvolik bədən dili və s. kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Bununla yanaşı, jestlərin sinonimlik və antonimlik kimi xüsusiyyətləri də araşdırmaya cəlb edilmişdir. Mədəniyyətlərarası fərqlərin ortaya çıxardığı fərqlər geniş izah edilmişdir.

Açar sözlər: *şifahi ünsiyyət, linqvistik məna, jestlər, mədəniyyətlərarası fərqlər, emosiyalar*

Turkan Ismailli
Nakhchivan State University
PhD in philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Non-verbal communication

Abstract

The article deals with the non-verbal communication. The characteristics of non-verbal communication and its differences and relationship with verbal communication were analyzed. Body actions, facial expressions, sign language, active and passive gestures, physiological and symbolic body language, etc. issues have been analyzed. Along with this, features of gestures such as synonymy and antonymy were also involved in the study. The differences brought about by cross-cultural differences have been widely explained.

Keywords: *verbal communication, linguistic meaning, gestures, intercultural differences, emotions*

Giriş

"Communication", yəni ünsiyyət latın dilində ortaqlığı, toplu halda yaşamağı ifadə edir. İnsanlar arasında ünsiyyət elə insanlıq qədər qədimdir. Qədim zamanlara aid mağaralar, qayaüstü təsvirlər buna misal ola bilər. Ünsiyyət vasitəsi olan dil insanlar arasında başa düşülməyi təmin edir və bu proses yalnız sözlü həyata keçmir. İnsan doğulduğundan etibarən öyrənməyə can atan hüceyrələrlə dolu bir beyin quruluşuna sahibdir və bu quruluş yaşadığı ailə ortamından və bu şəkildə də aid olduğu cəmiyyətin yaşayış formasından təsirlənir. Dil danışıldığı ölkənin sərhədləri içərisində keçmişdən bu yana daşıdığı izlər ilə inkişaf edir. Mədəniyyətin dilə qatqısı, dil ilə mədəniyyətin izlədiyi yol həmin ölkənin insanları üçün təyinedicidir. Dilin öyrənilməsi demək müxtəlif səs şəkilləriylə ifadə edilən simvollara aid məlumatların hafizədə toplanması deməkdir. Bu baxımdan ünsiyyət duyğu, düşüncə və ya biliklərin ağla gələ biləcək hər cür üsullarla başqalarına çatdırılması prosesidir. İnsan beyni formalaşdıqca bu toplanan simvollar da müxtəliflik qazanmaqdadır.

Əsas hissə. İnsanlar ünsiyyət müddətində duyğularını və düşüncələrini bildirmək üçün haqqında danışılan yerləri bənzətməyə çalışan işarələrdən, simvollardan istifadə edirlər. Onlar bədən hərəkətləri ilə danışıqlarına fərqli mənalar yükləyərək söylədiklərinin təsirini artırırlar. Bədən dili ən mühüm ünsiyyət aspekti hesab olunur, çünki o bizim həqiqətdə hansı hisslər göstərdiyimizin siqnalını göndərir. Bütün mədəniyyətlərdə ortaq jestlər vardır. Jestlər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqli olsa da, yer üzündəki bütün

insanlarda daxilən jestdən istifadə etmək hissi vardır. Linqvistik işarələr mənanı vurğulayır, təsdiqləyir və ya zəiflədir və s. Bu linqvistik olmayan simvollar isə linqvistik simvolları tamamlayır. Bəzən isə onlar sosial ünsiyyətdə linqvistik olaraq çatdırıla biləcək olan ideya və emosiyaları əvəz edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insanın çıxardığı bütün səslər dil olmadığı kimi, bütün üz və bədən hərəkətləri də bədən dili deyil. Yalnız sosial ünsiyyətdə işlədilən üz və bədən hərəkətləri məna kəsb edəndə bədən dili adlana bilər (Cienki, 2012: 45-56). Şifahi dil informasiyanı çatdırmaq üçün, bədən dili isə şəxslərarası münasibətlərdə ünsiyyət formasıdır.

Qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı elmi araşdırmalara ötən XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. O zaman R.L.Berdvistel bədən dili (kinesiklərə) ilə bağlı çoxlu məqalə və kitablar yazmışdır. Paralinqvistikanın dil haqqındakı elmin bir sahəsi kimi ortaya çıxması Amerika deskriptiv dilçiliyinin nümayəndələrindən olan Treyserin adı ilə bağlıdır (Kopp, 2004: 210).

Bununla bağlı Türkiyədə də geniş şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. 1968-ci ildə D.Cüceloğlunun "Üç fərqli mədəniyyətdə üz ifadələri ilə ünsiyyət" adlı araşdırma işi önəmli əsərlərdəndir. O, üz ifadələri ilə ünsiyyətin tədqiqi prosesində metodoloji və mədəniyyətlərarası məsələlərdən bəhs etmişdir.

Ünsiyyət zamanı çatdırılan bədən dilini müxtəlif kateqoriyalara bölmək olar: Simvolik bədən dili/fizioloji bədən dili. Simvolik bədən dilinin forma və mənası olmalıdır. Məsələn, baş barmaqla dairə cızmaq və digər üç barmağı düz saxlamaq amerikalılarda "OK – oldu" mənasındadırsa, fransızlarda "hər şey bərbaddır", Tunislilər üçün "səni öldürəcəyəm" deməkdir. Belə ki, simvolik bədən dilinin kultural və keçici xüsusiyyətləri vardır. Bədən dilində bədən duruşları ilə onların mənası arasında vacib bir əlaqə vardır. Emosiyalar, əhval-ruhiyyə fizioloji reaksiyalarla ifadə edilə bilir. Bu cür bədən dili inandırıcı və həqiqidir. Gülmək, ağlamaq, hirslənmək, yorğun olan zaman demək olar ki, hər kəs eyni bədən dilini istifadə edir. Jestlərin mənası bəzən linqvistik kontekstdə daha aydın olur. Bədən dili kommunikativ kontekstdə bəzən eyni xüsusiyyətləri daşısa da, şifahi dilin yenə də özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Jestləri aktiv və passiv olaraq da ikiyə ayırmaq olar: aktiv olan jestlərimiz biz danışarkən, passiv olan jestlərimiz isə bir başqasını dinləyərkən həyata keçirdiyimiz hərəkətlərimizdir. Bir çox millətlər, azərbaycanlılar da daxil olmaqla təşəkkür etmək üçün sağ əllərini bir neçə dəfə sinələrinə toxundururlar. Bununla minnətdarlıq bildirirlər. Orta və işarə barmağı qaldırmaq qələbə, nailiyyət mənası verərək bütün dünyada sülhü simvolizə edir. Amma Hindistanda (victory) qələbə rəmzi ən xoşagəlməz jestdir. Buna görə insanı orada həbs edə bilərlər. Baş barmağı yuxarı qaldıraraq nəyisə bəyəndiyini ifadə etmək isə yenə də ABŞ, İngiltərə, İsrail, Misir, Avstraliya, Azərbaycan kimi əksər ölkələrdə razılıq, təqdir bildirir. Ancaq Almaniya, Macarıstan, Çin kimi ölkələrdə bu jest eyni sentimenti ifade etmir. Bu ölkələrdə kontekstdən asılı olaraq məna dəyişir. Məsələn, Braziliyada təşəkkür etmək, "You're number one – Sən birdənəsən", yaxud "Good luck – Uğurlar" mənaları verə bilir (Veysəlli, 2012: 140). Başı yuxarı-aşağı yelləmək də təsdiqləmək, səni anlayıram kimi mesajlar çatdırır. Ancaq bəzi Ərəb ölkələri və Afrikada bu işarə "get, qovmaq" mənasındadır. Yunanıstan, Bolqarıstan, Ərəb ölkələrinin bəzilərində, Şri Lankada bu cür hərəkət "yox" deməkdir. Uşaqlara sevgi və mərhəmət əlaməti olaraq başını sığallamaq azərbaycanlılar, türklər və bir çox digər ölkələrdə təqdir edildiyi halda, Hindistan və buddizmə inanan digər ölkələrdə qəbul edilməz hərəkətdir (Cienki, 2012: 45-56). Şərqi Avropalılar və Aralıq dənizi ölkəsi insanları mədəniyyətlərinə bağlı olaraq bədən dillərini daha çox istifadə edirlər. Yaponlar jestlərdən az istifadə etdikləri halda, Cənubi Avropalılar çox istifadə edirlər. Gülümsəmək, danışarkən dinləyicinin gözlərinə baxmaq əksər ölkələrdə nəzakətlilik sayıldığı halda, Qana, Filippin, Banqladeş, Yaponiya kimi ölkələrdə birbaşa göz kontaktına müsbət baxılmır (Llopis, 2010: 72-94).

Jestlər sinonimlik və çoxmənalılıq da göstərə bilir. Taylandda təbəssüm dostluq əlamətidirsə, Koreya və Yaponiyada axmaqlıq mənasındadır. Yaponiyada təbəssümün çoxlu mənası ola bilir. Buraya sevinc, utanmaq, nifrəti və ya məmnunsuzluğu gizləmək kimi mənaları aid etmək olar. Amerikalılar üçün təbəssüm ünsiyyətə açıq olmaq deməkdir. Ruslar üçün isə ilk ünsiyyət donuq ifadə ilə başlayır, ardınca təbəssüm gəlirsə, aradakı ünsiyyətin davam edəcəyi mənasında olur (Ozuzorchun, 2013: 70-81). Skandinaviya xalqları üçün üz ifadələri zəiflik hesab edilir. ABŞ-də

insanlar daha çox dinləyərkən həmsöhbətinə baxır. Britaniyalılarda ünsiyyət zamanı həmsöhbətə baxmaq növbəni ona ötürməsi əlamətidir. Ərəblər, hindlilər üçün göz kontaktı uzun sürür. Amma bu hərəkət Şimali Amerikalılarda narahatlıq yarada bilər. Dominikanda isə göz kontaktının olmaması söhbətin maraqsız olması mənasında başa düşülür. Afrika ölkələrində isə yüksək statuslu insanın gözlərinə baxmaq nəzakətsizlik sayılır. Əksər mədəniyyətlərdə səs tonu, onun tembri, intonasiya, hətta geyim də müəyyən bir məna ifadə edir (Yemenici, 2005: 52).

İstənilən sahənin insanları peşələri səbəbi ilə müxtəlif jest vərdişləri qazana bilir. Məsələn, maşın ustası motor, avtomobillər, qaraj, hətta istifadə etdiyi müxtəlif alətlərin adlarının təsiri ilə müxtəlif fərqli jestlər istifadə edir. Yüksək təhsilli insanlar belə gündəlik ünsiyyətlərində müxtəlif jestlər istifadə edirlər. Vətən müharibəsi zamanı Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev hər dəfə mənfur düşmənə qalib gəlib bir rayonumuzun işğaldan azad edilməsi xəbərindən sonra yumruğunu sıxıb bir jest edirdi. Bu xalqımızın, ordumuzun möhkəm olması, bir olması rəmzi idi. *"Iron Fist" is not just strength, it's unity (“Dəmir yumruq” təkcə güc yox, həm də birlik rəmzidir).* Demək olar ki, bu “dəmir yumruq” dünyada bilinən bir jest oldu. Elə bu gün də “güclü və birlik” olmağı Azərbaycan xalqı üçün simvolizə edir (Mcneil, 2022: 158).

Müəllimin dərs izah edərkən əlləriylə havada rəsmlər çəkməsi, oxuma, yazma öyrədərkən hərfləri havada cızması, bəzi əşyaları xəyali olaraq yerləşdirməsi, “hamınız gəlin” mənasında əliylə və qoluyla işarə etməsi, dərsə qalxmaq üçün tələbələrin barmağını və ya əlini qaldırması, müəllimin isə əliylə və ya başıyla təsdiqləyərək icazə verdiyini göstərməsi jestlər arasında sıralana bilər. Coğrafiya dərsində müəllimin əllərini istifadə edərək dünyanın fırlandığını işarə etməsi və ya yer üzündəki dağları göstərə bilmək üçün əllərini və qollarını aşağı-yuxarı hərəkət etdirməsi coğrafiya müəlliminin bu nümunədə izah etdiklərinə dəstək olmaq məqsədi ilə sözlü izahı dəstəkləyən jestlerdən istifadə etməsidir. Burada məqsəd sadəcə öyrənənin diqqətini dərsə toplaya bilmək, motivasiyanın artırılmasıyla birlikdə öyrənmə müddətinin sürətləndirilməsidir (Kikegaard, 2022: 320).

Əslində, jest və mimikalar şüuraltının məhsullarıdır. Onlar öz-özlüyündə refleks olaraq meydana gələn, insanları hazırlıqsız yaxalayan hərəkətlər deyildir. Jestlər onu ifadə edənin hissləridir. Kiçik baş hərəkətləri, gözləri qırpmaqla qarşımızdakı müsahibimizə cəsarətləndirici, dəstəkləyici mesaj vermək olar. Qarşımızdakı insanın söylədiklərini dinləyərkən başımızı yüngülvari yelləmək həmin insanda “başa düşülürəm” duyğusunu yaradır. Alfred Korzybski yazır: “*İnsanın uğurları işarələrdən istifadə etməyi bilməsinin nəticəsidir*” (Kopp, 2004: 210). Danışan səsləndirdiyi sözlərlə əlaqəli olaraq və ya sözləri dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif tonlara baş vura bilir, səsinin tonunu dəyişərək çeşidli hərəkətlər, mimikalar edir. Şübhəsiz ki, ünsiyyətdə deşifrə də elə şifrələmə qədər önəmlidir. Əks halda məna, ünsiyyət cizgisindən ayrı düşər.

Araşdırmaçı İzgörən insanların intellekt və mədəniyyətinin artdıqca bədən dili istifadəsinin azaldığı qənaətindədir. Bunu İzgörən Kraliça Elizabes ve Şahzadə Karlsın danışarkən heç əllərini istifadə etmədiklərini misal göstərərək dəstəkləmişdir (Cienki, 2013: 182-201). Təbii ki, rəsmi danışıqlarda insanların jest və mimikaları doğru zamanında işlətməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Təkcə danışıq dilində deyil, yazarkən də, bədii xarakterləri təsvir edərkən də jestlər vacibdir. Ancaq bədii əsərlərin dilində müəllif bunu müxtəlif durğu işarələrindən istifadə etməklə, təsvirlər vasitəsilə göstərir.

I expected an argument, but she merely nodded and went out (Mən mübahisə gözləyirdim, amma o sadəcə başını tərpətdi və bayıra çıxdı).

She nodded at the waiter to bring the cake (O, başını yellədərək ofisianta tortu gətirməsini işarə etdi).

Gündəlik həyatda da insanlar jestlərdən çox istifadə edirlər. Məsələn, ofisdə bir işçi özü üçün bir fincan kofe gətirməyə gedərkən, telefonda danışan kolleqasına onun sözünü kəsmədən kofe istəyib istəmədiyini sadəcə göz kontaktı quraraq soruşa bilər. Bu zaman əlini qaldırır, fincan tutarmuş və fincanı guya içirmiş kimi ağzına yaxınlaşdırır. Kolleqası isə başını yelləyərək təklifini qəbul etdiyini bildirmək istəyir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sonsuz sayda ünsiyyət vasitəsi bəxş etmişdir. Müasir dövrümüzdə insanlar texnologiyanın inkişafı ilə sosial şəbəkələrin

imkanlarından istifadə edərək tək bir simvolla belə fikir ifadə edirlər. Televiziya, radio, müxtəlif sosial şəbəkələr məsafə, zaman, məkan sərhədlərini aşmışdır. Ünsiyyət bir başqasıyla danışmaqdır, televizordur, qəzetdir, mağara divarındakı rəsmdir. Bir vəziyyət qarşısında heç bir reaksiya vermədən səssiz qalmaq da bir ünsiyyətdir və bu şəkildə də bir mesaj çatdırılmaqdadır. Yaxaya taxılan qırmızı bir qərənfil, "Xarı Bülbül" ikonu, iclasdakı ən önəmli bir insanın iclasa hər kəsdən sonra gəlməsi, bir karikatura belə ünsiyyət kodlarının nümunələridir. Əvvəlki toplumlardakı insanların ov, döyüş və buna bənzər hadisələr öncəsində üzlərinə sürtdükləri boyalar, rəssamlara modellik edən kralların əllərindəki iqtidar simvolları, ordulara aid bayraqlar, gerblər və s. bir növ ünsiyyət vasitəsi idi. İngiltərə kral ailəsinə məxsus qadınlar cənazə mərasimlərində qara geyinib, üzlərinə qara niqab, başına qara papaq, boğazlarına ağ mirvarilər taxırlar. Bu ölən insana hörmətin bir əlaməti kimi qəbul edilir. Bəzi mədəniyyətlərdə ölmüş insanın dəfn mərasimi zamanı onun şəklini yaxaya taxmaq mərhuma olan hörmət əlaməti daşıyır. Eyni zamanda dünyanın müxtəlif yerlərində insanlar fərqli rituallar həyata keçirirlər.

Artan bir sübut vardır ki, jestləşmənin riyaziyyat, dil öyrənmək kimi proseslər zamanı müxtəlif növ koqnitiv tapşırıqları həll etməkdə pozitiv təsirləri vardır. Spenser əl hərəkətlərinin qeyri-iradi olaraq gəldiyi qənaətində idi. O bunu hətta kor insanları da ünsiyyət zamanı əl hərəkətlərindən istifadə etməsi ilə izah edirdi (Cienki, 2013: 182-201).

Jestlər nitq zamanı məlumat ötürmə funksiyası da daşıyır. Məsələn, "*We fished from this lake last week" (Biz keçən həftə bu göldən balıq tutduq)* (Ozuzorchun, 2013: 70-81) cümləsini işlədərkən əl hərəkəti ilə də böyüklüyünü göstərsək, bu zaman məhz əl hərəkəti ilə nəzərdə tutduğumuz əşyanın ölçüsünü, məlumatını ötürə bilərik.

Semiotikanın dilçiliklə əlaqəsini hesaba qataraq qeyd etmək lazımdır ki, dirijorluq da şifahi olmayan ünsiyyətdir. Musiqi ideyalarının əllə, qolla, bədən, üz ifadələri kimi jestlərlə işlədilməsidir. Pantomim isə hadisəni və ya hissləri təsvir etməyin jestlərdən istifadə edilməsi ilə məlumatı çatdırmaq yoludur. Pantomimdə heç bir linqvistik qayda yoxdur. Emblem isə yunanca "nişan", yaxud, "qabarıq bəzək" mənasındadır. Müəyyən ideyanı və anlayışı ifadə edən şərti simvolik təsvirdir. Ona görə ki, emblemlərin dəqiq təyin edilmiş mənaları vardır. Məsələn, Bakının embleminin 3 alov qülləsi olması hamıya məlumdur.

Ancaq jestlərin heç bir ciddi qaydası yoxdur. Jestlər əl yazısı kimidir. Hər kəsin jest təsviri onun şəxsiyyəti ilə əlaqəlidir. Bəzi insanlar danışarkən böyük, bəziləri isə kiçik, az və ya çox dərəcədə jestlərdən istifadə edirlər. Eyni mədəniyyətdən gələn insanlar bunu qeyri-ixtiyari şəkildə şifahi ünsiyyəti tamamlamaq üçün istifadə edirlər. İnterkultural ünsiyyətdə isə linqvistik baryerlər olduğu üçün jestlərdən şüurlu şəkildə istifadə edilir. İnsanlar interkultural ünsiyyət zamanı şifahi olmayan ünsiyyətdə bir "cığır" axtarırlar.

Nəticə

Məqalədən bu nəticəyə gəlmək olar ki, jestlər və nitq bölünməzdir. Semantik baxımdan da ayrılmaz bir ikilidir, sistem halındadır. Mədəniyyətdən-mədəniyyətə fərqli olsa da, bütün insanlarda daxilən jestdən istifadə etmək hissi vardır. Beləliklə, interkultural fərqliliklər nəzərə alınmaqla, paralinqvistik ifadə vasitələri fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Mədəniyyətlərarası fərqliliklər səbəbi ilə qeyri-verbal ünsiyyətdə yanlış anlaşılmalar və ya razılaşmama kimi vəziyyətlər ola bilir. Linqvistik olmayan simvollar linqvistik fikri tamamlayır. Vurğulanır ki, yalnız sosial ünsiyyətdə məna kəsb edəndə üz və bədən hərəkətləri bədən dili hesab oluna bilər. Qeyd olunur ki, jestdən istifadə etmək öyrənmə prosesini gücləndirir. Nitq prosesi zamanı baş verən müxtəlif jestlərin semantik, interaktiv, mühakimə funksiyaları vardır. Mübahisə olunmazdır ki, kultural fərqlilikləri bilmək və ona tolerantlıq göstərmək müasir dövrün həssas nüansıdır.

Ədəbiyyat

1. Cienki, A.J. (2012). Gesture and (cognitive) linguistic theory. In R.Caballero Rodriguez & M.J.Pinar Sanz (eds). London: Ways and modes of human communication, pp.45-56.
2. Kopp, S. (2004). Towards integrated microplanning of languages and iconic gesturure for

multimodal output. T.Paul, Justine Cassell. Paris: Universite de Paris, 210 p.
3. Veysəlli, F.Y. (2012). Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Mütərcim, 140 s.
4. Llopis, G.R. (2010). Why cognitive grammar works in the L2 classroom. J.Juchem, Grundman, C., (Eds.), Applied Cognitive Linguistics in Second Language Learning and Teaching. Columbia, John Benjamins Publishing Company, pp.72-94.
5. Ozuzorchun, F. (2013). Intercultural importance of body language. Izmir: Eul Journal of Social Sciences, Turkish Language Institute Publications, 4(2), pp.70-81.
6. Yemenici, A. (2005). Diskurs təhlilində üç əsas yanaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə diskurs təhlilinin əhəmiyyəti. Ankara Universiteti: Dilçilik Araşdırmaları, s.52-166.
7. Mcneil, D. (2022). Gesture and thought. Chicago: University of Chicago Press, 158 p.
8. Kikegaard, T. (2022). An Analysis of Non-Verbal Communication within the Organizational Culture of Japan. Zurich: C.G.Jung Institute, 320 p.
9. Cienki, A.J. (2013). Cognitive Linguistics: Spoken language and gesture as expressions of conceptualization. Vrije Universiteit Amsterdam: Volume 1. De Gruyter Mouton, pp.182-201.

Göndərilib: 04.10.2023 Qəbul edilib: 18.11.2023

İÇİNDƏKİLƏR

Məmməd Əliyev, Nərmin Novruzova
Muzeylərdə arxeoloji materialların öyrənilməsi 6
Səbinə Tarverdiyeva
Mediada qadın problemlərinin işıqlandırılmasında etik sərhədlər 10
Zülfiyyə Hacıyeva
Müəssisədə strateji planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 16
Yeganə Məmmədova
Məktəbəqədər yaş dövründə nitq inkişafının linqvistik xüsusiyyətləri 21
Türkan İsmayıllı
İngilis dilində alınma ifadələr və onların bəzi xüsusiyyətlərinə dair 26
Nuri Ələviyyə
İngilis dilində suffikslərin təhlili 31
Zumrud Huseynova
"Smart village and smart city" project in the social policy of the Republic of Azerbaijan 38
Gülər Sadıqova
Azərbaycan və Amerika prezidentlərinin çıxışlarında siyasi metaforaların əsas mənbə domenləri 45
Şəfa Vəliyeva
Aqrar-hüquq anlayışı və bu sahəyə dair hüquqi sənədlərin əsas missiyası 52
Zenfira Seyidova
Muzeyşünaslığa yeni baxışlar 58
Abdulla Mustafayev, Ələkbər Cabbarlı
Müasir dövrdə ali məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin xüsusiyyətləri 64
Günay İsmayılova
Estetik tərbiyənin formalaşdirilmasinda musiqi şəxsiyyətinin istiqaməti....70
Günel Mustafayeva
Ümumdünya ticarət təşkilatının yaradılmasını zəruri edən amillər 74
Günel Mustafayeva
Əqli mülkiyyət (ƏM) hüquqlarına dair konvensiyaların əhəmiyyəti: həmin konvensiyalarda bəzi nüanslara baxış 79
Nuranə İbadova
Məişət zorakılığı insan hüquqlarının pozuntusu kimi. Məişət zorakılığı ilə əlaqədar dövlətin pozitiv öhdəlikləri və məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə əlaqədar şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması 84
Nuranə İbadova
Normayaratma prosesində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı konstitusion hüquqi tələblərə əməl olunması 93
Türkan İsmayıllı
Qeyri-verbal ünsiyyət 103

İmzalandı: 27.11.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 13,75 ç.v.
Sifariş: 690

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az